

ISSN 2220-8089

Міністерство освіти і науки України

# **В І С Н И К**

**ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

**імені В.Н. КАРАЗІНА**

---

**Серія «Питання політології»**

**Випуск 29**

---

Заснована 1993 року

**Харків  
2016**

Вісник присвячений розгляду актуальних проблем теорії та практики політичних процесів в умовах глобалізації.

Для викладачів, наукових працівників та всіх, хто цікавиться проблематикою політичної науки.

Видання є фаховим у галузі політичних наук (Наказ МОН України № 1328 від 21.12.2015).

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (протокол № 7 від 27.05.2016 р.)

Редакційна колегія: **Фісун О. А.** – докт. політ. наук, професор, зав. кафедри політології ХНУ імені В.Н. Каразіна (відповідальний редактор); **Гейл Г.** – професор кафедри політології Університету Джорджа Вашингтона (Вашингтон, США); **Денисенко І. Д.** – докт. філос. наук, професор, зав. кафедри політології, соціології та культурології ХНПУ імені Г.С. Сковороди; **Дерлугьян Г. М.** – професор Нью-Йоркського університету (США); **Журженко Т. Ю.** – Інститут наук про людину у Відні (Австрія); **Завершинський К. Ф.** – докт. політ. наук, професор Санкт-Петербурзького університету (Російська Федерація); **Зегерт Д.** – професор Інституту політичних наук Віденського університету (Австрія); **Зеленько Г. І.** – докт. політ. наук, професор, провідний наук. співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України; **Карпенко І. В.** – докт. філос. наук, професор, зав. кафедри теоретичної та практичної філософії, декан філософського факультету ХНУ імені В.Н. Каразіна; **Круглашов А. М.** – докт. політ. наук, професор, зав. кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича; **Півнева Л. М.** – докт. політ. наук, професор ХНУ імені В.Н. Каразіна; **Розумний М. М.** – докт. політ. наук, зав. відділу політичних стратегій НІСД (м.Київ); **Романюк А. С.** – докт. політ. наук, професор каф. політології Львівського національного університету імені Івана Франка; **Сазонов М. І.** – академік АПН України, докт. філос. наук, професор ХНУ імені В.Н. Каразіна; **Панченко Т.В.** – доктор політичних наук, доцент ХНУ імені В.Н. Каразіна; **Шоповаленко М.В.** – доктор політичних наук, доцент ХНУ імені В.Н. Каразіна; **Целуйко В. О.** – канд. політ. наук, доцент кафедри політології ХНУ імені В.Н.Каразіна (відповідальний секретар).

Адреса редакційної колегії: 61022, Харків, майдан Свободи, 6, Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна, кафедра політології, тел. 707-51-63.

E-mail – [vp.kh@ukr.net](mailto:vp.kh@ukr.net), [politology@karazin.ua](mailto:politology@karazin.ua)

Адреса сайту Вісника: <http://periodicals.karazin.ua/politology/>

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21570 – 11470Р від 21.08.2015

© Харківський національний університет  
імені В.Н.Каразіна, оформлення, 2016

## ЗМІСТ

### ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА ДЕМОКРАТІЇ

<b>Movchan U.</b> The Theory of Coalition Presidentialism: Lessons for Ukraine	5
<b>Krasnova M.</b> Transformation of the Ukrainian Party System after the Revolution of Dignity in 2013	10
<b>Авксентьєв А.О.</b> Теорія голосування як міждисциплінарний дослідницький напрям: політологічний вимір	15
<b>Кашаба О.Ю.</b> Політична опозиція як суб`єкт політичного процесу	23
<b>Бульдович П.В.</b> Неоінституціональний підхід до вирішення дилем колективної дії	29
<b>Шумський Л. М.</b> Карл Шмітт про історичну ментальність та сутність Веймарської конституції	35
<b>Мовчан Є.С.</b> Сутність та практика застосування політичних технологій	39

### МОДЕРНА ДЕРЖАВА В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

<b>Гайко О. С.</b> Трансформація держав сучасного типу	46
<b>Кліпкова Г. О.</b> Теорії виникнення держави як інструмент аналізу архітектури державно-інституційної системи	50
<b>Баталов О.А.</b> Легітимність державної влади у постімперському (постколоніальному) суспільстві: приклад України	55
<b>Хорішко Л.С.</b> Теоретичні та політичні передумови формування парадигми політичної модернізації	59
<b>Жеребятнікова І.В.</b> Теоретичні засади політичної аксіології у контексті політико-філософського дискурсу	64
<b>Пашков В. О.</b> Теоретичні підходи до аналізу політичного виміру модернізації вищої освіти	72
<b>Топалова С.О.</b> Становлення та реалізація державного політичного міфу в Україні: тенденції і протиріччя	78

### ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ

<b>Бакуменко О.О.</b> Місцеве самоврядування як фактор формування громадянського суспільства в Україні: історичний досвід, сучасність, перспективи	84
--	----

<b>Довбня О.М.</b> Громадянське суспільство як інструмент цивілізованого розв'язання конфлікту в умовах політико-економічної кризи в Україні	89
<b>Сивуха Т.В.</b> Демократична легітимність як функціонал громадянського суспільства	94
<b>Работягова І. В., Кисельова В. А.</b> Гетерогенність пострадянського габітусу на прикладі збройного конфлікту Слов'янська: методологічні рамки дослідження	99
<b>Воробйова Т.Л.</b> Роль елітних груп у процесі трансформації протестного потенціалу у масову мобілізацію в Україні	103
<b>Валесян.С.В.</b> Приватна власність як головний фактор побудови сучасного суспільства: сутність, властивості, теоретичні підходи	113
<b>Діброва А. О.</b> Критерії та структура лідерства в політико-управлінській діяльності	118
<b>Малявін Є. В.</b> Основні концепції представництва інтересів в політичному процесі	123

#### **МІЖНАРОДНА БЕЗПЕКА ТА ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ**

<b>Zarozhchenko R.</b> Structural Analysis of Modern Empires in the Framework of Global Governance Theory	128
<b>Авксентьєва Т. Г., Тихонова Л.А.</b> Політико-владні зміни в інформаційну епоху	134
<b>Осадча Я. Д.</b> Місце теорії гібридної війни серед інших концепцій сучасного збройного конфлікту	138
<b>Бірюков Д.С., Лещенко О.Я.</b> Політологічний аналіз цивільного захисту як безпекової функції країн-членів Європейського Союзу	144
<b>Люба О.О.</b> Перспективи та наслідки міграції на Західних Балканах	151
<b>Олійник Ю. І.</b> Політична самоідентифікація середнього класу тропічної Африки на матеріалі опитування африканських студентів в Україні	158

#### **ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ В ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ**

<b>Пересада О.О.</b> Вчення про камералістику професорів Імператорського Харківського університету І. Платонова та Л. Якоба і професорів Віденського університету І.Юсті та І.Зонненфельса	167
--	-----

## ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА ДЕМОКРАТІЇ

УДК 328.1:321.7

**Movchan U.**

V.N. Karazin Kharkiv National University

### THE THEORY OF COALITION PRESIDENTIALISM: LESSONS FOR UKRAINE

*The article is considered the concept of «coalition presidentialism». It has been considered the features in building coalition in parliamentary and presidential systems. Among the indicators of coalition building in parliamentary system are investiture rule, the formateur party, motives of politicians, agreement on the coalition formation, and political fragmentation. In presidential system, they are cabinet appointments, pork, and patronage.*

**Key words:** coalition, coalition building, presidential system

**Мовчан У.І.**

### ТЕОРІЯ КОАЛІЦІЙНОГО ПРЕЗИДЕНЦІАЛІЗМУ: УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

*Розглянуто концепцію «коаліційного президенціалізму». Також розглянуті особливості побудови коаліцій в парламентських і президентських системах. Серед факторів, які впливають на побудову коаліцій в парламентських системах, виділяють: правило інвеститури, партія-форматор, мотиви політиків, угода з приводу формування коаліції, і політичну фрагментацію. У президентських системах цими факторами виступають: призначення в уряд, патронаж та "заохочення".*

**Ключові слова:** коаліція, побудова коаліцій, президентська система

**Мовчан У. И.**

### ТЕОРИЯ КОАЛИЦИОННОГО ПРЕЗИДЕНЦИАЛИЗМА: УРОКИ ДЛЯ УКРАИНЫ

*Рассмотрена концепция «коалиционного президенциализма». Также рассмотрены особенности построения коалиций в парламентских и президентских системах. Среди факторов, которые влияют на построение коалиций в парламентских системах, выделяют: правило инвеституры, партия-форматор, мотивы политиков, соглашение по поводу формирования коалиции, и политическую фрагментацию. В президентских системах этими факторами выступают: назначение в правительство, патронаж и «поощрения».*

**Ключевые слова:** коалиция, построение коалиций, президентская система

Presidential systems have been criticized for a long time in political science literature. But last wave of study presidentialism has turned the investigation in away. The political scientists argue that presidents could work with multiparty parliaments and it leads to establish democracy. The goal of the paper is gathering together the existing theory and indicators of coalition formation and how we could apply them to presidentialism and what we know about coalition in presidential republic.

The theory about coalition for a long time has been considering only in parliamentary context, and in the past decade it has started to apply to presidential systems. But as we would see below the process of building coalition are not the same as in parliamentary system. So, firstly we define the institutes that influence on coalition building in parliamentary system.

The ability in an initiating of negotiation about coalition building is the one of institutes that has significant influence on the structuring and formation process. Party is called formateur party that has such power, and it has to be able to form the coalition in a way which would ensure its mandatory inclusion to government, and also its ability to change the ideological dimension of the cabinet to its purpose.

The investiture rule is another norm that has influence on the coalition formation. This rule influences on the kind of majority that would be formed. The minority government would be form where there is no investiture rule. Also the rules that restrict party composition in parliament and the size of parliamentary majority have influence on coalition formation. Therefore it is very important which type of majority has to be formed: normal majority (50%+1) or absolute majority (2/3 or more). In some political systems the type of majority depends on the fact that to control majority of seats in parliament is enough to make the «ordinary» political decisions, and at the same time the special majority (2/3 or more) is necessary for political reform's passing [1, c. 54-55].

It is so important to study who can appoint prime minister for the results of coalition [2, p. 36]. Prime minister is the most influence member of the cabinet. He plays a significant role in a political decision-making of cabinet. He has an ability to make a decision in all political issues where he has particular interests. These decisions could define the change of government politics. Moreover, prime minister define ideology that produces further decisions in almost all political issues, therefore it limits

the freedom of other ministers and such situation makes them as agents of prime minister [3].

In most cases the largest party has got the post of prime minister. The dominant party tends to be the largest party for a long time and it is likely that it would become a member of any coalition government. This party has a significant advantage in the coalition bargain and would form the agenda of the coalition. The dominant party is a key party. The combination of such central position and size allows to control the agenda and to form the next coalition [4, p. 360] Thus, a dominant player is an especially strong actor in the case where there are two mutually losing coalition where each might become winning in case of dominant player's joining, but by combining with one another. In most cases, the dominant player becomes the largest party [1, c. 56]. Examples of countries, where the dominant parties play a key role, are France, Germany, Ireland, Italy and Russia.

It is also important to study the influence of institutions that lead the government decision-making after the formation of the cabinet. These rules included: rules of the cabinet (such as the balance between collective decision-making in the government and single decision-making of prime minister in the area of its jurisdiction, political responsibility and resignation), parliamentary rule (a qualified majority, dissolution of parliament and call of new elections), electoral system, veto-players (the head of state, foreign government, pressure groups).

Analysis of the government formation is also characterized by the motives of politicians who want to get into the office. Politicians, who are motivated by getting seats in the government, are called office-seeking [1, c. 56-57]. Government portfolios are the most significant gain for them. Those politicians, who want to get a place in the government for reasons that are strictly defined by special policy, are called policy-seeking [5, p. 5]. It is not so important to get seats in the government for these parties, if they are confident in their ability to dictate policy from other key positions in parliament. At the same time, office-seeking parties can go on agreement with other to join policy-making if it would allow them in the future to win the support of the electorate. Also policy-seeking parties can fight for a place if it would affect on the direction of government policy [6, p. 60].

Agreement on the coalition formation is one of the important elements of the coalition's study. There are two opposing views on the political significance of coalition negotiations. Supporters of the coalition agreement consider it forming as a real possibility of parties to influence on the future agenda of the government. At the same time, skeptics consider the coalition agreement as a politically insignificant, as they act as a certain "ritual", which is held to facilitate the transition from competitive campaign to inter-governmental cooperation; or coalition agreements are only conditionally meaningful, that is when the strategic proposals mentioned in the coalition agreement, supported by the party that receives significant ministerial positions. Empirical research tends to maintain the supporters of the coalition agreement. In most countries, political agreement is the main subject of bargaining in the formation of the coalition. Thus, the Western governments tend to increase government agreements from 33% in 1940 to 80% in 1990. In most countries this stage of the negotiation process takes most of the time (weeks or months), while the issue of distribution of portfolios settled within hours or days. In almost all countries (except Italy) the distribution of portfolios is at the final stage, after the conclusion of the agreement between the parties which would enter the government [7].

Thus, the coalition agreement appears as one of the key institutions that makes collective coalition cabinet viably. The coalition agreement is a vital element that makes the coalition government possible, helps to avoid some difficult and complex problems of bargains, as well as to avoid the weakness of coalitions (limited information, the lack of performance of contracts ambiguity of voting). Coalition is more likely to be established if the parties conclude an agreement about the formation of particular government before election.

Most Western democracies combine parliamentary system with proportional representation election. As a result multiparty governments are the norm. In this case, one of the most interesting aspects of the coalition government is that this form of «separation of powers» raises a serious problem for the parties involved in the study. Giving a high level of «devolution» is the cabinet in the legislative process, the coalition that try to implement «a policy of compromise» that takes into account the benefits of all members of the coalition, faced with the potential problem of «principal-

agent» [8, p. 24]. Parliaments are important not only as a forum in which government and opposition parties interact. The legislative process also provides an institutional mechanism that could be a key to the ability of coalition governments to resolve conflicts within these coalitions [8, p. 25].

Political fragmentation also has a significant influence on the coalition formation. The difficulty of finding "common ground" increases with the increasing of number of parties. There is a significant relationship between party system and the type of cabinet. With the number of effective parliamentary parties increases, then the likelihood that the one-party majority cabinet will be formed decreases. However, low average size of political party in a highly fragmented system reduces costs of including additional party to the coalition, so the formation of grand coalitions are more likely in this fragmented party system.

At the same time, creating oversized cabinets and minority cabinets has another explanation. One important explanation is the intentions of the parties. Participation in the coalition gives the power to the party, which means obtaining cabinet portfolios. But at the same time, getting of ministerial portfolios may not be constant goal of political parties, because not always carrying out the government responsibility is electoral advantage, and as a result, a period in opposition would enable the parties to get votes, and to increase the chance of participating in the cabinet in future. If this assumption is important for several parties, it creates a high possibility that a minority cabinet would be formed.

The main reason for establishing majority cabinet, and not the minimum winning cabinet, is «information effect»: in the negotiations on the cabinet formation of the exact number of possible loyal coalition parties that suggest the creation of the cabinet, might not be determined. Thus, additional parties may join the coalition as insurance that some of the participants may go to the other side, and as a guarantee of winning cabinet status.

The necessity of minority party representation in parliament could encourage the formation of oversized coalitions. For example, Belgian government is oversized cabinet due to a constitution norm, which requires the balance of linguistic groups. For example, if the Flemish Socialists form the cabinet, in this case the rule, where there is the demands of linguistic balance, increases the possibility that the French-speaking Socialists

also be included, even if they do not need additional parties to create a parliamentary majority. Special majority, which is required for the adoption of constitutional amendments or ordinary laws, can be a significant reason for the formation of oversized coalitions [1, pp. 58-60].

The logic of the presidential system is different from the parliamentary system. This is arisen from the fact that the presidential system is based on the separation of powers and an elected head of executive, because of which the president becomes more autonomous from legislators and colleagues in the executive than the prime minister.

In parliamentary system while the leader is more independent from the party, the party in the legislature could also feel the independence from the leader, and thus more ready to rebel. In addition, although the leader can be very strong during “the electoral and political advantage, s/he can also be more vulnerable at times of disadvantage, precisely because s/he lacks a real power base within the party; in traditional parliamentary parties, such power bases can offer some shelter from political storms” [9, p. 252]. In presidential system, president has the real power inside his or her party, and does not face those problems which prime ministers do.

In presidential systems, coalitions are also the norm when the president’s party does not hold a majority in the legislature. In minority situations, coalitions occur 62% of the time in presidential systems and 77% in parliamentary ones [10, p. 247].

Multiparty coalition in presidential systems are not dictated by the constitution and governed by some laws, and they are not bound by the contract of mutual survival. Although collective decision-making is not required in presidential systems, coalitions are necessary for the president to govern [10, p. 248]. The important thing is that the president's party plays an important role in shaping policy within the cabinet [10, p. 259].

The study of presidential coalitions primarily draws attention to the increase or decrease of president’s power in a coalition. For example, researchers have come to the conclusion that «as the ideological distance among coalition parties increases, ministerial participation in the executive's agenda will decrease and policy making will concentrate in the president's party» [10, p.249]. It is also worth noting that the «larger coalitions decrease concentration on the president's party and that greater ideological difference between

government and opposition increases concentration» [10, p.264].

The useful indicator of the president's ability to build a coalition is successful in obtaining the passage of the potentially most important legislative initiatives [11, p. 60].

The system of checks and balances is designed to produce moderate legislation through the process of agreements and compromises, which takes into account the opinion of the minority. The transparency and deliberative nature of this process creates the legitimacy of the legislative process. But at the same time, checks and balances complicate the coalition building [11, p. 62].

The most important resource for the president in building coalitions is like-minded members of parliament. Most often, these members are members of the presidential party. Divided government has important implications on the president's policies. Under the unified government president is more successful in obtaining the passage of important legislative proposals than in a divided government [11, p. 63].

One of the limitations in building coalitions is differences policies within the president’s party. The division within the presidential party is another limitation to build coalitions. Party members are independent from the parties due to the fact that they have independent different terms, and president and parliament have different accountability.

But the president also has a variety of ways to get the votes within the party. Among them are: the patronage of the president and an active role in the elections to the parliament (they are in the USA) [11, p. 64].

The author suggests the following factors that influence the coalition building in parliament:

- «Checks and balances force the president to build multiple coalitions on any bill and supermajorities on treaties.
- The rules for separate elections for separate terms create the potential for divided government.
- The independence of the tenures of the president and parliament discourage intraparty unity. (In the USA the system for nominating and electing members of Congress also weakens party leadership.)
- Some electoral system invites the president and members of parliament to define their constituencies differently.



- Limitations on the president's tenure encourage different time perspectives in the executive and legislature.
- The hierarchical nature of the executive, in contrast to the more decentralized legislature, highlights the president's accountability while obscuring Congress's (in the USA)» [11, p. 72].

The definition of «coalition presidentialism» is new to the Ukrainian political science. If we have a look how coalitions build in Verkhovna Rada, the study of P. Chaisty and S. Chernykh shows that Ukrainian presidents often use cabinet appointments as a way to attract members to join the coalition [12, p. 189]. Usage of this tool depends on the strength of the pro-presidential party. For example, Yanukovich's coalition consists of the majority made up of representatives from the Party of Region, that's why he did not need to expand his cabinet by including many other parties to the cabinet [12, p. 191]. The reasons why the Yanukovich's cabinet was so strong, are the following: 1) to repay those who supported him; 2) CPU received the influential place outside the cabinet; 3) V. Lytvyn gained control of the Parliament; 4) to protect business interests [12, p. 194]. In their study, P. Chaisty and S. Chernykh have concluded that the coalition dynamics influenced the presidential calculations over the government formation. Ukrainian presidents were willing to share power for strengthen coalition inside the parliament [12, p. 194]. This power of the presidents has helped to strengthen their legislative power. As to the last coalition and cabinet under President Poroshenko, 12 ministers from 22 belong to the pro-presidential party, i.e. President's power remains strong. We could conclude, although the coalition presidentialism calls to mitigate conflicts between the branches of power, but in the Ukrainian context it undermines the credibility of democratic institutions [13].

Thus, it is necessary to pay attention to what changes in the institutions of the political system of Ukraine should be done on the basis of scientific and practical achievements which exist in the scientific literature, not only come from the model of majoritarian democracy where «the government acts against the opposition». Perhaps the best option would be to integrate the other large party (proportional to the received seats) to the cabinet. This reduces the weight of the president in the political field as well as his or her impact on the Cabinet of Minister.

## REFERENCES

1. Теорія коаліційних урядів: світовий досвід та коаліційна практика // Політичні проблеми сучасної України: аналітичні доповіді Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К.: ППЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. – 600 с.
2. Martin L. Government formation in parliamentary democracies / L. Martin, R. Stevenson // *American Journal of Political Science*. – 2001. – Vol. 45, No.1. – P. 33-50.
3. Müller-Rommel K. Party Government in Central Eastern European Democracies: A Data Collection (1990–2003) / K. Müller-Rommel, P. Fettelschoss, P. Harfst // *European Journal of Political Research*. – 2005. – №43. – P. 869-894.
4. Sened I. A Model of Coalition Formation: Theory and Evidence / I. Sened // *The Journal of Politics*. – 1996. – Vol. 58(2). – P. 350-372.
5. Laver M. Models of Government Formation / M. Laver // *Annual Review of Political Science*. – 1998. – Vol.1. – P. 1-25.
6. Laver M., Schofield N. Multiparty government: the politics of coalition in Europe / M. Laver, N. Schofield. – New York: Oxford University Press, 1991.
7. De Winter L. The State of Art in Coalition Research: Critical Appraisals and Alternative Avenues / L. De Winter, R. Andeweg// Paper for the workshop «Government Formation: a theoretically informed inductive approach» directed by L. De Winter and R.B. Andeweg during the Joint Sessions of the European Consortium for Political Research, Torino, March 22-28, 2002.
8. Martin L. Policing the Bargain: Coalition Government and Parliamentary Scrutiny /L. Martin, G. Vanberg // *American Journal of Political Science*. – 2004. – Vol. 48. – No.1. – P. 13-27.
9. Poguntke T. Presidentialization and the politics of coalition: lessons from Germany and Britain/ T. Poguntke, P. Webb // *Italian Political Science Review*. – 2015. – Vol. 45. – No.1. – P. 249-275.
10. Gaylord S. Opening the Black Box: Cabinet Authorship of Legislative Proposals in a Multiparty Presidential System / S. Geylord, L. Renno// *Presidential Studies Quarterly*. – 2015 – Vol. 45. – No.2. – P. 247-269.
11. Edwards G. Coalition Building / G. Edwards// *Presidential Studies Quarterly*. – 2000 – Vol. 30. – No.1. – P. 47-76.
12. Chaisty P. Coalitional presidentialism and legislative control in post-Soviet Ukraine/ P. Chaisty, S. Chernukh // *Post-Soviet Affairs*. – 2015. Vol. 31. – №3. – P. 177-200.
13. Fisun O. The Future of Ukraine's Neopatrimonial Democracy / Oleksandr Fisun // *PONARS Eurasia Policy Memo*. – 2015. – No. 394. – P. 1-7.

### TRANSFORMATION OF THE UKRAINIAN PARTY SYSTEM AFTER THE REVOLUTION OF DIGNITY IN 2013

*The article analyses the impact of the events of 2010-2015 on the party system of Ukraine. The recent years have been showing establishment, collapse and formation of a new party authority. It researches the main aspects causing the collapse of a «party authority», early parliamentary elections and the rule of new party elite in Verkhovna Rada. It also examines distinctive features of the transitional party systems in the post-Soviet countries on the example of Ukraine.*

**Key words:** political party, the post-Soviet space, democracy, political regime, transformation, public policy, government

### Краснова М.Г. ТРАНСФОРМАЦІЯ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ ПІСЛЯ РЕВОЛЮЦІЇ ГІДНОСТІ 2013 РОКУ

*Аналізується вплив подій, що відбулись протягом 2010-2015 рр., на партійну систему України. Розглядається утворення, занепад та створення нової партійної влади протягом останніх років. Аналізуються основні чинники, що привели до занепаду «партії влади», позачергових парламентських виборів та формування нової партійної еліти у Верховній Раді. Розглядаються також особливості перехідних партійних систем в пострадянських державах на прикладі України.*

**Ключові слова:** політична партія, пострадянський простір, демократія, політичний режим, трансформація, публічна політика, державна влада

### Краснова М.Г. ТРАНСФОРМАЦИЯ ПАРТИЙНОЙ СИСТЕМЫ УКРАИНЫ ПОСЛЕ РЕВОЛЮЦИИ ДОСТОИНСТВА 2013 ГОДА

*Анализируется влияние событий, произошедших в течение 2010-2015 гг., на партийную систему Украины. Рассматривается образование, упадок и создание новой партийной власти в течение последних лет. Анализируются основные факторы, которые привели к упадку «партии власти», на внеочередных парламентских выборах и формирование новой партийной элиты в Верховной Раде. Рассматриваются также особенности переходных партийных систем в постсоветских государствах на примере Украины.*

**Ключевые слова:** политическая партия, постсоветское пространство, демократия, политический режим, трансформация, публичная политика, государственная власть

**D**evelopment of political parties is one of the most important conditions for political regime transformation. Political parties are an integral element of any modern democratic society, which makes a basis for the openness of state authority. Parties aggregate interests of different groups of population and provide their participation in the process of making policy

decisions. Being a connecting link between voters and their representatives in power structures, parties give voters an opportunity to evaluate implemented policy by voting at elections, contributing to increase of transparency and governmental responsibility. In new democracies establishment of a party system can become an important factor defining governmental characteristics and ways of further political development. That is why examination of political parties in countries experiencing the period of transformation

acquires not only theoretical, but practical meaning as well.

One of the distinctive features of transitional party systems in post-Soviet countries arousing a strong interest of local and foreign authors was a phenomenon of so called «parties of power» – political organizations established by the executive authority for participation in parliamentary elections. «Parties of power» became an integral characteristic of political landscape of Russia, Ukraine and other countries of former USSR. Most researches find similar party formations a sign of disturbed democratic transformation, maintenance of authoritative practices of government legitimation, obstacles to representation of interests of population, development of effective party system and civil society.

Foreign and local researches, such as E. Biuell, R. Hanter, L. Diamond, K. Janda, M. Duverger, S. Lipset, R. Кас, P. Meir, R. Michels, A. Fisun, M. Ostrohorskyi, S. Rokkan, S. Zaslavskyi, Yu. Korhuniuk, A. Kulyk, R. Matveev, Yu. Nikiiforov, S. Radkevych, K. Kholodkovskyi made a serious contribution to development of partology and this issue. They constitute general-purpose works, which contain thorough analysis of party origin and development, in terms of different methodological approaches analyzing types of parties and party systems, their dependence on the nature of political regimes, revealing organizational issues of party construction, legal regulation and financial and economic activity of parties.

Evolution of a party system of Ukraine can be divided into four stages, at the end of which the party system became completely different from the original one. They are: 1990-1995 (formation of multiplicity of parties); 1996-1999 (formation of a system of polarized pluralism); 2000-2004 (transfer to the system of moderate pluralism); 2005 – February 2010 (stabilization of the system of moderate pluralism) [1].

A critical point in the contemporary history of Ukraine was massive protests of citizens against criminal authoritarian regime of V. Yanukovich, which is known as Revolution of dignity, with its epicentre – Maydan. These events were extremely different in terms of their degree and consequences – from making a final geopolitical choice by Ukraine, the beginning practical realization of the focus on European integration through reforming all spheres of social life – to military aggression from Russia, several thousands of victims, loss of the part of

economy and national territory. As soon as ex-president of Ukraine V. Yanukovich escaped to Russia, Constitution of Ukraine was renewed as in force in 2004. All higher state institutions were updated as well. The new President and Verkhovna Rada obtained legitimation through special elections, and the Cabinet of Ministers approved its new members. It was the beginning of reformation of constitutional principles of authority organization, which relates to its various branches and levels. The party system of Ukraine, which is an important element of the whole political system, was significantly changes as well. Political parties that prior to Maydan were a part of pro-presidential coalition were eliminated from the government and political stage (Party of regions, communist party of Ukraine). Political force representing new government was re-structured. Indeed, at the beginning of the campaign for special elections to Verkhovna Rada on October 25, 2014 the pro-European part of political spectrum was represented by «old» parties («Batkivshchyna», «Svoboda»), parties established as a result of separation or merger («Narodnyi front», «Petro Poroshenko's Block», «Samopomich» association), and parties established at the time of Maydan («Right sector»). Post-electoral period was characterized by tough struggle not only between new pro-government force and opposition, but also competition and conflicts between political force that during November 2014 – February 2014 was a «single front». Rapid changes in political party sector caused disorientation of electoral preferences among citizens, especially among those, who didn't find equivalents for their usual party preferences among new parties. Some «political niches» remain available and new party structures can occupy them. This all means that the party system of Ukraine is in the process of transformation, and this process will probably last at least until the next parliamentary elections (scheduled). Additionally, development of Ukraine as a democratic, European country requires effective and representative political system, which is impossible without functional, institutionalized political parties.

The starting point for the party stage formation in 2010-2013 is the second round of elections of the president of Ukraine and victory of V. Yanukovich. The process of formation of new political parties continued: during 2010-2011 – over 25. According to the Ministry of Justice, as of November 2012, there were 200

political parties registered in Ukraine. However, most of them were only formal, as before [2].

Almost all newly created parties carrying on active business has leadership abilities (in particular, such parties as «Sylna Ukraïna» of S. Tigipko, «Front Zmin» of A. Yatseniuk, «UDAR» of V. Klychko, «Gromadianska posytsiia» of A. Grytsenko). «Samopomich» (A. Sadovyi) and «Oleg Liashko's Radykalna partiia» were created a bit later. This stage also included formation of parties based on citizens' initiative («Demokratychnyi alians»). The period from 2010 to 2013 includes two election campaigns: government elections of 2010 and parliamentary elections of 2012. The new Law of Ukraine «On elections of Verkhovna Rada deputies of the Autonomous Republic of Crimea, local councils and rural, settlement, city mayors» substituted proportional system of elections to local councils with the mixed one, and eliminated electoral blocks from the list of electoral subjects [3]. The purpose of this was to provide domination of pro-government political force within the local government. Elections themselves were conducted under conditions of massive use of administrative resource in favor of the Party of regions, pressure on opposition and participation restriction of its representatives in elections using judicial authorities as well [4]. Results of elections showed that the government managed to reach the desired goal. In particular, 39.39% of deputies and over 55% of deputies including «political satellites» («Sylna Ukraïna», KPU, «Narodna partiia») were selected from the Party of regions at the elections to different councils carried out according to party lists. As a comparison: the top political opposition force – All-Ukrainian association «Batkivshchyna» brought 16.34% of deputies according to party lists, other opposition parties (All-Ukrainian association «Svoboda», «Nasha Ukraïna» – 4.47% and 3.26% accordingly) [5].

The process of elections of 2012 was characterized by the stable government formation of legal framework favorable for pro-government force and candidates, massive use of administrative resource, bribery of voters, direct falsification of the results, with the participation of judges and law-enforcement authorities as well [6].

Later, all efforts of V. Yanukovich rule was aimed at its maximum centralization, gaining full control over the judicial branch, local authorities and concentration of authoritative powers within the President. For example, in October 2013 Verkhovna Rada pre-approved the presidential draft modifications to the

Constitution, which intensified dependence of judicial power on the President [7]. The adopted Law «On All-Ukrainian referendum» was supposed to contribute to realization of different constitutional government innovations [8]. In October 2013 changes were made to the legislation, which could prevent participation of the top-rated opposition candidate – V. Klychko in scheduled presidential elections of 2015 [9]. Financing of power structures was significantly increased, except for army, where representatives of Donetsk region were massively appointed to administrative posts. The final stage in this process was a decision made by M. Azarov's administration concerning the shutdown of the process of European integration [10] and violent forceful break-up of peaceful protest actions at Maydan Nezalezhnosti in Kyiv, which was the beginning of massive opposition (known as the Revolution of Dignity) of citizens to V. Yanukovich regime.

So, during 2010-2012 the party system bore the marks of the system of moderate pluralism with the polarization tendency, as a result of ideological distance increase between extreme parties (according to elections, they were KPU and All-Ukrainian association «Svoboda»). However, the maximum concentration of power, which is actually held by one political force – Party of regions (representatives of which held all highest posts in Ukraine), control of «the party of power» over the judicial branch and law-enforcement system, use of «the government machine» and criminal structures for pressure on political opposition, civil society and regular citizens dissatisfied with the government (including physical pressure), proved existence of a clearly expressed tendency to party system evolution towards the system with «the unipole party».

The party system of Ukraine has been experiencing transformation from the beginning of 2014, the period of Maydan activation and radicalization, and until now. Refusal of V. Yanukovich and his administration from European integration, break-up of peaceful Maydan on the night from 29<sup>th</sup> to 30<sup>th</sup> of November 2013, large-scale protest actions that started in Kyiv and spread across most regions of Ukraine led to significant changes into the party system. At the beginning of the stage the party system was quite the same comparing to the results of elections of 2012. Active reformatting of a party space (creation of new parties, separation and merger) took several stages: in the process of events at Maydan and upon their completion; in the process of election

campaigns of 2014; in 2015 taking into consideration preparation to local elections. As of March 2015 there were 262 political parties in Ukraine, however, in 2014 there were only 39 of them, and as from the beginning of 2015 – 27 [11]. Political reformatting of Parliament, known as formation of “European choice” coalition, occurred as a result of government change. The coalition included 250 deputies – members of UDAR factions, «Batkivshchyna», «Svoboda», and newly created deputy groups «Economic development» and «Sovereign European Ukraine». According to the Constitution of Ukraine, O. Turchynov, one of the leaders of «Batkivshchyna» became the Head of Verkhovna Rada and the acting president of Ukraine. The new composition of the Cabinet of Ministers included representatives of parties – members of coalition and Maydan activists. In particular, «the head of Maydan», Ye. Nyshchuk was appointed the minister of culture, D. Bulatov, one of the leaders of «Automaydan» was appointed the minister of youth and sports, T. Chornovol, a famous social activist and journalist was appointed the representative person for anti-corruption issues. Representatives of «UDAR» party refused to join the Government, because of position of a party leader, V. Klychko as a future presidential candidate. A. Yatseniuk (at the time – representative of «Batkivshchyna») became the Head of the Government. Major changes have been made to the management of law-enforcement authorities and power structures, local state administrations. For the purposes of stabilization of the situation in East regions, the government applied an unconventional approach: representatives of a large business, I. Kolomoiskyi and S. Taruta were appointed heads of Dnipropetrovsk and Donetsk regional state administrations. Verkhovna Rada made a decision to conduct special elections of the president of Ukraine, local elections in Kyiv and many other cities and regions on May 25, 2014 [12].

Pre-term elections for Verkhovna Rada in 2014 were conducted according to the election law of 2011, with the majority-proportional election system in the ratio of 50/50 and 5% electoral threshold. Elections were not conducted in the AR of Crimea and within the territories of Donetsk and Luhansk regions controlled by terrorists. In single-mandate constituencies elections were conducted in 198 out of 225 districts, and about 30.5 mln. voters were added to the list [4]. The important feature of elections was double reformatting of a

political party field: the first one – after Maydan victory and collapse of V. Yanukovich rule; the second one – according to the results of special presidential elections. Following the results of these processes, only two parties out of five having factions in applicable Verkhovna Rada (Party of regions, «Batkivshchyna», «UDAR» and KPU) took part in a new election campaign. They are KPU and All-Ukrainian association «Svoboda». In total, the number of parties forming the lists for participation in elections based on party lists was 29 (21 – during the previous elections) [4]. The main candidates for being a part of the Parliament were parties supporting Maydan or created by politicians that were actively involved in it: «Petro Poroshenko’s Block», All-Ukrainian association «Batkivshchyna», All-Ukrainian association «Svoboda», party «Gromadianska posytsiia», «Narodnyi front», party «Samopomich» association».

The former pro-government camp was represented by «Sylna Ukrajina» and «Opozytsiyni block» that were created as a result of Party of region disintegration, and their political satellite – KPU. An apparent favorite at the beginning of the campaign was Petro Poroshenko’s Block, with 38% of voters ready to vote among those intended to take part in elections [5].

The principal goals of the campaign were: peace restoration, country defense; keeping economic situation, struggle with economic crisis; reforming, realization of European choice; government renewal (lustration), anti-corruption. So, the main trends in the process of formation of electoral lists were involvement of «new faces» – participants of ATO, public activists, volunteers, journalists. The election campaign was mainly conducted in the form of advertising in electronic media due to its shortened time limits. The leading forces were spending lots of money on external advertising and printed production. Less attention was paid to communication with voters – mass actions, regional trips etc. Parties having candidates from the government in the passable lists, used this for creating informative purposes. As was mentioned before, 29 parties took part in elections according to party lists. Electoral threshold was cleared by six parties: five of them represented a new government – «Petro Poroshenko’s Block», «Narodnyi front», «Samopomich» association, «Oleg Liashko’s Radykalna partiia», All-Ukrainian association «Batkivshchyna», one of them represented the previous one («Opozytsiyni block»). The majority of candidates selected in single-

mandate constituencies were recommended by pro-government political forces or supported by them. The results of voting according to party lists were unexpected. The main surprise was results of such parties as «Narodnyi front», «Petro Poroshenko's Block» and «Samopomich». «Narodnyi front» initially held the fourth place, but later it took the leading position with 22% of support. To the contrary, «Petro Poroshenko's Block» lost almost half of its starting rating and finished up in the second place. «Samopomich» managed to rise from unpassable position (up to 2%) to the third place (over 10% of votes of electors) [5]. Coalition of deputy factions was created on November 27, 2014 in Verkhovna Rada of the VIII convocation. It included 302 people's deputies out of 422 selected ones – members of factions of pro-government political parties and non-affiliated deputies. The rest of deputies belong to the faction «Opozytsiyni block» (40 persons), two deputy groups (19 persons in each) or considered non-affiliated (42 persons).

Nowadays, the party system in Ukraine may include up to 10 political parties, which are represented in Verkhovna Rada or which have can influence the political process. Medium and small parties continue coexisting within the system. The system remains to be two-pole. One pole is represented by parties of parliamentary coalition (pro-European), another one (which became less significant) – by «Opozytsiyni block». The level of representation of extreme right-wing political force in Parliament became lower and «traditional» left-wing parties are not represented at all. The main dividing lines in the party system are between pro-government coalition and opposition, first of all, based on the attitude to the conflict in Donbas, governmental actions directed against FIG, which supports opposition.

There is also some tension inside the ruling coalition, which is explained by different level of party readiness to bear solidary responsibility for socially unpopular consequences of social and economic policies of the Government.

At the beginning of 2014, the main social division defining the line of interparty delimitation was sociocultural one, which at the end of the same year gave place to the socioeconomic one in terms of relevancy. The most relevant problematic points of the party system nowadays are, first of all, socioeconomic point and regime support. In general, the party system of Ukraine kept features of the moderate pluralism. However, an active formation process of new party projects,

dynamic changes in the support of parliamentary parties, possible reformatting of parliamentary coalition and Government, next local and maybe early parliamentary elections – these factors allow making the conclusion that the evolution process of the party system continues, but the system itself hasn't reached the established form yet [13].

## REFERENCES

1. Парти́йна система України: особливості становлення, проблеми функціонування, тенденції еволюції. Доповідь Центру Разумкова // Національна безпека і оборона, 2010. – №5. – С. 3-12.
2. Сайт міністерства юстиції. Єдиний державний реєстр громадських об'єднань [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.minjust.gov.ua/22253>
3. Закон України Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2487-17>
4. Когут А. Місцеві вибори – 2010. Київ. Лабораторія законодавчих ініціатив – 2011[Електронний ресурс]. / А.Когут, К. Сідаш – Режим доступу: <http://oroga.ua.org/news/867-2010-11-04>
5. Офіційний сайт Центральної виборчої комісії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vm2010/wp001>
6. Україна-2013: між виборами і перед вибором. Аналітична доповідь Центру Разумкова // Національна безпека і оборона. – 2013. – №. 1 – С.3-4.
7. Судова реформа в Україні: поточні підсумки, перспективи і ризики конституційного етапу. Аналітична доповідь Центру Разумкова // Національна безпека і оборона. – 2013. – №2-3. – С.2-61.
8. Закон України «Про всеукраїнський референдум» від 6 листопада 2012р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://document.ua/pro-vseukrayinskii-referendum-doc122672.html>
9. Рада підтримала законопроект, який може перешкодити Кличку балотуватися у президенти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://dt.ua/POLITICS/rada-pidtrimala-zakonoproekt-yakiy-mozhe-pereshkoditi-klichku-balotuvatisya-u-prezidenti-130622\\_.html](http://dt.ua/POLITICS/rada-pidtrimala-zakonoproekt-yakiy-mozhe-pereshkoditi-klichku-balotuvatisya-u-prezidenti-130622_.html)]
10. Розпорядження КМУ «Питання укладання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їх державами - членами, з іншої сторони» №905 від 21 листопада 2013р. – Офіційний сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/905-2013-%D1%80>
11. Сайт Державної реєстраційної служби України, рубрика «Політичні партії» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.drsvu.gov.ua/show/202>.

12. Постанови ВРУ «Про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових виборів Президента України» №757 від 22 лютого 2014р. та «Про призначення позачергових виборів Київського міського голови та депутатів Київської міської ради 25 травня 2014 року» №791 від 25 лютого 2014р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4\\_1?p\\_f3511=49947](http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?p_f3511=49947)
13. Fisun O. The Future of Ukraine's Neopatrimonial Democracy / Oleksandr Fisun // PONARS Eurasia Policy Memo. – 2015. – No. 394. – P. 1-7.

УДК 324:342.8

**Авксентьев А.О.**  
Харківський національний  
університет імені В.Н. Каразіна

### **ТЕОРИЯ ГОЛОСУВАННЯ ЯК МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ ДОСЛІДНИЦЬКИЙ НАПРЯМ: ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ВИМІР**

*Розглядається теорія голосування як міждисциплінарний напрям, проблемне поле якого відноситься, зокрема, й до політичної науки. Визначається категорія «голосування» та її сутнісні атрибути, аналізується політична інституціоналізація цієї практики та її подальша еволюція. В рамках сучасної теорії голосування виокремлюється 6 методологічних підходів – математичний, політико-економічний, політико-компаративістський, соціологічний, електорально-просторовий та правовий; розкриваються базові принципи та специфіка цих дослідницьких традицій.*

**Ключові слова:** теорія голосування, електоральний простір, парадокси голосування, виборчі системи, стратегічна поведінка, кількісні методи.

**Авксентьев А.А.**

### **ТЕОРИЯ ГОЛОСОВАНИЯ КАК МЕЖДИСЦИПЛИНАРНОЕ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ: ПОЛИТОЛОГИЧЕСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ**

*Рассматривается теория голосования как междисциплинарное направление, проблемное поле которого относится, в том числе, к политической науке. Определяется категория «голосования» и ее сущностные атрибуты, анализируется политическая институционализация этой практики и ее дальнейшая эволюция. В рамках современной теории голосования выделяются 6 методологических подходов – математический, политико-экономический, политико-компаративистский, социологический, электорально-пространственный и правовой; раскрываются базовые принципы и специфика этих исследовательских традиций.*

**Ключевые слова:** теория голосования, электоральное пространство, парадоксы голосования, избирательные системы, стратегическое поведение, количественные методы.

Avksentiev A.

## THEORY OF VOTING AS INTERDISCIPLINARY RESEARCH AREA: POLITICAL SCIENCE DIMENSION

*The article researches the voting theory as an interdisciplinary direction, problem field of which applies, in particular, to political science. The category of «voting» and its essential attributes are being determined, the political institutionalization of the practice and its further evolution are analyzed. As part of the modern theory of voting 6 methodological approaches are being singled out: mathematical, political and economic, political, comparative, sociological, electoral and legal-spatial; the basic principles and the specificity of these research traditions are researched.*

**Key words:** *theory of voting, electoral space, the paradox of voting, electoral systems, strategic behavior, quantitative methods.*

Голосування як спосіб ухвалення колективних рішень є одним із ключових механізмів визначення та реалізації державної політики в сучасних демократіях. Однак сам механізм агрегування індивідуальних позицій наділених відповідним правом учасників голосування в колективний вибір носить проблемний характер. Голосування як політологічна проблема потребує більш глибокого теоретичного осмислення хоча б тому, що за умови фіксованих вподобань суб'єктів різні процедури і моделі призводять до кардинально відмінних результатів. Розуміння вроджених патологій і парадоксів систем голосування дозволяє зацікавленим в ухваленні того чи іншого рішення суб'єктам використовувати різноманітні процедурні маніпуляції, що у підсумку призводить до викривлення реального волевиявлення і зниження легітимності отриманих результатів. Особливо гострого характеру ця проблема набуває для молодих демократій, де ще не встигли виробитися запобіжні механізми проти подібних маніпуляцій.

Водночас голосування історично було і залишається об'єктом різних напрямів наукової та філософської рефлексії, тому для становлення теорії голосування в рамках української політологічної школи видається актуальним систематизувати та проаналізувати еволюцію як самого інституту, так і підходів до його дослідження. Відповідно метою статті є комплексний аналіз теорії голосування як міждисциплінарного дослідницького напрямку саме в політологічному вимірі. Стосовно ступеня розробленості теми одразу зауважимо, що він є досить високим і детально аналізується нами в основній частині статті (в рамках типологізації сучасної теорії голосування на 6 основних підходів).

Як не дивно, центральна категорія нашого дослідження – «голосування» – у більшості наукових робіт з близьких тем і

навчальних посібниках не визначається. Напевно, через її оманливу очевидність вона не включена до словників політологічних термінів, на відміну від похідних категорій на кшталт «виборів», «виборців», «електоральних систем», та не визначається у вітчизняних законодавчих актах. Серед існуючих розумінь «голосування» наведемо декілька типових дефініцій. Доволі широке за змістом і лаконічне за формою визначення дають сучасні дослідники М. Льюїс-Бек та М. Палдам: «Голосування – це акт політичної поведінки, в якому розкриваються соціальні, психологічні, історичні, географічні та інші особливості мотивації виборця» [1, с. 114]. Точні дефініції «голосування» більш притаманні правознавчій науковій традиції, ніж політологічній. Наприклад, вітчизняні вчені А. Колодій і В. Князев називають голосуванням «безпосереднє волевиявлення виборців шляхом заповнення виборчих бюлетенів у спеціально відведених приміщеннях» [2, с. 157], а С. Фоміна – «стадію виборчого процесу, в межах якого суб'єкти наділені електоральною правосуб'єктністю реалізовувати активне виборче право, здійснюють волевиявлення при формуванні органів державної влади чи то органів місцевого самоврядування в межах і порядку процедур, визначених виборчим законодавством» [3, с. 194]. Очевидно, що з політологічної точки зору такі визначення видаються доволі сумнівними. Ми ж у подальшій роботі розумітимемо під *голосуванням* процес ухвалення рішень групою осіб, за якого вибір альтернативи здійснюється шляхом калькуляції волевиявлення учасників. У своєму визначенні ми намагалися відштовхуватися лише від сутнісних атрибутів голосування – наявності осіб-суб'єктів, альтернатив-об'єктів і процесу зведення індивідуальних уподобань до колективного рішення. Будь-які посилання на ексклюзивність для феномена голосування політичної



сфери та, зокрема, проблеми формування органів влади, або ж на якісь матеріальні об'єкти на зразок бюлетенів чи «спеціально відведених для голосування приміщень» видаються хибними і такими, що штучно звужують категорію «голосування».

Історично одноосібний формат ухвалення політичних рішень передував колективному способу і був притаманний всім стародавнім цивілізаціям до Античної епохи. Широкого поширення на законодавчому рівні колективні моделі ухвалення рішень набувають у Стародавній Греції, починаючи з IX-VIII ст. до н.е.. При цьому голосування в політичній сфері конкурувало з іншим способом ухвалення колективних рішень – жеребкуванням. Полісна демократія Класичної Греції передбачала цілу низку інституцій колективного ухвалення рішень – «екклесія» (загальні збори громадян), «буле» (або «рада п'ятисот» після реформ Клісфена, представницький орган виконавчої влади), «збори демів» (територіальних одиниць полісу), «дикастерій» (суд присяжних) тощо. Колективні рішення щодо персонального складу цих інституцій ухвалювалися або шляхом жеребкування (саме в такий спосіб обиралися архонти, судді, скарбничі, поліція), або голосуванням за правилом простої більшості. Так, спочатку на загальних зборах використовувалося правило «хейротонії» (голосування лівою рукою) без жодного кворуму. У IV ст. до н.е. присутнім почали видавати спеціальні жетони («містос»), підняттям яких вони й голосували. «Містоси» виконували подвійну функцію: по-перше, процес отримання жетону передбачав ідентифікацію учасника зборів і мінімізував імовірність проникнення на «екклесію» тих, хто не мав права голосу. По-друге, ці жетони паралельно функціонували в якості грошей, і слугували певною матеріальною компенсацією за витрачений час для учасників зборів [4].

Окрім голосування руками та жетонами, у Стародавній Греції поширювалися й інші практики. Наприклад, правитель Лікурґ запровадив у Спарті інститут «спільних трапез», до яких допускались приблизно 15 (іноді більше) найбільш впливових громадян. При ухваленні рішення щодо запрошення нового учасника усі, хто вже мав право присутності на трапезі, клали до спеціальної посудини невеличкі шматки хліба. У разі, якщо виборець був проти кандидатури запрошеного гостя, він мав розчавити шматок, якщо підтримував пропозицію – покласти цілий шматок. При

цьому достатньо було хоча б одного голосу «проти», щоб відхилити кандидатуру. Аналогічною за суттю була процедура голосування білими та чорними бобами, які означали голоси «за» та «проти». А, наприклад, інститут остракізму (вигнання з полісу) передбачав написання на спеціальних черепках імені того, хто на думку виборця, уособлював найбільшу загрозу для полісу. Деяко відрізнялася від зазначених система відбору до Ради Старійшин у Спарті за часів Лікурґа: спочатку з числа виборців випадково обиралися «виборщики», які зачинялися у спеціальному приміщенні. Потім на центральній площі перед натовпом по черзі проходили кандидати, а виборщики мали фіксувати, наскільки голосно їх зустрічав натовп. Таким чином, формат «виборці-кандидати» вперше ускладнився прообразом незалежної «виборчої комісії» [5].

Імовірно, ефектність та символічність цих стародавніх процедур зацікавила авторів деяких сучасних телевізійних шоу, які запозичили античні моделі (зокрема, голосування криком або «черепками»). У той же час, на нашу думку, важливішим за технічний аспект є саме правило голосування. Відповідно, у Греції виникають два історично перших принципи голосування – «простої більшості» та «одноголосності». Після де-факто «відкриття голосування» в Греції, воно продовжує носити масовий характер і у Римській Імперії (як у безпосередньо політичній площині – наприклад, постійні голосування в Римському Сенаті, так і у більш віддаленій – як відома практика вирішення долі гладіаторів відповідними жестами глядачів). Ф. Алескеров у класичній для пострадянської теорії голосування роботі «Вибори. Голосування. Партії» наводить цікавий фрагмент з «Життєписів Плутарха», в якому описується, можливо, перший випадок стратегічного маніпулювання при голосуванні. У Римському Сенаті, в якому головував Пліній-молодший, розглядалася справа слуги вбитого консула Афранія Декстра. Думки щодо ймовірної вини слуги і необхідності покарання розділилися на три приблизно рівні табори: одна (трохи більша за інші) група вважала за потрібне звільнити слугу, друга – вигнати з міста, і третя – стратити. Пліній бажав допомогти слугі, і тому поставив на голосування всі три альтернативи, не об'єднуючи другу і третю в категорію «винен» проти варіанту «виправдати». Однак частина прихильників

страсти також вирішила голосувати стратегічно, відмовившись від свого «першого вибору» на користь варіанту «вигнати з міста». Таким чином, цей випадок ілюструє, по-перше конфлікт між системами абсолютної і відносної більшості, та по-друге, *стратегічну поведінку* учасників голосування та головуючого [6].

Саме у римській політичній практиці вперше зустрічаються максимально наближені до сучасних довгострокові виборчі кампанії (власне, й саме слово «кандидат» походить від римської законодавчої традиції одягати претендентів у специфічний білий одяг, який мав назву «кандида»). Проте різноманіття систем голосування в аспекті їхнього процедурно-змістовного наповнення не спостерігалось ні в Античності, ні в ранньому Середньовіччі. У статті «Social Choice in Medieval Europe» сучасних політичних дослідників Дж. Коломера, Х. Лоррі та І. Макліна звертається увага на процедуру обрання дожив у Венеціанській республіці, яка сильно вирізнялася з-поміж традиційних для Середньовіччя систем. Процедура еволюціонувала протягом XI–XIV століть, і врешті, у 1268 р. набула свого остаточного вигляду (використовувалася до 1797 р., тобто до кінця існування республіки). Модель голосування була досить складною та включала декілька доволі одноманітних етапів, на яких чергувалося голосування з великою квотою (для ухвалення рішення потрібно було 7 з 9 або ж 8 з 11 голосів) та жеребкування. У першу чергу за допомогою жеребу обиралися 30 членів Великої Ради, причому вони мали представляти 30 різних родин. Далі з цих 30 знову жеребом обиралися лише 9, які вже голосуванням повинні були визначити 40 нових виборщиків з усіх громадян республіки, причому кожна кандидатура мала бути підтриманою мінімум 7 з 9 голосів. Цей алгоритм декілька разів повторювався (з різною кількістю виборщиків), і наприкінці 41 «герцогський виборщик» обирали нового дожа (для обрання потрібно було 25 голосів) [7]. Складність і багаторівневість процедури була виправдана її незаангажованістю та високим ступенем захисту від можливості підкупу виборщиків.

В умовах, коли в абсолютній більшості середньовічних монархій фактичної потреби в інституті голосування не було, своєрідним полігоном для використання тих чи інших нетривіальних (тобто відмінних від принципу більшості голосів) моделей став

Ватикан. У XIII ст. каталонський філософ-теолог Р. Луллій розробив систему голосування, засновану на методі попарного порівняння альтернатив. У своїй роботі він навів приклад вибору серед 16 кандидатів на папський престол за допомогою 120 попарних порівнянь кандидатів. Два претенденти по черзі виходили з приміщення, а інші 14 обирали, хто з цієї пари краще відповідає трьом критеріям – святість і чесність життя, стан здоров'я та мудрість. Після завершення 120 раундів процедури обраним вважався монах з найбільшою кількістю перемог у попарних порівняннях (при цьому інтенсивність цієї перемоги не мала значення). Через 15 років Луллій запропонував іншу версію своєї процедури, намагаючись її спростити і зменшити кількість попарних порівнянь. Новий метод передбачав послідовне виключення альтернатив: тобто претендент, який програв у хоча б одному попарному порівнянні, вже не міг бути обраним. При тих самих 16 кандидатах ця процедура передбачає вже не 120, а лише 15 раундів, проте, очевидно, ставить претендентів у нерівні умови (виграшні для більш «пізніх» альтернатив). До речі, процедура послідовного виключення доволі широко поширена в сучасному світі, зокрема, саме за цим алгоритмом розглядаються поправки до законопроектів у Конгресі США. У XV ст. іншим філософом-теологом М. Кузанським була винайдена принципово відмінна процедура голосування. У тритомному трактаті «Про згоду католиків» автор описав алгоритм повного ранжування альтернатив, за якого виборець не лише подає один голос за свого фаворита, а вказує «повний рейтинг», оцінюючи всіх кандидатів. При  $N$  альтернативах своєму фавориту виборець має поставити оцінку, яка дорівнює  $N$ , «другому вибору» –  $(N-1)$ , і так далі до найменш бажаного кандидата, якому ставиться 1 бал. Потім, після голосування усіх виборців, для кожного з претендентів вираховується сума балів, і переможцем вважається той, в якого ця сума найбільша [7].

Цікаво, що в багатьох джерелах поворотним моментом (якщо взагалі не початком) теорії голосування вважається кінець XVIII ст., а саме – дослідження двох французьких академіків, маркіза де Кондорсе та Ш. Борди. У той же час методи, запропоновані Кондорсе і Бордою, майже стовідсотково повторюють процедури Луллія та Кузанського відповідно. Вагомий внесок Кондорсе і Борди в теорію

голосування полягає не стільки в запропонованих (де-факто заново винайдених) процедурах, скільки в аналізі можливих парадоксів голосування і теоретичному обґрунтуванні недосконалості системи простої більшості за наявності хоча б трьох кандидатів.

У XIX-XX ст. спостерігається стрімкий розвиток теорії голосування, який сприяє і еволюції інституту голосування. Також на інститут голосування значний вплив мав загальний політичний контекст – зокрема, розширення виборчого права, рух до рівності громадян тощо. Наприклад, якщо ще в 1905 р. на виборах у Першу Державну Думу Російської Імперії застосовувалося «зважаєне голосування» (голоси представників різних станів мали різну вагу), то зараз в абсолютній більшості країн законодавчо закріплені принципи рівної ваги голосів. В авангарді розвитку інституту голосування XIX-XX століть опинились Сполучені Штати Америки, де проблематика голосування була виведена на якісно інший (порівняно з європейськими дослідженнями) рівень. Зокрема, наприкінці XVIII ст. питання справедливого представництва штатів у парламенті заклали основу цілого напрямку в теорії голосування, в рамках якого найбільший внесок зробили А. Гамільтон та Т. Джефферсон (потім їхні пропозиції були вдосконалені Г. Друпом, Т. Хейром, В. Німейером, А. Сент-Лагю, Дж. Хіллом, Д. Вебсетром, В. д'Ондтом). Пошуку оптимальної процедури голосування були присвячені численні дослідження А. Ненсона, А. Коупленда, Д. Блека, К. Кумбса, Ч. Доджсона (більш відомого як Льюїс Керрол). Актуальна наразі проблематика електоральної інженерії та виборчих систем, фактично, є продовженням теми пошуку оптимальної процедури, але на рівні масового голосування.

Дослідженням голосування і його особливостей історично займалися науковці (та філософи), які представляли дуже різні напрями рефлексії. У Давній Греції, де й відбулася повноцінна політична інституціоналізація голосування, формат досліджень задавався в рамках політичної та соціальної філософії. У Середньовіччі, Ренесансі та Новому часі найбільший інтерес до голосування виявляли правознавці та математики: основний акцент у дослідженнях робився на процедурних аспектах алгоритмів агрегування індивідуальних уподобань. У XX-XXI ст. багатогранну категорію «голосування» досліджують в рамках

політичної науки, соціології, економічної теорії, електоральної географії, математики, теорії ігор, кібернетики, теорії ухвалення рішень, права, філософії тощо. Ми пропонуємо узагальнити основні вектори досліджень голосування за допомогою виокремлення 6 методологічних підходів, окреслених нижче.

1. «Математичний підхід». Ця традиція першочергово зосереджена на процедурних аспектах голосування та вказує на деякі «механічні ефекти» від використання різних систем (зокрема, досліджуючи поле стратегічного маніпулювання). Фундамент цього напрямку було закладено у XVIII-XIX сторіччях дослідженнями А. Кондорсе, Ш. Борди, Г. Друпа, Т. Хейра, А. Сент-Лагю, Дж. Хілла, Д. Вебсетра, В. д'Ондта та інших учених (переважно, математиків). У XX ст. в межах цього підходу більш чітко окреслюється декілька напрямів. У рамках першого з них увага дослідників зосереджена на *процедурах голосування*, критеріях оптимальності цих моделей та способах розподілу мандатів чи квот між суб'єктами. Викладення матеріалу, переважно, абстрактне, з моделюванням штучних прикладів, точне і суворе (описується формулами та в категоріях аксіом, теорем, лем з їхнім математичним доведенням). Фокус досліджень зорієнтовано на голосуванні в малих групах. Більшість робіт націлені на систематизацію і вдосконалення бази критеріїв оптимальності процедур голосування, тоді як «завданням-максимум» для багатьох учених стала розробка власних моделей. Перші систематичні порівняння процедур голосування датовані початком 70-х р. XX ст., і пов'язані з роботами Р. Ніємі, В. Рікера, П. Фішберна, Ф. Страффіна, Дж. Річелсона. Серед інших сучасних дослідників, доволі умовно віднесених до цього напрямку, на особливу увагу заслуговують роботи С. Брамса, Дж. Букліна, Н. Тайдмена, М. Балінського, Х. Янга, Дж. Камені, Р. Вебера, Д. Саарі, В. Герліна, М. Шульце, а також представників Вищої Школи Економіки Ф. Алексєрова, В. Вольського, А. Карпова, які фактично відкривають цей напрям для російськомовного наукового простору.

Суміжною з «процедурним напрямом» (або ж його поглибленим варіантом) є дослідницька течія, основа увага якої приділяється парадоксам голосування. Мова йде саме про «арифметичні парадокси», тобто такі, що закладені в саму процедуру голосування і не пов'язані з мотивацією

виборців. Ці механічні ефекти систем спотворюють волевиявлення, призводячи до ситуацій, які контрастують з уподобаннями виборців, але не є актом чієїсь свідомої маніпуляції. Найбільш комплексний і систематичний аналіз, на нашу думку, зроблено в монографії Х. Нурмі «Voting Paradoxes and How to Deal With Them». Окремі випадки арифметичних парадоксів процедур голосування розглядаються в роботах Г. Дорона, Р. Кроніка, Р. Кліми, Дж. Ходжа, Д. Фельзентала, Д. Леплі, Т. Левантакіса, Е. Енском, Е. Сімсона, О. Малишевського.

Мабуть, найбільш динамічно розвивається такий сучасний напрям у рамках «математичного» підходу в теорії голосування, як дослідження «стратегічного голосування». Основна ідея прихильників цієї течії полягає в тому, що раціональні виборці можуть маніпулювати своїм вибором і голосувати «нещиро», щоб максимізувати корисність власного голосу. Різні процедури голосування мають різний ступень імунітету від такого «нещирого голосування». Стрімке зростання інтересу до стратегічного голосування починається з виходу в 1997 р. роботи американського вченого Г. Кокса «Making Votes Count: Strategic Coordination in the World's Electoral Systems». Після нього основний фокус досліджень стратегічного голосування зосереджено на двох моментах – впливі процедури голосування на «щирість» виборців, а також аналізі конкретних електоральних кейсів загальнонаціональних виборів. Деякі вчені, зокрема канадський політолог А. Блеіс, проводили лабораторні експерименти (ігрове моделювання, соціологічні опитування) для виявлення частоти стратегічного голосування в різних контекстах. Окремі випадки стратегічного голосування аналізуються в статтях Т. Гшвенда, К.Ю. Шер, П. Ордушка, Дж. Карпа, С. Фішера, Дж. Ендерсбі.

Ще одна, доволі специфічна, течія в математичному підході до теорії голосування – це «теорія коаліцій». Її методологічною базою вважають теорію ігор та теорію раціонального вибору, а основний дослідницький фокус зосереджено на специфіці голосування в представницьких органах. У 50-х роках ХХ ст. Л. Шеплі та М. Шубік вперше математично обґрунтували, що впливовість фракцій у парламенті не завжди збігається з розмірами цих груп, і запропонували свою формулу розрахунку реальної впливовості партій – «індекс Шеплі-Шубіка». Їхні висновки підтверджу-

вались на практиці, коли окремі невеликі фракції мали «золоту акцію» чи, навпаки, – великі депутатські групи не мали жодного впливу на ухвалення рішень. Очевидно, що «вплив» у рамках теорії коаліцій розуміється у вузькому формально-кількісному сенсі. Після роботи Л. Шеплі та М. Шубіка, протягом другої половини ХХ ст., багато вчених пропонували свої формули для оцінки впливовості груп з урахуванням тих чи інших уточнюючих факторів: до класичних прийнято відносити лише «індекс Шеплі-Шубіка» та «індекс Банцафа»; до некласичних – «індекс Джонсона», «індекс Дігена-Пакела», «індекс Холера-Пакела», «індекс Колемана», «індекс Томіями». Основним недоліком класичних індексів є те, що вони не враховують обмеження на утворення альянсів (наприклад, ідеологічні чи іміджеві). Теорія коаліцій, звичайно, не обмежується цим суто формально-математичним аналізом сприятливості позицій гравців, однак її більш «політологічна» течія, представлена класичними роботами М. Дюверже, В. Рікера, А. Лейпхарта та інших дослідників, не має прямого виходу на проблематику голосування.

2. «Політико-економічний підхід». У 50-60-х роках ХХ ст. паралельно з математичним підходом до проблематики голосування стрімко розвивається політико-економічний напрям. Фундамент «економічного розуміння голосування» було закладено в класичних роботах К. Ерроу («Social Choice and Individual Values») та Е. Даунса («An Economic Theory of Democracy»). Для цього підходу характерне розуміння голосування як акту агрегування індивідуальних уподобань раціональних виборців, які зустрічаються з раціональними політичними суб'єктами на конкурентному «політичному ринку». Цей умовно визначений нами «політико-економічний підхід» насправді відноситься до досить різних шкіл – зокрема, *теорії суспільного вибору, теорії раціонального вибору, неоінституціоналізму, теорії політичних ринків*. До проблематики голосування в рамках цих шкіл і дослідницьких традицій зверталися такі вчені, як Дж. Бьюкенен, А. Сен, Д. Ре, Д. Блек, Т. Мей, М. Олсон, П. Ордушук, М. Фіоріна. Яскравим прикладом результатів дослідження голосування в рамках цього напрямку є «теорема медіанного виборця»: «За ситуації однопикових раціональних уподобань виборців і застосування правила простої більшості колективне рішення обере

ту альтернативу, яку вважає оптимальною медіанний виборець» [8, с. 33]. Е. Даунс наводить приклад, що ілюструє вказану ситуацію симетрії індивідуальних уподобань (однопіковості функції колективного вибору): припустимо, вздовж вулиці побудовані 100 будинків, і двоє різних торговців планують розташувати свої магазини в якомусь з цих будинків. Керуючись медіанною стратегією, перший торговець розташує магазин у будинку №50 (або №51). Де б не розмістив свій магазин другий торговець, він буде в програші порівняно з першим: якщо другий торговець розташує магазин, припустимо, у будинку №25, то до першого торговця приходитимуть мешканці будинків №50-№100, а також №38-№50. Якщо другий торговець розташує магазин на іншій половині (наприклад, №75), ситуація буде аналогічно програшною [9]. На думку вчених, ці ефекти теореми медіанного виборця змушують політичних суб'єктів «централізувати» свої програми, конкуруючи саме за медіанного виборця. На практиці теорема медіанного виборця краще працює в сталих двопартійних системах, на зразок британської та американської (вони більшою мірою відповідають умові симетрії вподобань). Водночас теорія електоральних ніш у багатопартійних системах, на нашу думку, набагато сильніша за медіанну концепцію.

3. *«Політико-компаративістський підхід»*. На противагу в чомусь занадто абстрактному математичному та політико-економічному підходам, порівняльна політологія вивчає голосування з акцентом на практику та емпіричні матеріали результатів виборів. Політико-компаративістський підхід сфокусований на макrorівні загальнодержавних електоральних систем (а не процедур голосування в малих групах) і досліджує реальні ефекти від застосування тих чи інших виборчих формул у різних країнах. На цьому рівні дослідники виокремлюють інші, відмінні від процедурних, критерії для порівняння систем і визначення оптимальних: зокрема, вплив на стабільність уряду та партійну систему, справедливість представництва, поляризацію суспільства тощо. Вивчення електоральної статистики дало змогу більш чітко та конкретно дослідити взаємний вплив електоральної системи на інші політико-партійні структури. При цьому спільною рисою з описаними вище підходами залишається «математизація» аналізу – превалювання кількісних методів і розробка формул для оцінки тих чи інших

показників електоральних систем («індекси диспропорційності» Галлахера, «індекс ефективної кількості партій» Лааско–Таагепери, «індекс агрегації» Маєра, «індекс фракційності» Ре та інші). Значний внесок у розвиток порівняльного підходу у вивченні електоральних систем зробили А. Лейпхарт, С. Ліпсет, Дж. Сарторі, М. Лааско, П. Таагепера, М. Шугарт, Й. Томіяма, П. Норріс, Б. Грофман, Р. Даль, Д. Фаррелл, С. Роккан, М. Галлахер, Д. Фелзентал, М. Макковер, Е. Лейкман, Д. Ламберт, М. Уоллерстайн, Е. Рейнолдс, Б. Рейллі, Р. Катц, С. Бірч та інші дослідники. У вітчизняній політології найбільш відомі роботи Ю. Шведа, А. Романюка, О. Євтушенка, В. Фесенка, Ю. Левенця, Т. Бевз, Р. Балабана, І. Поліщука, Е. Кочубей, І. Черінько, О. Фісуна, І. Жданова, В. Бортнікова, О. Чемшит, Н. Ротар.

4. *«Соціологічний підхід»*. Ця методологічна традиція була сформована в 20-ті роки ХХ ст. завдяки діяльності Чиказької школи політичної соціології. Міждисциплінарність, залучення кількісних методів аналізу, проведення соціологічних досліджень серед виборців – саме цим Чиказька школа відрізнялася від попередніх (традиційного і формально-правового в категоріях Істона) етапів політичних досліджень. Аналізуючи результати кількісних соціологічних досліджень, видатні представники Чиказької школи (Ч. Мерріам, Г. Госснел, Г. Лауссел) фокусували свою увагу не лише на питанні, як голосують виборці, але й чому вони голосують саме так. Психологічний зсув у методології досліджень особливо відчувається в роботах Г. Лассуела. Традицію соціологічного підходу до проблематики голосування у 40-50-ті роки продовжили на базі Колумбійського університету. В 1944 р. П. Лазарсфельд, Б. Берельсон та Х. Гаудет опублікували знакову роботу «Суспільний вибір», в якій аналізувалися результати досліджень, проведених протягом 7 місяців президентської виборчої кампанії в США. Вчені зосередили свою увагу на тих моментах, які детермінують політичний вибір громадян і дійшли аргументованих висновків, що найбільший вплив мають лише три фактори – соціально-економічний статус, релігія та місце проживання (територія) [10]. Головна ідея дослідників полягає в тому, що саме соціальні фактори (не лише три названі – це можуть бути освіта чи національність) найбільшою мірою детермінують політичні установки виборців. Наприкінці 50-х років на базі Мічиганського університету формується психосоціологічна

традиція досліджень електоральної поведінки, яка фокусується на таких раніше залишених на периферії інтересу вчених категоріях, як «ідентичність», «лояльність», «прихильність». Класичною для цієї школи роботою є дослідження «Американський виборець» Е. Кемпбелла, П. Конверта, В. Міллера і Д. Стоукса, в якому роль визначального фактору в політичному виборі надається «партійній ідентичності», основи якої закладаються на етапі первинної соціалізації громадянина [11]. Традиція дослідження проблематики голосування через соціологічний аналіз електоральної поведінки виборців залишається досить популярною серед західних і вітчизняних (І. Бекешкіної, В. Паніотто, О. Вишняка, Є. Копатько, Д. Видріна та ін.). Власне, ця традиція багато в чому посприяла інституціоналізації політичної соціології як окремої наукової дисципліни, представленої в класичних університетах.

5. «Електорально-просторовий підхід». У рамках цього підходу досліджуються результати голосування, а також детермінанти електоральної поведінки, які впливають на утворення тих чи інших конфігурацій електорального простору на певній території. Виникнення «електоральної географії», яка фокусується на просторових особливостях голосування, пов'язують з роботами А. Зігфріда та Е. Крехбіла початку ХХ ст. У 40-х роках електорально-географічна традиція перетинається з соціологічною (перш за все тому, що в якості емпіричного матеріалу розглядаються дані соціологічних опитувань, а не результати виборів). У 60-х роках ХХ ст. С. Роккан та С. Ліпсет здійснили найбільш глибокий аналітичний проект, який пояснює особливості «розколів» електорального простору та характеру партійних систем у країнах Європи в контексті «критичних точок» їхньої політичної історії [12]. Наразі відкритий доступ до масивів електоральної статистики різних країн та можливості комп'ютерної обробки даних суттєво активізували електорально-географічні дослідження. Також електоральна географія актуалізувалася через утворення в 90-х роках ХХ ст. нових національних держав. Окремим напрямом електорально-географічних досліджень у рамках політології можна вважати експертизу виборчих систем, в яких передбачається поділ країни на певну кількість багатомандатних чи одномандатних округів. Дослідженням таких явищ політичної практики як «джеррімендеринг»

(«gerrymandering», маніпулятивна нарізка контурів округів) та «нерівний розподіл» («malapportionment», кількісна невідповідність «ваги голосу» виборців з різних округів) присвячені роботи Р. Ніємі, Р. Гілмана, Дж. Маккензі, Ю. Топлака, М. Хамфрі, Д. Левіна. На інших аспектах електоральної географії зосереджені сучасні дослідження Дж. Агню, Д. Денвера, Р. Джонстона, В. Барні, Дж. Лейба, Н. Квінтонна, А. Секор, М. Шина, Дж. Вебстера, Л. Нельсона. На пострадянському просторі дуже потужною є традиція електорально-просторового аналізу Вищої школи економіки (роботи Р. Туровського, А. Ахременка, М. Арбатської, Ю. Гайворонського).

6. «Правовий підхід». Шостий підхід, у рамках якого науковці звертаються до проблематики голосування, згідно з нашою доволі умовною типологією, це «правовий напрям», орієнтований на аналіз (у тому числі порівняльний) виборчого законодавства. У контексті сучасної світової теорії голосування цей підхід має найменше точок перетину безпосередньо з політичною наукою: в рамках такого нормативно-юридичного підходу вчені досліджують електоральні системи як частину виборчого законодавства, а не як процедури голосування (електоральні формули). Тим не менш, в Україні саме правовий підхід до проблематики голосування довгий час підміняв собою більш політологічні рефлексії. Безумовно, заслуговують на увагу роботи М. Ставнійчук, Ю. Ключковського, М. Рибачука, Б. Райковського, З. Макарової, О. Воробйової, О. Боринської, В. Мойсієнка, А. Білоуса, Д. Ковриженка, які знаходяться на перетині політології та правознавства. Різко контрастують з досить розвинутим в українській традиції правовим напрямом «математичний» та «політико-економічний» підходи, які майже не представлені, і в цьому небажанні залучати кількісні методи сучасного інструментарію західної політичної науки ми вбачаємо суттєву прогалину вітчизняної дослідницької школи.

Таким чином, у процесі дослідження ми концептуалізували голосування як процес ухвалення рішень групою осіб, за якого вибір альтернативи здійснюється шляхом калькуляції волевиявлення учасників, проаналізували політичну інституціоналізацію цієї практики в Давній Греції та її подальшу еволюцію, а також окреслили основні методологічні підходи в рамках сучасної теорії голосування. На нашу думку, політологічні перспективи вітчизняного

звернення до теми голосування пов'язані, перш за все, з освоєнням математичного та політико-економічного підходів, а також поглибленням уже існуючих політико-компаративістських досліджень (не лише процедурного аспекту голосування – електоральних систем – але й сформованих унаслідок виборів електоральних просторів). Залучення кількісних методів і сучасного інструментарію західної політичної науки видається важливою складовою розвитку української політологічної школи, а численний електорально-статистичний матеріал вітчизняних кейсів останніх років дозволяє дослідникам теорії голосування фокусуватись саме на політологічному вимірі, відокремившись від політичної соціології та її емпіричної бази.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Lewis-Beck M. Economic Voting: An Introduction / M. Lewis-Beck, M. Paldam // *Electoral Studies*. – №19, 2000. – P. 113-121.
2. Колодій А. М. Виборче законодавство: аналіз та перспективи розвитку / А. М. Колодій, В. Г. Князев // *Бюлетень законодавства і юридичної практики України*. – 1998. – № 2. – С. 156-173 с.
3. Фоміна С. В. Поняття та ознаки голосування як стадії виборчого процесу в зарубіжних країнах / С. В. Фоміна // *Зб. наук. праць ХНПУ імені Сковороди «Право»*. – №19, 2012. – С. 188-195
4. Бюттен А.-М. *Классическая Греция* / А.-М. Бюттен. – М: Вече, 2006. – 384 с.
5. Вольский В. И. Процедуры голосования в малых группах с древнейших времен и до начала XX века / В. И. Вольский. – М. Изд. дом ВШЭ, 2014 – 76 с.
6. Алескеров Ф. Т. Выборы. Голосование. Партии. / Ф. Т. Алескеров, П. Ортешук. – М.: Академия, 1995. – 211 с.
7. McLean I. Social Choice in Medieval Europe / I. McLean, H. Lorrey, J. Colomer // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.jehps.net/juin2008/McLeanLorreyColomer.pdf>
8. Black D. On the rationale of group decision-making / D. Black // *The Journal of Political Economy*. – №5, 1948. – P. 23-34
9. Downs A. An Economic Theory of Democracy. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [ftp://ftp.icesi.edu.co/jpmilanese/Sistemas/Clase%202/Downs,%20Anthony\\_Introduction\\_and\\_The\\_Basic\\_logic\\_of\\_Voting.pdf](ftp://ftp.icesi.edu.co/jpmilanese/Sistemas/Clase%202/D%20owns,%20Anthony_Introduction_and_The_Basic_logic_of_Voting.pdf)
10. Lazarsfeld P. The People's Choice. How the Voter Makes Up his Mind in a Presidential Campaign / P. Lazarsfeld, B. Berelson, H. Gaudet – NY: Columbia University, 1968. – 178 p.
11. Campbell A. The American Voter / A. Campbell, P. Converse, W. Miller, D. Stokes. – University of Michigan. Survey Research Center, 1980. – 573 p.
12. Lipset S. Party systems and voter alignments: cross-national perspectives / Seymour M. Lipset, Stein Rokkan. – New York: Free Press, 1967. – 554 p.

УДК 329.052

Кашаба О.Ю.

Українська інженерно-педагогічна академія

#### ПОЛІТИЧНА ОПОЗИЦІЯ ЯК СУБ'ЄКТ ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ

*Політичні події останніх років в Україні свідчать про актуалізацію проблеми опозиції як складової політичного процесу. Підкреслюється, що у суспільному житті будь-якої демократичної країни відносини між політичними опонентами будуються по лінії влада-опозиція. Опозиція – об'єктивне явище суспільного життя. Функціонування опозиції є невід'ємним елементом політичної системи демократичної держави та основою розвитку громадянського суспільства.*

**Ключові слова:** політична опозиція, політичний процес, політична система, влада, громадянське суспільство, держава, демократія, політична культура.

Кашаба О.Ю.

## ПОЛИТИЧЕСКАЯ ОПОЗИЦИЯ КАК СУБЪЕКТ ПОЛИТИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА

*Политические события последних лет в Украине актуализируют проблему оппозиции как составляющей политического процесса. Подчеркивается, что в общественной жизни любого демократического государства отношения между политическими оппонентами выстраиваются по линии власть – оппозиция. Оппозиция – объективное явление общественной жизни. Функционирование оппозиции является неотъемлемым элементом политической системы демократического государства и основой развития гражданского общества.*

**Ключевые слова:** политическая оппозиция, политический процесс, политическая система, власть, гражданское общество, государство, демократия, политическая культура.

Kashaba O.

## POLITICAL OPPOSITION AS AN ACTOR OF THE POLITICAL PROCESS

*Political events in recent years in Ukraine indicate a problem which occurs with the opposition as a part of the political process. It is emphasized that in the public life of any democratic country, the relationships between political opponents are being built between the authorities and the opposition, that is, the opposition is an objective phenomenon of social life. The functioning of the opposition is an inherent element of the political system of any democratic state and the basis for the development of civil society.*

**Key words:** political opposition, political process, political system, the government, civil society, the state, democracy, political culture.

Практичний досвід розвинених демократичних країн засвідчує, що публічність і конкурентність політичного середовища, транспарентність політичних процесів є одними з головних чинників формування ефективної політики. Важливим механізмом забезпечення альтернативності, багатоваріантності у прийнятті рішень органами влади, відкритості, раціональності цього процесу є інститут політичної опозиції. У ХХ столітті його існування визнається абсолютною більшістю дослідників як органічне явище та необхідна характеристика демократичної політичної системи. Проте виникнення та ефективне функціонування цього інституту потребує особливих умов і можливе лише в рамках тих режимів, за яких гарантуються і забезпечуються права громадян на вираження і відстоювання своїх інтересів, на протест у випадку їх порушення.

У будь-якому демократичному суспільстві з усталеними традиціями, стабільним правопорядком політична опозиція оцінюється як закономірне, природне явище, що сприяє нормальній життєдіяльності та розвитку суспільства незалежно від характеру його політичної системи, як умова вдосконалення механізму зворотного зв'язку між громадянами та органами політичної

влади. Це означає, що в суспільстві стимулюється різноманіття соціально-політичного життя, не забороняються утворення і діяльність різних політичних партій, рухів і громадських організацій. Завдяки такому різноманіттю політичних сил у суспільстві створюється необхідна система стримувань і противаг, досягається певний баланс між різними конкуруючими один з одним політичними інститутами, що сприяє соціальному прогресу в цілому.

Політичні події останніх років в Україні, які змінюють українське суспільство та його політичне життя, свідчать про актуалізацію проблеми опозиції як складової політичного процесу. Важливість аналізу поняття, змісту, типології, структури і функцій політичної опозиції викликана також необізнаністю більшості пересічних громадян, а іноді і деяких політичних діячів, які не мають чіткого розуміння цього політичного інституту, відповідно неспроможні будувати адекватні відносини з опозицією, які б дійсно сприяли демократизації суспільства. Тобто недостатність теоретичних розробок щодо політичної опозиції актуалізують дослідження цієї сфери політичних знань, а політична практика своєю чергою вимагає легітимізацію її діяльності в Україні.

Політична опозиція як невід'ємний компонент демократичного суспільства і



правової держави була і продовжує бути актуальним об'єктом дослідження для багатьох зарубіжних та вітчизняних науковців. Основними працями у цій царині вважаються дослідження Р. Даля, Дж. Сарторі та Х. Лінце. Значну увагу цьому питанню приділяли також О. Кіршхаймер, Р. Макрідіс, Д. Елерз, Р. Паннет, К. Палескі.

Відсутність нормативно-правової бази та традицій діяльності політичної опозиції в нашій державі викликала значний інтерес до досліджень з цієї теми з боку вітчизняних учених. Сьогодні увага до проблем політичної опозиції набула особливої актуальності. Здебільшого цей інтерес детермінується сучасними подіями в політичному житті України, необхідністю інституціоналізації опозиції та процесом демократизації, широким діапазоном визначень поняття опозиції в політичній науці та практиці. До тих, хто вивчає зазначену тематику належать: Н. Вінничук, О. Дніпров, І. Жданов, І. Зарицька, В. Кіпіані, І. Когут, Р. Павленко, Н. Піскарьова, І. Поліщук, Т. Печериця, Ф. Рудич, С. Тихоміров, Д. Цимбал та інші. У своїх працях науковці порушують широке коло питань, до яких відносяться: проблема політичної опозиції в контексті трансформаційних процесів, що відбуваються в Україні; взаємозв'язок опозиційної діяльності з виникненням та розв'язанням політичних конфліктів у суспільстві; передумови появи політичної опозиції в Україні, її соціальна база; характеристика різних типів, оцінка висунутих ними вимог; необхідність вибору базової моделі, дослідження опозиції тощо.

Аналіз наукових розвідок і публікацій свідчить про те, що окремі аспекти зазначеної проблеми достатньо активно вивчаються дослідниками, але вона досі невирішена і потребує подальшого вивчення.

Крім того, актуальність теми викликана й тим, що опозиція в Україні не має сталих традицій, відзначається неструктурованістю, ідейною та організаційною незрілістю.

Метою нашої розвідки є осмислення політичної опозиції, як інституту демократії та суб'єкта політичного процесу сучасного українського суспільства. Реалізація поставленої мети зумовлена необхідністю розв'язання таких завдань: проаналізувати еволюцію уявлень про політичну опозицію та її значення у суспільстві; визначити місце і роль опозиції у політичному процесі сучасної України.

Проблема опозиції завжди посідала вагомим місце в працях політичних мисли-

телів. Можемо виділити декілька основних етапів формування концепції опозиції:

1) філософсько-етичний етап – осмислення явища опозиційності та закладення передумов входження незгоди та протесту як політичної дії у життя суспільства (часи античності та середньовіччя);

2) раціональний етап – природно-правове обґрунтування спротиву владі (Новий час);

3) інституціоналізаційний етап політичної опозиції у демократичних державах (з середини XIX ст. до сьогодні) [1, с.19-20].

Однією з перших спроб теоретичного аналізу політичної опозиції є робота М.Дюверже «Політичні партії» (1951). Він вважав існування організованої опозиції характерною рисою демократичних політичних систем. Проте відлік сучасних досліджень феномена опозиції у західній політичній науці починається з 1957 р., коли була надрукована стаття О. Кіршхаймера «Послаблення опозиції у західних демократіях». Вона дала поштовх подальшим дослідженням з цієї проблематики. Причиною написання статті стало зниження рівня опозиційності у більшості західних демократій у середині XX ст [2].

За редакцією Р.Даля у 1966 р. вийшов збірник статей «Політична опозиція у західних демократіях». Саме у цих статтях здійснювалась теоретична розробка нових постулатів, які надалі розвивалися вченим у монографіях. Внесок Р.Даля у дослідження проблематики політичної опозиції є настільки ґрунтовним, що сьогодні аналіз феномена опозиції без вивчення його спадку не має сенсу. У 1965 р. Лондонська школа економічних і політичних наук почала видавати журнал «Уряд та опозиція». У 1966 р. вийшла робота Г. Іонеску та І. де Мадаріагі «Опозиція як політичний інститут». Сформувалася тенденція до збільшення кількості робіт, які займалися вивченням різноманітних аспектів політичної опозиції [1, с.18].

З останньої третини минулого століття вчені звернулися до дослідження опозиції в умовах політичних трансформацій, хоча й тут політична опозиція відіграла важливу, але не провідну роль.

Нову класифікацію типів політичної опозиції запропонували Х. Лінц та А. Степан. Надалі всі ґрунтовні дослідження опозиції відбуваються у сфері транзитології. Важливий внесок у її вивчення зробили Т. Карл, Г. Кітчельт, Д. Растроу, Ф. Шміттер. Слід відзначити ряд польських дослідників, які глибоко проаналізували та систематизували

науково-теоретичний і практичний досвід моделей опозиції західних демократій на основі методології Р. Даля, А. Лейпхарта, Дж. Сарторі та ін. Серед них Є. Звіжховські, В. Скридло, М. Ягельські, К. Войтович, З. Чешейко-Сохаскі, К. Палекі, П. Секула та ін.

Аналіз наукових досліджень дозволяє визначити зміст поняття. Опозицію розглядають у вузькому та широкому розумінні. У широкому розумінні вона означає протидію, боротьбу проти будь-якої панівної сили, а також ту групу або групи людей, які ведуть цю боротьбу. У цьому випадку опозицію сприймають як форму суспільного протесту. У вузькому – це політична партія, коаліція або рух, що є парламентською меншістю, але що може прийти до влади на наступних виборах. Таку політичну опозицію розглядаємо як політичний інститут.

Зв'язок опозиції як політичного інституту та опозиції як форми суспільного протесту має взаємозумовлений характер, якщо суспільство визнає право кожного громадянина на протест, забезпечує це право свободою слова, політичних дій тощо, то тоді виникає можливість для створення й певного інституту демократичної політичної системи – опозиції [3].

Причин існування політичної опозиції багато. Це й внутрішня суперечливість суспільства, і соціальне розшарування, що викликає соціальний диспаритет, і ігнорування принципу соціальної справедливості, і криза у відносинах між населенням та владою.

У політичній практиці й науці визначаються різні види й форми політичної опозиції, як однієї з форм суспільних відносин:

- за ставленням до системи влади виокремлюють системну опозицію (яка поділяє основні цінності, принципи та цілі існуючої політичної системи, але заперечує методи здійснення політики) та позасистемну (яка не згодна не лише з діями владних структур, а й з самими підвалинами суспільно-політичного ладу в країні);

- за характером вимог визначають радикальну опозицію (застосовує як парламентські, так і позапарламентські методи тиску та, як правило, відкидає будь-які компроміси з чинною владою), помірковану (застосовує переважно методи парламентського тиску, вдається до «політичного торгу» з принципових питань) та лояльну опозицію (готова підтримувати владу, може дійти згоди з нею і навіть піти на поступки);

- за характером дій виокремлюють конструктивну опозицію (дії опозиції спрямовані на поліпшення якості політичного управління, стимулювання влади до реформ) та деструктивну (її дії спрямовані на створення перешкод у діяльності владних структур);

- за місцем у спектрі політичних сил опозицію характеризують як ліву, праву, центристську;

- за місцем діяльності виокремлюють парламентську (це політичні сили, які представлені у парламенті, але не входять до складу уряду і не підтримують його. Традиційно парламентська опозиція формується і діє безпосередньо у вищому законодавчому органі державної влади. Вона повною мірою бере участь у реалізації парламентом його функцій. При цьому вона прагне добитися двох цілей: 1) перетворитися на парламентську більшість, 2) одержати контроль над виконавчою владою. Наявність парламентської опозиції не означає, що вона організована обов'язково у вигляді партій чи партії. Зокрема, суб'єктами парламентської опозиції можуть бути партія, блок партій, фракції або окремі члени парламенту) та непарламентську опозицію (має безліч типів, наприклад, її формами можуть бути: окремі громадяни, політичні партії, не представлені у парламенті, засоби масової інформації, групи інтересів та групи тиску, громадські й культурні організації, корпорації, профспілки тощо. Непарламентська опозиція виконує дві основні функції: 1) піддає сумніву та заперечує легітимність парламенту і його здатність здійснювати політичні зміни, 2) артикулює, поєднує спірні питання, проблеми, які були проігноровані, знехтувані парламентською опозицією та різними партіями) [4].

За своєю природою опозиція є носієм альтернативних шляхів розвитку суспільства. Ефективність діяльності політичної опозиції залежить від набору функцій. Система функцій, що притаманна опозиції як політичному інституту є досить розгалуженою. Ми можемо диференціювати функції політичної опозиції за сферою їхнього впровадження на внутрішні та зовнішні.

Внутрішні організаційні функції опозиції включають формування організаційної структури інституту політичної опозиції (керівництво, функціонерів, групу підтримки), ротацію опозиційної верхівки, стиль опозиційного управління (авторитарний або демократичний). Ідеологічні функції сприяють створенню ідеалу суспільно-політич-

ного устрою, розробці програм діяльності та формування цілей політичної боротьби. Фінансова функція створює умови для ефективності політичної опозиції через формування джерел фінансування.

Зовнішні функції політичної опозиції можна поділити за сферами спрямованості:

- забезпечення інтеграції та консолідації суспільства, зняття громадянського невдоволення, мобілізації суспільства – соціальна функція;

- підтримка розвитку демократичної моделі політичної системи, політичної стабілізації, протиставлення одних політичних поглядів та ідей іншим, блокування прийняття політичних рішень, вплив на ефективність державних структур, критика урядових рішень – політична функція;

- перенесення соціально-економічних вимог у політичну систему, лобювання економічних інтересів – економічна функція;

- вирішення питань комунікації, інформування, адаптації – культурна функція.

Функції вирішення конфліктів, соціалізації, оціночна функція залишаються спільними для всіх сфер упровадження.

Функції опозиції у вищому законодавчому органі: участь у законотворенні; контроль; рекрутування нової політичної еліти. Обсяг їх виконання залежить від традицій політичної практики, проте для демократичних країн Заходу характерне звуження повноважень до виконання контрольної діяльності. Виконання функції контролю постає основним видом діяльності парламентської опозиції у країнах сучасної демократії. Форми та засоби контролю є дуже різноманітними: брати участь у роботі комітетів і спеціальних комісій, ставити усні та письмові запити, використовувати інтерпеляції та блокуване голосування, оголошувати вотум довіри (недовіри), накладати вето на законодавчі акти, оголошувати імпичмент [5].

Головними чинниками інституційналізації політичної опозиції є форма державного правління; партійна система; виборча система; структура вищого законодавчого органу; політична культура суспільства.

Інституціоналізована опозиція у державі з парламентарною формою правління діє в межах законодавчого органу, і основними її суб'єктами виступають політичні партії. В цьому випадку вектор влада–опозиція є чітко окресленим і проходить між двома основними політичними силами. Одна з них, програвши вибори, автоматично набуває статусу опозиції. У країнах із прези-

дентською та змішаною формами правління відбувається розподіл владної та опозиційної сили за кількома векторами: виконавча та законодавча гілки влади, проурядова партія та партія опозиції, фракційна більшість верхньої палати та фракційна більшість нижньої палати, і неможливо визначити єдине джерело опозиції. Такі чинники, як партійна та виборча системи, взаємопов'язані: тип виборчої системи (мажоритарної, пропорційної або змішаної) впливає на формування певної партійної системи (двопартійної або багатопартійної), що, в свою чергу, визначає розподіл між урядовою та опозиційною силою. За двопартійною системою статус опозиції отримує друга сила за результатами виборів. За багатопартійною системою опозицією стає політична партія або кілька партій, які не увійшли до правлячої коаліції. В межах вищого законодавчого органу такий розподіл відбувається між фракціями та палатами, якщо парламент двопалатний. Лояльна та демократична політична культура сприяє збереженню традицій, в тому числі тих, які належать до опозиційної діяльності.

Сучасна політична наука на підставі аналізу інституціоналізації опозиції та її впливу на законодавчий процес виокремлює чотири основні моделі політичної опозиції:

I. Вестмінстерська модель (поширена в Австралії, Великій Британії, Індії, Ірландії, Канаді, Новій Зеландії), за якої роль парламентської опозиції формалізована, але на практиці опозиція мало впливає на вироблення політичного курсу країни.

Сьогодні у Великобританії партія, яка має хоча б два місця у парламенті, отримує статус офіційної парламентської опозиції і державне фінансування для свого функціонування. Щороку у палаті громад виділяється мінімум 20 робочих днів, коли опозиційні фракції, а не правляча більшість, формують порядок денний, визначаючи коло питань для обговорення. У Великобританії також вперше було запроваджено інститут лідера опозиції як посадової особи. Лідером опозиції законодавчо визначений провідник групи членів нижньої палати, яка фактично репрезентує політичну партію, що є другою за кількістю місць у палаті.

Юридичне визнання опозиції у Великобританії передбачає формування опозиційного (тіньового) уряду (тіньового Кабінету Міністрів), який має доволі широке коло прав та повноважень. Уперше опозиційний тіньовий Кабінет Міністрів був сформований у 1937 р. в Англії, після прийняття «Акту

про міністрів Корони». У 1960 р. опозиційний Кабінет Міністрів був сформований Народною партією у ФРН, у 1981 р. – у Франції. В Іспанії опозиційний уряд був сформований Народною партією у квітні 2008 р., в Чехії – у 2006 р. Соціал-демократичною партією, в Італії – у 2008 р. Партією демократів. Діяльність опозиційного Кабінету Міністрів здійснюється паралельно із діяльністю офіційного уряду та спрямована на перспективу завоювання влади.

II. Французька модель, коли роль опозиції незначна і на практиці, й інституційно. Парламентська опозиція майже не впливає на політичні процеси. Коло її повноважень зводиться до забезпечення пропорційного представництва усіх парламентських фракцій у складі керівництва парламентом, забезпеченні ефективної діяльності тимчасових слідчих комісій з метою збору та надання Парламенту інформації про певні факти та події. Опозиція наділена правами надсилати усні та письмові запити членам уряду, вступати в дебати із представниками уряду; звертатися до Конституційної Ради з метою контролю конституційності законів.

III. Німецька модель (поширена в Німеччині, Австрії та ін.), за якої роль опозиції не настільки формалізована, як у вестмінстерській моделі, проте традиції політичної практики та розвиненість інститутів громадянського суспільства дають змогу опозиції на практиці реально впливати на ухвалення рішень. Опозиція має право впливати на визначення порядку денного парламенту; призначати значну частину керівних посад у постійних комітетах; накладати вето на законопроекти, ініційовані урядом. Крім того, 1/3 депутатів Бундестагу можуть оскаржити будь-який закон у Конституційному суді, що, на їхню думку, суперечить Конституції.

IV. Скандинавська модель (Данія, Норвегія, Швеція) характеризується значно меншими правами опозиції, ніж у всіх інших моделях. Опозиція має право на участь у діяльності законодавчих комітетів та в ухваленні порядку денного [6, с.80-81; 7].

Сучасна політична наука й досвід розвинутих демократичних країн засвідчують, що сильна опозиція – запорука стабільності держави. Існування опозиції створює баланс у політичній системі і захищає країну не тільки від авторитарних крайнощів, а й просто від впливу суб'єктивних чинників при прийнятті важливих рішень урядом, парламентом та іншими владними інститутами.

За роки незалежності України опозиція стала невід'ємною складовою політичної системи. Практично всі провідні політичні сили за цей час встигли побувати як при владі, так і в опозиції. Крім того, починаючи з 1997 р., Україна має певний досвід функціонування «опозиційних урядів».

Головними критеріями опозиційності в Україні є протидія, опір урядовій політиці, яка може виражатися або в представленні альтернативних шляхів розвитку суспільства, або в виступах проти існуючої системи влади взагалі, виступах проти конституції, політичної системи в цілому. В її рамках можна виділяти два напрямки – протидія змісту політики і протидія методам її здійснення.

Іншими критеріями також є: претензії чи прагнення до отримання влади; певна міра організованості, адже мова в будь-якому разі має йти про «організовану групу суб'єктів» та наявність спільного інтересу; системність та інституціоналізованість.

Влада і опозиція в сучасній Україні мають переважно одне коріння. В складі депутатських фракцій опозиційних партій і блоків є представники великого та середнього бізнесу, для яких головна цінність депутатського мандату – захист цього бізнесу політичними засобами, намагання запобігти перерозподілу власності або мінімізувати втрати від нього. Як і влада, українська опозиція схильна віддавати перевагу кулуарним способам політичної діяльності. Як і влада, опозиція схильна до агресивності у відношенні до опонентів і навряд чи відмовиться від методів силового тиску на них.

Вихід зі становища, що склалося на сучасному етапі державотворення в Україні, полягає в інституалізації опозиції, наданні їй законодавчого внормованого статусу. Частина опозиційних партій сьогодні дійсно переживає труднощі з визначенням свого місця в системі координат «влада – опозиція», через що їх опозиційність має скоріше антиперсональний характер, спрямований проти конкретних осіб, наприклад, проти президента, прем'єра, а не проти їхніх програмних положень, ідеології тощо. Усі ці негативні чинники призводять до того, що крім неконструктивних стосунків з владою, опозиція не може повноцінно здійснювати притаманні їй у демократичному суспільстві функції.

В Україні повинні бути створені та забезпечені умови для вільного і безперешкодного здійснення опозиційної діяльності, у

той же час здійснення опозиційної діяльності не може бути підставою для надання опозиції переваг чи обмеження їхніх прав. Метою опозиційної діяльності є її участь у розбудові в Україні суверенної і незалежної, демократичної, соціальної і правової держави шляхом використання нею прав і здійснення обов'язків, визначених законом, в інтересах громадян України та держави.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Політична опозиція: навч. посіб. / за заг. ред. В. А. Гошовської, К. О. Ваценка, Ю. Г. Кальниша. – К.: НАДУ, 2013. – 208 с.
2. Дюверже М. Политические партии / М. Дюверже. – М.: Академический проект, 2000. – 538 с.
3. Ткаченко Т. Опозиція як політичний інститут і форма суспільного протесту / Т. Ткаченко // Політичний менеджмент. – 2007. – № 5. – С. 40-45.
4. Вінничук Н. Типологія політичної опозиції / Н. Вінничук // Політичний менеджмент. – 2007. – № 3. – С. 51-55.
5. Ірха К. Класифікація функцій політичної опозиції в демократичному суспільстві / Ірха К. О. // Грані. – 2010. – № 3 (71). – С. 103-106.
6. Ільницька У. Парламентська опозиція як інституційний аспект контрольної функції парламенту / У. Ільницька // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2011. – Вип. 23. – С. 76-85.
7. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір / А. Романюк. – Львів: Тріада плюс, 2004. – 392 с.

УДК 321.02:303

**Бульдович П.В.**

Київський національний університет  
імені Тараса Шевченка

### НЕОІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ ПІДХІД ДО ВИРІШЕННЯ ДИЛЕМ КОЛЕКТИВНОЇ ДІЇ

*Аналізуються проблеми колективної дії та шляхи їх розв'язання в рамках неоінституціонального підходу. Розглядаються найбільш поширені дилеми, відтворення яких в логіці індивідуальної раціональної поведінки в підсумку призводить до ірраціональних групових результатів діяльності. Зроблено спробу продемонструвати, як аналітичний інструментарій нового інституціоналізму може бути застосований для обґрунтування механізмів подолання неефективності колективних дій в обхід типових способів розв'язання цієї проблеми – державного патерналізму та ринкових механізмів.*

**Ключові слова:** неоінституціоналізм, колективна дія, дилема в'язня, трагедія общин, логіка колективної дії.

**Бульдович П.В.**

### НЕОІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ ПОДХІД К РЕШЕНІЮ ДИЛЕММ КОЛЕКТИВНОГО ДЕЙСТВИЯ

*Анализируются проблемы коллективного действия и пути их решения в рамках неоинституционального подхода. Рассматриваются наиболее распространенные дилеммы, воспроизведение которых в логике индивидуального рационального поведения в итоге приводит к иррациональным групповым результатам деятельности. Предпринята попытка показать, как аналитический инструментарий нового институционализма может быть применен для обоснования механизмов преодоления неэффективности коллективных действий в обход типичных способов решения этой проблемы – государственного патернализма и рыночных механизмов.*

**Ключевые слова:** неоинституционализм, коллективное действие, дилемма заключенного, трагедия общин, логика коллективного действия.

Buldovych P.

## THE NEW INSTITUTIONAL APPROACH TO SOLVING DILEMMAS OF COLLECTIVE ACTION

*The article analyzes the problems of collective action and possible solutions within the new institutional approach. The author examines the most popular dilemmas in which rational individual behavior causes irrational collective result. The article also attempts to demonstrate how the new institutionalism analytical tools can be used to study mechanisms which are able to overcome the inefficiencies of collective action, bypassing the typical way to solve this problem - state paternalism and market mechanisms.*

**Key words:** *new institutionalism, collective action, prisoner's dilemma, tragedy of the commons, the logic of collective action.*

Проблема колективної дії має фундаментальне значення для соціальних наук, оскільки спонукає дослідників виявляти глибинні механізми кооперації між індивідами, що (не)спрацьовують у процесі досягнення спільних цілей. Останні можуть набувати різного предметного змісту – від максимізації ефективності при використанні спільних ресурсів до утвердження консолідованої демократії, – однак алгоритм їх досягнення щоразу відтворює подібну логіку. І саме парадокси цієї логіки часто кидають виклик, здавалося б, апріорним засновкам економічної теорії, соціології та сучасної політичної науки.

Такими базовими постулатами, з одного боку, є первинність індивіда щодо будь-яких надіндивідуальних детермінант суспільних процесів, з іншого – визнання суспільства достатньою і необхідною умовою досягнення індивідуальних цілей, задоволення потреб та інтересів. Виходячи з цього, а також беручи до уваги презумпцію раціональності індивіда, можна зробити правомірне припущення, що для досягнення своїх цілей окремі раціональні члени певного співтовариства мали б неодмінно орієнтувати власну діяльність на результати діяльності соціальної групи, до якої вони входять. Але, як свідчить досвід, таке припущення далеко не завжди має емпірично релевантний характер.

На практиці регулярно повторюються випадки, коли раціональна поведінка кожного окремого представника спільноти в підсумку спричинює абсолютно нераціональний результат для всієї групи і, як наслідок, для кожного її члена. Більшість ситуацій, коли індивіди експлуатують ресурси загального користування, не роблячи свого внеску до їх збереження і примноження, підтверджує неможливість ефективного співіснування індивідуальних

раціональних стратегій і продуктивних результатів колективної діяльності. Іншими словами, множина емпіричних фактів засвідчує, що досягнення колективного блага неможливе за умови, якщо індивіди керуватимуться стратегіями раціональної поведінки. Понад те, в підсумку унеможлиблюється не лише колективне благо, але й індивідуальна вигода, джерелом якої був спільний ресурс. Ця суперечність отримала назву «проблема безбілетника» (free rider problem) [1]. Широкого поширення вона набула в економічній науці, але оскільки йдеться не лише про використання економічних ресурсів, а, насамперед, про схему аналізу проблем кооперативної поведінки, може бути продуктивно застосована і в політології.

Найпростіша наочна демонстрація проблеми безбілетника (звідки й походить її назва) полягає в користуванні громадським транспортом без оплати за послуги перевезення. Індивід отримує відповідне благо, однак не несе жодних витрат на утримання інфраструктури. З точки зору співвіднесення витрат і вигод, така поведінка є максимально рентабельною, а, отже, має найбільший мотиваційний потенціал. Можна дорікнути індивіда в тому, що він поводиться аморально, нечесно і т.д., але немає підстав звинувачувати його в нераціональній поведінці. Виходячи із завдання максимізації власної користі, він діє у найраціональніший спосіб. Щоправда, зазначений спосіб дії приносить максимальну вигоду тільки тоді, коли інші платитимуть за проїзд, тобто візьмуть на себе тягар утримання безбілетника. Якщо ж аналогічну стратегію візьме на озброєння кожен, громадський транспорт взагалі припинить функціонувати, загальне благо більше не задовольнятиме потреби жодного

користувача. Власне, в цьому і полягає парадокс, який описується багатьма моделями дилем колективної дії: порізно обираючи найбільш раціональні варіанти поведінки, всі разом індивіди приходять до найменш раціональних результатів.

Найчастіше дослідники використовують три основні моделі, які мають численні варіації: 1) трагедія общин (tragedy of commons, що дослівно перекладається українською як «трагедія спільного»); 2) дилема в'язня та 3) логіка колективної дії.

У 1968 році Гаррет Хардін описав у своїй статті феномен під назвою «трагедія общин», який позначає процес деградації навколишнього середовища, що настає в ситуації одночасного використання багатьма індивідами обмеженого ресурсу. Для ілюстрації проблеми автор звертається до мисленнєвого експерименту, в якому пропонує читачам уявити доступне для всіх пасовисько, яке експлуатують окремі раціональні власники стада. Кожен власник отримує безпосередню вигоду від свого стада і несе відкладені витрати через виснаження пасовиська. Це мотивує господарів постійно збільшувати поголів'я, використовуючи більше спільних площ, адже дохід від володіння стадом дістається їм повністю, тоді як затрати, пов'язані із зіпсованим випасом, розділяються на всіх. Г. Хардін робить такий висновок: «У цьому і полягає трагедія. Кожен замкнений у рамках системи, яка спонукає його безмежно нарощувати своє стадо, – у світі, що є обмеженим. Кінцевим пунктом, до якого всі квапляться, стає катастрофа, – кожен переслідує свій інтерес в суспільстві, що вірить у свободу общин» [2, с. 1246].

Звичайно, якби трагедія общин стосувалася лише спільного використання пасовиськ, вона б навряд чи мала суттєве теоретичне значення. Та, окрім локальних ресурсних проблем, ця модель застосовувалася також при аналізі, наприклад, неспроможності Конгресу США утримуватися від нарощування державних видатків [3], міської злочинності [4], взаємодії державного й приватного сектору сучасної економіки [5], проблем міжнародного співробітництва [6] тощо. Як зазначає Е. Остром, більша частина світу залежить від ресурсів, які є потенційно вразливими перед трагедією общин [7, с. 25]. Своєю чергою, масштаб проблеми неодмінно вимагає політичного рішення.

«Дилема в'язня» є однією з найбільш поширених моделей в теорії ігор, формалі-

зація котрої здійснена А.Д. Такером в 1985 році [8, с. 3]. У класичному формулюванні модель передбачає наявність двох підозрюваних, яких тримають окремо одне від одного. Прокурори впевнені у їхній винуватості у скоєнні злочину, але не мають достатніх доказів для засудження. Вони повідомляють кожному окремо, що той має дві альтернативи – дати свідчення або мовчати. Якщо обидва зберігатимуть мовчання, то їх чекає незначне покарання (скажімо, 1 рік в'язниці). Якщо свідчитимуть, будуть засуджені вже на більший строк (5 років). У ситуації, коли один підозрюваний мовчатиме, а інший даватиме свідчення, першому дадуть максимальний строк ув'язнення (10 років), тоді як другого взагалі звільнять і навпаки. Як видно, найоптимальнішим варіантом, який забезпечує кращий сукупний результат, є стратегія мовчання. Та оскільки ніхто із затриманих не може бути впевнений у тому, що змовчить і його спільник, спокушений можливістю вийти на свободу шляхом зізнання, мінімізація ризиків вимагає від кожного дати свідчення. Як наслідок, обидва отримують більше покарання, ніж могли б отримати в разі взаємного мовчання. В цій раціональній поведінці строго домінує мотив свідчити, який призводить до менш раціонального результату, ніж той, якого був шанс досягти завдяки ризикові вчинити не зовсім раціонально, поклавшись на певний альтруїзм іншого учасника гри. Наведена модель є некооперативною і не передбачає комунікації між учасниками в якості вихідних умов [7, с. 27]. Тому для запобігання егоїстичної мотивації індивідів, з одного боку, необхідна комунікація, з іншого – гарантії дотримання певного алгоритму поведінки (у нашому випадку – гарантії взаємного мовчання в'язнів). Про те, що може виконувати роль подібних гарантій і механізмів їх утворення, мова піде трохи згодом.

Загалом важливо наголосити, що у грі «дилема в'язня» кожен учасник завжди опиняється у вигаді, коли обирає домінуючу стратегію, причому незалежно від виборів іншої сторони. Безвідносно до того, якої лінії поведінки дотримуватиметься інша сторона, ніхто з гравців не має стимулів змінювати стан справ, що призводить до малопродуктивних результатів.

Близьким до зазначених є також підхід Мансура Олсона, розкритий у його роботі «Логіка колективної дії» [9]. В ній автор піддає критичному аналізу ключову тезу

теорії груп про те, що наявність у спільноти групових цілей спонукає її раціональних членів добровільно сприяти їх досягненню навіть якщо задоволення цілей сприяє покращенню індивідуального добробуту. М. Олсон стверджує: «Ідея, відповідно до якої групи діють так, щоб забезпечити свої інтереси, логічно виводиться із широко поширеного припущення про раціональну поведінку, направлену на забезпечення власного інтересу. Іншими словами, якщо члени якої-небудь групи мають спільні інтереси або ціль і якщо їм всім стане краще, коли ця ціль буде досягнута, то вважається, що з цього логічно випливає, ніби індивіди, які складають цю групу, будуть, якщо вони раціональні і переслідують власний інтерес, діяти так, щоб досягти цієї цілі» [9, с. 1]. Важливість аргументації Олсона полягає в тому, що він оспорує припущення про можливість отримання групової вигоди як достатньої підстави для колективної дії, спрямованої на досягнення цієї цілі. Автор переконаний, що «якщо кількість членів групи не є зовсім малою, або якщо не має місця втручання ззовні, або якщо певний механізм не змушує індивідів діяти в їхніх спільних інтересах, то раціональні індивіди, які переслідують власний інтерес, не будуть діяти так, аби досягнути своїх спільних чи групових інтересів» [9, с. 2].

Теоретична привабливість зазначених дилем полягає в тому, що вони, по суті, піддають сумніву фундаментальну переконаність у думці, ніби людина здатна досягти раціональних результатів. У роботі «Парадокси раціональності і кооперації» Р. Кемпбел пояснює провокативність цих моделей таким чином: «Ці парадокси змушують переглядати наше розуміння раціональності і у випадку з «дилемою в'язня» передбачають, що раціональні істоти не спроможні до кооперації. Таким чином, вони безпосередньо зачіпають фундаментальні питання етики і політичної філософії та загрожують підірвати основи суспільних наук» [8, с. 3].

Займаючись пошуком розв'язання відповідних проблем, дослідники різних галузей наукового знання виявили ряд можливостей для оптимального виходу з порочного кола дилем колективної дії. Практично всі існуючі рекомендації базуються на інтелектуальному інструментарії нового інституціоналізму – сучасного методологічного підходу з високим пояснювальним потенціалом у проблемах, де перетинається індивідуальне і колективне.

Основні постулати неінституціоналізму багато в чому перегукуються з ключовими тезами неокласичної економічної теорії. Однак це не означає, що цей метод інтерпретує всі сфери суспільного життя, в тому числі політику, за аналогією до економічного ринку, як стверджують окремі дослідники [10]. Неінституціоналізм – це, насамперед, загальна аналітична схема вивчення зв'язку між індивідами та інститутами, пояснення природи їх взаємного впливу. Економізм підходу полягає хіба що в тому, що він розглядає суспільство крізь призму ринкової моделі, а це далеко не означає аналіз політичного життя як сфери обміну специфічними товарами і послугами на основі особливих цінкових механізмів (політичні програми як товар, виборці як покупці і т.д.). Мова йде радше про ринок як особливий простір всезагального обміну між індивідами в процесі соціальної комунікації. При цьому предмет обміну не має значення, це можуть бути як економічні блага, так і суто політичні, соціальні чи духовні.

Вихідним елементом аналізу в неінституціоналізмі виступає не інститут, а якраз індивід зі своїми індивідуальними цілями та психологічними і ментальними параметрами. Якби індивід був повністю раціональним (як це передбачалося в теорії раціонального вибору [11]), тобто володів повною інформацією, мав би достатні здібності для її оперативної обробки і прийняття рішень, чіткий і впорядкований набір переваг (іншими словами, завжди би знав, чого він хоче), можна припустити, що інститути у такому випадку були б зайвими. Але, очевидно, що модель досконало раціональної економічної людини на практиці не піддається верифікації. Натомість більш релевантною є модель обмеженої раціональності [12], згідно з якою інформація, що опиняється в розпорядженні індивіда, майже завжди неповна і асиметрична, інтелектуальний потенціал – обмежений, а набір преференцій ніколи не стабільний і змінюється в часі. Як наслідок, ефективне досягнення цілей у взаємодії з іншими людьми стає або неможливим зовсім, або потребує чималих транзакційних витрат, що значно зменшує результативність взаємодії. Виникає об'єктивна необхідність компенсувати ці індивідуальні недоліки шляхом встановлення конкретних «правил гри» і санкцій за їх порушення, що дозволить зменшити непередбачуваність у поведінці інших та мінімізувати витрати на пошук



інформації, необхідної для досягнення поставлених цілей. Такими усталеними правилами гри і є суспільні інститути. Д. Норт пише: «Інститути – це правила гри в суспільстві, або, висловлюючись більш формально, створені людиною обмежувальні рамки, котрі організують взаємовідносини між людьми. Відповідно, вони створюють структуру спонукальних мотивів людської взаємодії – будь то у політиці, соціальній сфері чи в економіці. ...Інститути зменшують невизначеність, структуруючи повсякденне життя. Вони організують взаємовідносини між людьми, так що коли ми хочемо привітатися з друзями на вулиці, поїхати на автомобілі, купити апельсини, взяти в борг гроші, організувати свій бізнес, схоронити близьких і вчинити будь-які інші дії, з якими зіштовхуємось у буденному житті, ми знаємо (або можемо легко навчитися), як це зробити» [13, с. 8].

Подолання всіх вищеописаних дилем зводиться до пошуку тих чи інших інституціональних рішень. Е. Остром в роботі «Керування спільним. Еволюція інститутів колективної дії» зазначає, що типовими рекомендаціями у сфері державної політики, які покликані вирішити проблеми з розряду «трагедії общин» чи «дилеми в'язня», є державний патерналізм або приватизація [7, с. 35-43]. У першому випадку роль гаранта дотримання індивідами своїх обов'язків виконує третя сторона – держава, інституції якої покликані дбати про загальне благо і брати на себе клопоти з утримання благ спільного використання. У випадку приватизації загальні ресурси задля більш ефективної експлуатації пропонується передати у приватну власність, оскільки в такому разі будуть чітко поділені сфери відповідальності, а ресурси отримають ті, для кого вони становлять найбільшу цінність, що гарантує найефективніший спосіб їх використання. Однак Остром зауважує, що ці універсальні рецепти в багатьох випадках демонструють повну нежиттєздатність, а відтак не можуть претендувати на універсальність [7, с. 30]. Замість того, щоб банально констатувати неможливість досягнення раціональних колективних результатів без держави і ринку, дослідниця пропонує глибше проаналізувати природу колективної дії і виявити в ній ті механізми, які мотивують індивідів на кооперативну поведінку і, в кінцевому підсумку, дозволяють спільноті досягати ефективних результатів діяльності. Серед таких механізмів Остром вказує на

необхідність чіткого окреслення меж інститутів, залучення взаємодіючих сторін до розробки правил, наявність санкцій для покарання порушників встановлених правил та наявність простих алгоритмів вирішення конфліктів [7, с.175-199].

До цікавих висновків дійшов також американський політолог Роберт Аксельрод. У роботі «Еволюція кооперації» вчений проаналізував розширену версію моделі «дилема в'язня» – дилема в'язня, що повторюється [14]. Остання передбачає, що учасники гри роблять вибір багато разів поспіль і при цьому мають на увазі результати попередніх ходів. Для експериментальної апробації моделі Р. Аксельрод влаштував міжнародне змагання комп'ютерних програм, які розроблялися на основі певних стратегій поведінки в умовах «дилеми в'язня з повторенням». У результаті змагань з'ясувалося, що «жадібні» програми показували гірші результати, ніж «альтруїстичні». Абсолютним переможцем турніру взагалі стала найпростіша стратегія «Око за око» канадського вченого Анатолія Рапопорта. Першим кроком програми завжди було співробітництво, після чого вона просто копіювала дії суперника. Значення подібного ефекту полягає в тому, що в довгостроковій перспективі більш альтруїстичні стратегії є ефективнішими з точки зору задоволення власного ж інтересу. У взаємодії, що повторюється багато разів, виграє той, хто ініціює і, в разі взаємності, підтримує кооперацію. Водночас сама повторювана взаємодія дає можливості для виникнення кооперативної поведінки із механізмів, які первинно мають егоїстичний характер [14, с. 1391].

Проаналізувавши конкуруючі стратегії, Р. Аксельрод визначив принципи найбільш продуктивних із них. За його спостереженнями, високий результат стратегії корелюється з такими її властивостями: *доброта* (не зраджувати, доки цього не зробить опонент); *мстивість* (симетрично відповідати на зраду суперників, оскільки на абсолютно альтруїстичних гравцях неодмінно паразитуватимуть «жадібні» партнери); *прощення* (здатність переривати замкнене коло взаємної помсти, повертаючись до співробітництва, що дозволяє вийти з дурної нескінченності зрадництва); *незаздрісність* (не намагатися здобути більшу вигоду, ніж опонент). Стратегії, засновані на цих принципах, показали найкращі результати. Це дало Аксельроду підстави стверджувати, що заради власної користі раціональні індивіди

мотивовані бути добрими, здатними до прощення і незаздрисними [14, с. 1394].

Що дозволило вченому дійти таких висновків? Адже досвід експерименту фактично діаметрально протилежний гіпотезі класичної дилеми в'язня, згідно з якою мотивація зраджувати у сторін завжди вища, ніж мотивація співпрацювати. Відповідь можна знайти у згадуваній роботі Е. Остром, в якій дослідниця зазначає: «Ці моделі (дилеми колективної дії – *Б.П.*) небезпечні – в тих випадках, коли вони використовуються в якості не більше ніж метафор, що замінюють реальні основи економічної політики, – тому що обмеження, які для зручності аналізу вважаються в них сталими, приймаються такими на віру, так наче б вони були сталими емпіричними умовами і залишались би такими доти, доки їх не змінила б влада» [7, с. 31]. В'язні з класичної дилеми не можуть самотужки змінювати умови, нав'язані їм прокурорами, вони обмежені рамками інститутів, які породжують неефективну взаємодію. І якщо прийняти ці інституціональні обмеження за абсолютні, отримати позитивний результат буде неможливо. Натомість Р. Аксельрод змінив деякі вихідні умови гри, що дозволило відшукати ключ до поступового формування кооперативної поведінки.

Власне, така інтенція і відрізняє неоінституціоналізм від його попередника – традиційного інституціоналізму. На відміну від останнього, новий інституціоналізм інтерпретує інститути не субстанційно, розуміючи їх в якості об'єктивних, існуючих незалежно від конкретних людей надіндивідуальних реальностей, а в контексті конструктивізму, закріплюючи за індивідами виключне право трансформувати інституціональну структуру суспільства відповідно до цілей ефективної групової діяльності. Тому непересічного значення набуває теза Остром про необхідність залучення всіх учасників спільноти до розробки і встановлення інститутів – правил гри, які організують співжиття індивідів, зменшуючи транзакційні витрати в процесі колективної взаємодії. Це гарантує легітимність інституціональної структури, а значить, підвищує її стабільність і ефективність. Подібний рецепт найкраще спрацьовує в локальних умовах, в середовищі невеликих співтовариств, які здатні підтримувати високий рівень інституціональної надійності міжособистісною довірою і тісною мережею безпосередньої комунікації, а не шляхом

підтримки знеособлених абстрактних норм. Таким чином, висновок Е. Остром далеко не конгруентний пануючим в сучасному світі тенденціям глобалізації, корпоратизації і, як наслідок, централізації. Більш науково обґрунтованою з точки зору ефективності результатів діяльності спільнот є якраз економічна і управлінська децентралізація влади.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Pasour E.C. Jr. The Free Rider as a Basis for Government Intervention/ E.C. Pasour // The Journal of Libertarian Studies. – Vol. 5. – № 4 (Fall 1981). – P. 453-465.
2. Hardin, G. The Tragedy of the Commons/ G. Hardin // Science. – 1968. – Vol. 162. – No. 3859. – P. 1243-1248.
3. Shepsle, K. A. Legislative, Politics and Budget Outcomes in Federal Budget Policy in the 1980's/ K. A. Shepsle, B. R. Weingast // Washington, D.C.: Urban Institute Press. – 1984. – P. 343-367.
4. Neher, P. A. The Pure Theory of the Muggery/ P.A. Neher // American Economic Review. – 1978. – № 68 – P. 437-345.
5. Scharpf, F. W. Ideological Conflict on the Public-Private Frontier: Some Exploratory Notes / F. W. Scharpf. Working paper. Wissenschaftszentrum. – Berlin, 1985.
6. Snidal, D. Coordination Versus Prisoner's Dilemma: Implications for International Cooperation and Regimes / D. Snidal // American Political Science Review. – 1985. – No. 79. – P. 923-947.
7. Остром Э. Управляя общим: эволюция институтов коллективной деятельности / Э. Остром: пер. с англ. – М.: ИРИСЭН, Мысль, 2010. – 447 с.
8. Campbell, R. Background for the Uninitiated. In Paradoxes of Rationality and Cooperation/ R. Campbell, L. Sowden. – Vancouver: University of British Columbia Press, 1985. – P. 3-41.
9. Олсон Мансур. Логика коллективных действий: общественные блага и теория групп / М. Олсон; пер. Е. Окороченко ; ред. Ю. Парамонов. – М.: ФЭИ, 1995. – 174 с.
10. Бьюкенен Дж. Расчет согласия. Логические основания конституционной демократии // Бьюкенен Дж., Таллок Г. Соч. Т. 1. — М.: Таурис Альфа, 1997. – 172 с.
11. Coleman, J. S. Rational Choice Theory: Key Issues in Sociological Theory/ J. S. Coleman, T.J. Fararo. – New York: Sage, 1992. – 245 p.
12. Саймон Г.А. Рациональность как процесс и продукт мышления/ Г. А. Саймон //THEISIS, 1993, вып. 3. – С. 16-38.
13. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики/ Норт Д. – М.: Фонд экономической книги «Начала», 1997. – 180 с.
14. Axelrod R. The Evolution of Cooperation/ R. Axelrod, W. D. Hamilton // Science. – 1981. – Vol. 211. – No. 4489. – P. 1390-1396.

УДК 321.64

Шумський Л. М.  
Харківський національний  
університет імені В.Н. Каразіна

### КАРЛ ШМІТТ ПРО ІСТОРИЧНУ МЕНТАЛЬНІСТЬ ТА СУТНІСТЬ ВЕЙМАРСЬКОЇ КОНСТИТУЦІЇ

*Актуальність проблеми збереження та укріплення дієздатності основного закону держави у міркуваннях та філософських принципах німецького політичного мислителя К. Шміттєра розкривається через такі характеристики структурних особливостей Веймарської конституції, як федералізм, парламентаризм, демократія. Особливу увагу вчений приділив саме четвертому елементу – правовій державі, яка через свій буржуазний ідеологічний зміст не може виконувати покладені на неї історичні функції, одна з яких – інтеграція пролетаріату у політичну єдність.*

**Ключові слова:** держава, конституція, парламентаризм, правова держава, федералізм, рейхспрезидент

Шумский Л.Н.

### КАРЛ ШМИТТ ОБ ИСТОРИЧЕСКОЙ МЕНТАЛЬНОСТИ И СУЩНОСТИ ВЕЙМАРСКОЙ КОНСТИТУЦИИ

*Актуальность проблемы сохранения и укрепления дееспособности основного закона государства в размышлениях и философских принципах немецкого политического мыслителя К. Шмитта раскрывается через такие характеристики структурных особенностей Веймарской конституции, как: федерализм, парламентаризм, демократия. Особое внимание уделено ученым четвертому элементу – правовому государству, которое по причине буржуазного идеологического содержания не может выполнить возложенные на нее исторические функции, одна из них – интеграция пролетариата в политическое единство.*

**Ключевые слова:** государство, конституция, парламентаризм, правовое государство, федерализм, рейхспрезидент.

Shumskiy L. M.

### CARL SHMITT ON HISTORIC MENTALITY AND ESSENCE OF WEIMAR CONSTITUTION

*The article reveals the relevance of retaining and enforcement of effectiveness of the state's principal law in terms of C. Shmitt's conception and philosophic principles through the following structural peculiarities of Weimar constitution: federalism, parliamentarism, democracy. Special attention is given to the forth element – the rule-of-law state, which due to its bourgeois ideological content, fails to reveal its historic functions one of which is integration of proletariat into political community.*

**Key words:** state, constitution, parliamentarism, rule-of-law state, federalism, Reichspräsident

Друга половина 20-х років ХХ ст. у Веймарській республіці позначилась відносним підйомом, стабілізацією економіки, покращенням зовнішньополітичного становища та досить задовільною внутрішньополітичною ситуацією. Державна система функціонувала, не зважаючи на нестійку

більшість у парламенті, уряд досить ефективно справлявся зі своїми обов'язками за своєчасної та дієвої участі рейхспрезидента на основі наданих йому конституційних прав.

У такий період складних для країни процесів відомий німецький політичний мислитель, учений-правознавець і етатист К. Шмітт, не міг як справжній університетський професор залишити це поза увагою. Він з недовірою поставився до затишшя у

державі і, не побоюючись наслідків, запропонував свої аргументи щодо стабілізації становища, висловлених у ряді своїх творів: «Zwei Breslauer Referate» (1930), «Zehn Jahre Reichsverfassung» (1929), «Legalität und Legitimität» (1932). У них розглядалися загальні конституційні проблеми держави і Веймарської республіки, зокрема.

Погляди вченого на укріплення авторитету конституції та раціональне застосування потенціалу основного закону, як і інші його позиції щодо державно-правового аспекту, стали предметом полеміки у політичному дискурсі впродовж багатьох десятиліть. Постає філософа-правознавця поряд із позитивними оцінками обросла негативними ярликами, кількість яких складно асоціюється з однією людиною: «католицький фашист», «політичний опортуніст», «гробокопач Веймарської конституції», «натхненник правової науки нацизму», «затятий ворог плюралізму та парламентаризму» та ін.

Осягаючи розумом континуум теоретичного розвитку на черговій «аудієнції» у К. Шмітта, кожний вдумливий стратег послуговується певною логікою історичного осмислення, тому більшість із перелічених традиційних рецепцій потребує детального аналізу та перегляду.

Серед найбільш відомих авторів, творчість яких при свячена К. Шмітту, слід назвати Г. Машке, Р. Меринга, Х. Кварича, Б. Рютерса, Х. Оттманна, П. Ноака, П. Томміссена. Активно вивчаються роботи К. Шмітта і в Росії. Фундамент досліджень російських учених заклав П. Рахшмир і А. Галкін, потім внесли свою лепту А. Філіппов, А. Михайловський, С. Артамошин, Є. Гаранов, К. Лапшин, твори К. Шмітта регулярно перекладаються (Ю. Коринець, О. Кільдюшов та ін.). В Україні дослідження творчості вченого тільки-но набирає темпу.

Метою статті є схарактеризувати підходи К. Шмітта до аналізу й поясненню ситуації, що склалася в Німеччині на початку ХХ століття, завданням – показати глибину політичних і правових ідей ученого, котрий у своїх роботах запропонував модель мінімізації ризиків для існування республіки, досліджував їхні причини та шляхи збереження стабільності в державі, перш за все за рахунок підтримки та укріплення функціональності конституції.

Ліберальне мислення, спрямоване на природний перебіг подій і рух до прогресу у суспільних відносинах, викликало у

К. Шмітта серйозне побоювання, тому він своїм фундаментальним твором «Поняття політичного» (1927) спробував звернути увагу сучасників на своє розуміння політичного, у підґрунтя якого, як відомо, закладено протиставлення «друг – ворог». К. Шмітт побоювався реальних кровопролитних зіткнень і тим більше війни. Він не підтримував і не пропагував війну, не розумів її як мету і зміст політики, не актуалізував ідею ворожнечі. Впродовж свого життя К. Шмітт писав щоденники і у 1914 р. записав, що його переслідує «постійний страх перед жахливою війною, хто може відати, чим вона закінчиться... війна – це справжній геноцид» [1, с. 71]. Але при цьому трактування політичного у мисленні вченого концентрувалося на розумінні перманентно існуючої загрози та її реальної можливості, проти недооцінки якої й були спрямовані його зусилля.

Для нормалізації внутрішньополітичного становища в державі, де вже виявлялися вибухонебезпечні настрої, К. Шмітт пробував захистити конституцію, перетворити її на надійний інструмент стабілізації. Учений не лише підкреслював позитивні сторони конституції, а й нещадно критикував її окремі формулювання. У цьому зв'язку досить згадати вагому аргументацію проти змісту окремих статей другої частини основного закону про права та обов'язки в роботі «Основні права та обов'язки» (1932).

К. Шмітт розумів антиномії в конституції та репрезентував для їх усунення свої інтерпретації, спрямовані перш за все проти ліберальних і соціал-демократичних елементів статей. У той час, як ліві інтелектуали поклали надії на пролетарську революцію, праві вбачали в цьому серйозну загрозу і намагалися відвернути її всіма засобами. К. Шмітт як прибічний «консервативної революції» робив наголос на відтворенні політичної єдності. На його переконання, «суть найважливішого критерію для формування та існування держави полягає у досягненні єдності» [2, с. 47] як вирішальної умови для врегулювання суспільного життя та подолання хаосу.

Консервативно-революційна парадигма К. Шмітта ґрунтувалась на положеннях конституції, актом прийняття якої німецький народ продемонстрував волю до єдності, а для втілення цієї ідеї конституювався у державу. Сутність Веймарської конституції учений убачав у волі народу; окремим конституційним законам він надавав другорядного значення швидше через

реальні можливості їхньої зміни у певних партикулярних інтересах.

Далі К. Шмітт дає загальну характеристику своїх підходів до аналізу та поясненню політики держави. Так, статті конституції представляють структурні принципи, на користь яких німецький народ прийняв рішення. Федеративна держава, парламентаризм, демократія є основними, закріпленими у першій організаційній частині, тоді як принцип буржуазної правової держави більш наочно виявляється у другій частині. Таким чином, як із задоволенням відзначав К. Шмітт, зникли можливі альтернативи, тобто монархія перестала існувати і була замінена конституційною демократією, завдяки збереженню статусу земель утвердився федералізм замість централізму, курс на парламентаризм поставив бар'єр системі рад, правова держава усунуло з політичного поля соціалізм.

Аналіз основного закону К. Шмітт починає з федералізму, який, на думку вченого, є складним поняттям для характеристики структури держави. Тут спостерігається суперечлива спроба об'єднати «союз князівств» з національною демократією, «це об'єднання являє собою важко керовану запряжку, оскільки шлях нелегкий і небезпечний» [3, с. 14]. Суть у тому, продовжує К. Шмітт, що у «союз князівств», істинне об'єднання монархічних урядів, вводиться у значному обсязі елемент націонал-демократичної єдності держави. При цьому виникає повна непрозорість у розподілі компетенцій за конкретними матеріями між федерацією та окремими державами. Так, у статті 6 – 12 [4] закріплені законодавчі компетенції держави за всіма ключовими сферами суспільного життя, землям практично нічого не залишається, але, за наявності у них виконавчої влади, вони виявляються значно сильнішими, ніж це може видатись на перший погляд. У ст. 14 конституції записано, що «загальнодержавні закони виконуються обласними властями» [4, с. 40]. Це означає зосередженість у руках земельних управлінь надзвичайно важливих сфер, перш за все поліції та освіти. Можна уявити, що в державі функціонує коаліційний уряд Центру, але в землях місцеве врядування зосереджено в руках націонал-соціалістів або націонал-демократів, які по-своєму тлумачать закони та по-різному їх виконують.

К. Шмітт у першу чергу звертає увагу на те, що апарат чиновників областей підлягає

земельному уряду, а не імперській інстанції. Ситуація така, зазначає він, що «у нас 17 пірамід у структурі земельного управління, і це може, зокрема у сфері поліції призвести до вкрай неоднозначних обставин через різні трактування понять суспільної безпеки та порядку» [3, с. 16].

Земельні міністерства внутрішніх справ функціонують на свій розсуд, можна сказати, самостійно, оскільки загальнодержавний уряд, згідно зі ст. 15 конституції, здійснює лише нагляд, що не входить до переліку службових повноважень. У відання земельних МВС (міністерство внутрішніх справ) знаходиться апарат управління, поліцейський корпус, а імперське міністерство своєю чергою практично зависає у повітрі, не маючи структурно закріпленого законом фундаменту. Найбільш дивним, продовжує учений, є те, що в подібній ситуації опиняється і рейхспрезидент: він розпоряджається армією, а не поліцією. Війська можуть бути задіяні лише у винятковому випадку, але не можуть виконувати поліцейські функції. Оскільки МВС не підкоряється президенту, системи координації дій між двома ключовими інстанціями немає. За умови виникнення надзвичайної ситуації в державі головною політичною фігурою згідно зі ст. 48 рейхспрезидент орієнтується для прийняття рішень на імперське МВС, яке має виходити на земельні міністерства, тому «через заплутаність організації та відсутність чіткої градації повноважень не слід розраховувати на гнучкі оперативні дії системи» [3, с. 17]. У цьому зв'язку К. Шмітт звертає увагу на небезпеку ситуації, коли самостійність у деяких областях сприяє створенню опорних пунктів політичних партій, оскільки діяльність останніх спрямована, головним чином, на укріплення своїх інтересів. Подібний стан справ «може привести до мобілізації «федералізму» проти держави, у разі створення нового уряду з інакшою партійно-політичною структурою, оскільки Німеччина трансформувалася у партійно-федеративну державу» [5, с. 59].

Парламент Німецької імперії рейхстаг у рамках другого структурного принципу основного закону знаходиться у центрі процесу формування політичної волі, оскільки згідно зі ст. 68 конституції є основним законодавчим органом. К. Шмітт, говорячи про уряд, посилається на ст. 54 «німецький рейхсканцлер і німецькі міністри для реалізації своїх посадових повноважень потребують довіри рейхстагу» [4, с. 47].

Закріплена законом дефініція «парламентський уряд» може бути логічно перефразована на «уряд парламенту». Учений пояснює невірність такого становища, тому що згідно зі ст. 56, рейхсканцлер є головою уряду і визначає напрямки політики. У вузькому сенсі, продовжує К. Шмітт, парламентський уряд може означати власне підсистему парламентської організації держави. У ситуації, коли в парламенті існує стійка більшість, за умови невиконання його волі, оголошується вотум недовіри уряду. Такий парламент як перша підсистема «міг би управляти, тобто самостійно визначати напрямки політики і приймати рішення, уряд стає урядом самого парламенту, а не «користується довірою», що можливо, але суперечить конституції» [3, с. 23].

Учений констатує існування другої – прем'єрської – підсистеми. За пропозицією лідера провідної партії рейхспрезидент призначає міністрів, з боку рейхсканцлера теж висувуються кандидатури на міністерські посади. У такій прем'єрській системі не рейхстаг визначає політику, а канцлер, який формує кабінет і очікує, отримає він вотум недовіри чи ні.

Третя складова – це кабінетна система, типова для коаліційних урядів. Тут колегія міністрів встановлює вектори політики. Партії, що становлять коаліцію, заздалегідь встановлюють пріоритети в політиці, що суперечить ст. 56 конституції. Кабінет, тобто колегія міністрів, здійснює політику як відбиття замислів коаліції.

Четверта підсистема – президентська. На значенні фігури президента особливо наголошується у цей період, і було б помилкою стверджувати протизаконність надання президенту повноважень на вибір політичного курсу. К. Шмітт вбачає у конституційному руслі статтю 48 єдиною вірною в інтересах парламентської системи у разі виникнення складної ситуації: «У цьому і є перевага діючої конституції, тому що збалансовані співвідносини рейхстагу, уряду та президента, будь-яка з чотирьох підсистем легальна і має право на існування» [3, с. 25].

Третій структурний елемент конституції називається демократією. Демократія виявляється в тому, що німецький народ встановив для себе конституцію відповідно до виборчого права, яке передбачає загальне, вільне, рівне, таємне і пропорційне голосування. К. Шмітт виступив з гострою критикою з цього питання, оскільки сучасне

йому виборче право перестає відповідати самому собі, адже голосування здійснюється за партійними списками, а тому «виборці не можуть виставити свого кандидата, і взагалі це не вибори» [6, с. 76].

Поряд із парламентською, так званою представницькою демократією, продовжує учений, в конституції є елемент плебісцитної демократії. На засадах балансування між цими двома явищами ґрунтується структура Німецької імперії. Плебісцитна демократія концентрується коло фігури президента, який, згідно зі ст. 41, обирається всім народом і має право, відповідно до ст. 25, розпустити парламент, що можна вважати апеляцією до народу. В основному законі визначені два відокремлених шляхів законотворчого процесу. Перший передбачає безпосередні функції парламенту, другий – референдум, на якому визначається воля народу, що передбачено конституцією та ініціюється президентом, наприклад, у разі надзвичайної ситуації, «уже саме прагнення зробити життєвою парламентську і плебісцитну демократію є значною перевагою конституції, оскільки за відмовою однієї системи її може заступити інша» [3, с. 28].

Аналізуючи принцип правової держави, учений заперечує думку про те, що у Веймарській конституції сформувався компроміс між антагоністичними інтересами буржуазії робітничого класу. лібералізмом і соціалізмом. На думку К. Шмітта, основним законом прийнято очевидне рішення на користь буржуазної правової держави. Це рішення не збігалось з політичними поглядами самого мислителя, але й принципово не суперечило, тому що стало інструментом проти соціальної держави. К. Шмітт вважав, що положення статей соціально-державного змісту недоречні, ситуацію, що склалася, можна кваліфікувати не компромісом як таким, а «відтермінованим формальним компромісом» між матеріально-індивідуалістичними, природничо-науковими та соціалістичними позиціями.

Що стосується правової держави і демократії, то ці поняття, вважає К. Шмітт, мають різні коріння. Перше за своїм походженням належить ліберальній буржуазії, яка виявляє мінімальний інтерес до демократії. При цьому учений не заперечує спільні кроки обох явищ, але ці часи вже пройшли. Правова держава і парламентаризм сприяли інтеграції буржуазії у монархію. Це завдання було виконано протягом ХІХ століття. Буржуазна правова держава мала на меті інтегрувати буржуазію,

в арсеналі якої було дві підйоми (власність і освіта) в існуючу тоді монархічну державу. Як тільки спроба досягти через парламент відносно політичної єдності народу виявлялася успішною, виникала альтернатива монархічній державі. Монархія як конкурент пішла в історію, тому функціонування всієї системи нагадувало холостий хід, оскільки буржуазія отримала результат. Отже, сьогодні, відзначає К. Шмітт, ситуація «докорінно змінилася, цілі набули іншого характеру, а саме – інтеграція в політичну єдність пролетаріату, незастою, неосвіченої маси, що не може здійснитися за допомогою інструментів буржуазної правової держави і парламентаризму; рішення проблеми закладено у самій конституції, у ст. 48, де закріплені надзвичайні повноваження рейхспрезидента» [7, с. 47].

Всебічна характеристика, критичний коментар і узагальнення теоретичних основ архітектури управління державою у розглянутих роботах К. Шмітта звернені «обличчям до вітру», до пекучих проблем сучасності. Не дивлячись на те, що більшість положень Веймарської конституції 1919 р. вважалась тимчасовими конструкційними рішеннями, що спрямовані на досягнення стратегічного балансу, підняті К. Шміттом питання збереження та укріплення дієздатності основного закону держави являють собою нову наукову систему понять, яка

несе у собі заряд соціального феномена історичної ментальності.

Палітра ідей К. Шмітта безмежна, численні міжнародні дослідження розкрили лише малу частку раціональних елементів для процесу державотворення, які не втратили актуальності набагато десятиліть наперед.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Mehring R. Carl Schmitt. Aufstieg und Fall. Verlag C. H. Beck oHG, München, 2009. – 750 S.
2. Schmitt C. Der Wert des Staates und die Bedeutung des Einzelnen. Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1914.
3. Schmitt C. Zwei Breslauer Referate (1930) // SCHMITTIANA. Beiträge zu Leben und Werk Carl Schmitts. – Band IV. – Hrsg., von P. Tommissen. – Berlin: Duncker & Humblot, 1994. – 304 S.
4. Материали Народного Комиссариата Юстиции. – М., 1921. – Вып. IX. – 68 с.
5. Schmitt C. Konstruktive Verfassungsprobleme (1932) // Staat, Großraum, Nomos. Hrsg., von G. Maschke. – Berlin: Duncker & Humblot, 1995. – 688 S.
6. Schmitt C. Starker Staat und gesunde Wirtschaft // Staat, Großraum, Nomos. Hrsg., von G. Maschke. – Berlin: Duncker & Humblot, 1995. – 688 S.
7. Schmitt C. Der bürgerliche Rechtsstaat // Staat, Großraum, Nomos. Hrsg., von G. Maschke. – Berlin: Duncker & Humblot, 1995. – 688 S.

УДК : 32.001:32.019.5

Мовчан Є.С.

Запорізький національний університет

### СУТНІСТЬ ТА ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

*Розглянуто процес технологізації суспільно-політичного простору. Подано аналіз інтерпретацій поняття політичних технологій, виділені їх сутнісні ознаки та характеристики. Певну увагу приділено аналізу тенденцій застосування політичних технологій у сучасній політико-управлінській діяльності та їх ролі у державотворчих процесах. Сформовано уявлення про тлумачення політичних технологій в якості практик політичного менеджменту та виборчих процесів, інформаційно-комунікативних технологій та як певних моделей соціально-політичної організації і взаємодії між владою та громадськими інституціями.*

**Ключові слова:** соціально-політичні технології, політичні технології, технологізація політичного простору, сучасні політичні технології.

Мовчан Е.С.

## СУЩНОСТЬ И ПРАКТИКА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПОЛИТИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ

*Рассмотрен процесс технологизации социально-политического пространства. Дан анализ интерпретаций понятия политических технологий, выделены их существенные признаки и характеристики. Определённое внимание уделено анализу тенденций применения политических технологий в современной политико-управленческой деятельности, их роли в процессах государственного строительства. Сформировано представление об интерпретации политических технологий в качестве практик политического менеджмента и избирательного процесса, информационно-коммуникативных технологий, а также в качестве определённых моделей социально-политической организации и взаимодействия власти с общественными институтами.*

**Ключевые слова:** социально-политические технологии, политические технологии, технологизация политического пространства, современные политические технологии

Movchan I.

## THE KEY FEATURES AND PRACTICAL APPLICATIONS OF POLITICAL TECHNOLOGIES

*In this article the process of technologizing of the socio-political sphere is described, the concept of political technologies is analyzed and it's essential characteristics are highlighted. Particular emphasis has been placed on the analysis of the tendencies of using political technologies in modern political and administrative activities, and on their role in nation building. Political technologies were interpreted as a practice of political management and electoral process, informational and communicational technologies and as a certain models of social and political cooperation between authorities and public institutions.*

**Key words:** socio-political technologies, political technologies, technologization of political sphere, modern political technologies

Сучасний процес технологізації політичного простору сприяє формуванню практик, засобів і підходів реалізації влади. Політична система має свій конкретний потенціал, і від особливостей обрання технологій владарювання вона буде або відкритою та здатною до розвитку, або закритою, такою, що унеможлиблює зміни. Вагомими факторами, за допомогою яких технологічно реалізується політична діяльність є конкретно-історичні умови, рівень суспільно-політичного розвитку, політичний режим, вирішення тактичних або стратегічних завдань політичного управління тощо. Тому й застосування технологій політико-управлінської діяльності потребує постійного оновлення відповідно до потенціалу політичної системи, особливостей державотворення та конкретно-історичних викликів. Сфера застосування політичних технологій є дуже широкою і має багато авторських інтерпретацій. Відповідно, постає нагальна потреба проаналізувати сутність та політичні практики, в яких реалізуються політичні технології.

У сучасній українській науці проблеми соціально-політичних технологій розроблялися в працях В. Бебика, Д. Видріна, В. Корнієнка, Л. Кочубей, Д. Наріжного, В. Полторака, Ю. Сурміна та ін.

Серед іноземних дослідників теоретичні розробки проблеми соціально-політичних технологій проводили Х. Арендт, П. Бурд'є, Є. Вятр, Д. Гавра, Н. Луман, Є. Малкін, М. Марков, К. Поппер, Дж. Сарторі, О. Соловійов, М. Стефанов, Є. Сучков, Ю. Хабермас та ін.

Метою статті є дослідження особливостей технологізації суспільно-політичного простору. За ціль у дослідженні ставиться виокремлення сутнісних характеристик та ознак політичних технологій, а також аналіз тенденції в розумінні політичних технологій від процесу у владних відносинах, до їх інтерпретації як конкретних підходів організації суспільно-політичної практики.

Сучасне українське суспільство перебуває в стані фундаментальної трансформації і модернізаційність стає його ознакою. Специфіка будь-яких соціальних перетворень залежить від засобів, стратегій, ресур-



сів, особливостей та технологічного аспекту їх впровадження. Цей процес в Україні формується безсистемно та стосується багатьох сфер суспільно-політичної практики одночасно, починаючи з переходу від тоталітарно-авторитарних до демократичних особливостей реалізації влади, подолання олігархізації у владних відносинах та деморалізації суспільства, проектування державотворення, політичної культури, громадянського суспільства тощо [1].

Відсутність динаміки суспільно-політичного розвитку вказує на те, що технології вирішення вказаних проблем неіснують. Відтак є актуальна необхідність дослідження проблеми технологій політичної діяльності.

Методологічно проблема технологій у політиці є достатньо актуальною, що зумовлено широким спектром сфер їх використання та варіативністю тлумачень. Зазвичай для інтерпретації сутності політичних технологій виділяють всю сукупність методів і засобів досягнення, реалізації та утримання політичної влади ототожнюючи їх з аспектами політичного менеджменту, наприклад: процесуальні технології формування політичної влади, виборчими технологіями, технологіями діяльності політичних партій і рухів, процесом прийняття політичних рішень, політико-інституціональної взаємодії, PR-технологіями тощо.

Поняття «технології» не є виключно політологічним явищем і має багато інтерпретацій, трактування яких є широким й вміщує технологічні, філософські, соціальні та інші аспекти. Наприклад, технологія розуміється як: сукупність знань відносно виробничих відносин; послідовність дій з метою видозміни будь-чого; система раціональних процесів тощо [2, с. 8-10].

Таке розуміння технологій є вузьким і характеризує лише сам факт перетворення або обробки певного матеріалу для отримання іншого матеріалу (тобто тлумачення технологій із суто технічного боку). У широкому значенні «технологія» розуміється як сукупність прийомів, способів і методів організації практики відповідно до мети, специфіки, логіки процесу трансформацій та перетворень об'єкту, на який спрямований процес перетворень [3]. Тобто сутність технології зводиться до способів багаторазового отримання конкретного результату від певної діяльності та акцентування уваги на процесі. Наявність певної логіки перетворення, процесуальних особливостей та мети надають технологіям

притаманних їм конкретних сутнісних ознак – системності, наявності конкретного алгоритму дій із баченням кінцевого результату, дискретності, циклічності та можливості їх тиражування.

Технологія є реалізацією соціальної форми практики, засобом регулювання, контролю та управління взаємодії між суб'єктом, об'єктом та процесом технологічної взаємодії у суспільному значенні та освоєнні суспільного простору. В процесі науково-технічної та інформаційної революцій, які стали суттєвими факторами технологізації суспільства, фокуси уваги перемістилися у бік соціальних складових технологій, що надало змогу поширювати технологічний підхід й на інші аспекти соціального життя – економічні, управлінські, політичні тощо.

Визнаними дослідниками які одними з перших виокремлювали соціальну сутність технологій, відділяючи їх від промислових, стали болгарські вчені Н. Стефанов і М. Марков.

Н. Стефанов зазначав: «У загальному вигляді можна прийняти: соціальна технологія – це діяльність, в результаті якої досягається поставлена мета та змінюється об'єкт діяльності... Соціальна технологія – це передусім певний ряд операцій, який направлений на досягнення певної мети та завдання, ...щоб діяльність мала право називатися технологією, необхідно, щоб вона була свідомо та планомірно розділена на елементи, які будуть реалізуватися в певній послідовності» [4, с. 17-18]. Окрім цього, дослідник зауважує, що важливим є й наявність конкретних технологічних процедур, які вміщують у себе процеси починаючи від обрання мети, яка має бути реалізована під час застосування цієї технології й до процесу впровадження результатів [4, с. 18]. Дослідник М. Марков, аналізуючи соціальну технологію, виокремлює два аспекти: по-перше, систему знань відносно організації діяльності із застосування технології, й, по-друге, процес технологізації знань, яка реалізується під час діяльності людей у специфічних соціальних структурах [4, с. 18].

Політична підсистема є частиною соціальної системи й в цьому плані слід зазначити, що «...сфера практичного використання соціальних і політичних технологій лежить в одній площині. Політичні технології – це також сукупність прийомів і процедур, які упорядковують засоби досягнення мети та закріплюють

послідовність дій, вироблення відповідних алгоритмів поведінки суб'єкта» [2, с. 13-14].

Характер організації соціальної практики зумовлює її особливості та шляхи виникнення технологій. Відтак технології мають або еволюційний характер – емпірико-практичний шлях виникнення, або створюються штучно. Крім того, дослідники виділяють і рутинний спосіб виникнення соціальних технологій, основа застосування яких спирається на досягнутий попередній досвід, інтуїцію та традиції, старий спосіб організації. Зазвичай такі соціальні технології не відповідають головним критеріям – вони не мотивують соціальну систему до розвитку та конструктивних змін [4, с. 19]. Звичайно, з плином часу, характер суспільно-політичної практики потребує змін і вироблення новітніх моделей взаємодії, основа яких залежить від домінуючих критеріїв і факторів розвитку, індикаторів соціоформуючого та державотворчого потенціалу. В цьому плані слід зауважити, що динамічний розвиток держави та політичної системи потребує не тільки зміни соціально-технологічної бази, але й зміни політико-управлінської моделі, готовності суспільства прийняти такі зміни, що тим самим сформує сталі форми взаємодії оновлених політичних систем, розкриваючи потенціал політичної системи з метою її оптимального функціонування.

У ХХ ст. в соціально-політичних та управлінських структурах відбулися революційні зміни, де основним індикатором розвитку стали знання, які оновлювались декілька разів у межах одного покоління, політичні теорії та ідеологічні концепції втілювались в реальній практиці державотворення, формувалися теоретичні знання з державного управління, які потребували конкретних ефективних політичних технологій їх впровадження.

З ускладненням суспільних відносин, технологічного розвитку, раціоналізації життя, розширення громадських і політичних прав змінювались й погляди на концепції соціальних і політичних технологій, що повинні були надати/винайти інший інструментарій управління. Актуальності в цьому плані набували технологічні механізми соціальної та політичної інженерії, де за мету ставилось декларативне підвищення гнучкості в управлінні суспільством, вчасного реагування та формування відповідних сучасності технологій управління. Перші спроби виділення раціональних принципів і технологій соціального управління були

запропоновані в управлінських теоріях Ф. Тейлора, Е. Мейо, А. Файоля та інших [5, с. 8], а в державно-управлінській сфері – в працях В. Вільсона, Ф. Гуднау, В. Ф. Уїллоубі, М. Вебера., Л. Д. Уайта та інших [6, с. 14-22]. Але слід зауважити, що факт надмірної раціоналізації та машинної технологічності управлінських процесів, тобто творення суспільного розвитку технократами, провокують негативні тенденції у суспільстві, а саме: соціально-технологічний детермінізм; стандартизацію інтересів і потреб; є чинником машинізації людської поведінки, відповідно формуючи соціальне підґрунтя для тоталітарних систем. Відповідно, які технологічні принципи та методики політичного управління застосовуються державними інституціями, такі й будуть розвиватися суспільно-політичні тенденції – або демократично-публічні, або репресивно-авторитарні.

Досліджуючи розвиток наукових уявлень про соціальні та політичні технології Д. Наріжний виділяє дві тенденції їх еволюції. Перша розвивалась у позитивістських соціально-політичних концепціях й пов'язана з прогресом та еволюцією суспільства де політичні технології є інструментом детермінованого соціального розвитку в побудові суспільного ідеалу та нової соціальної системи (О. Конт, Г. Спенсер, Е. Дюркгейм, К. Маркс та ін.). Друга тенденція формувалася як відповідь на кризу позитивістських концепцій та індустріального суспільства з переосмисленням детерміністського підходу до аналізу соціально-політичних подій, економічного розвитку, проблем влади за постмодерністськими концепціями та методологічним плюралізмом. На думку Д. Наріжного, політичні технології постіндустріального суспільства набули особистісної орієнтації, політична практика аналізувалася з точки зору «людського виміру», нелінійності та самоорганізації в працях таких дослідників як М. Вебер, К. Поппер, Н. Луман, Ю. Хабермас та інших [5, с. 7-8]. «У 60-80-ті роки ХХ століття цивілізований світ пережив інформаційну, управлінську та концептуальну революції. Саме на їх основі стався великий стрибок у розвитку Заходу: у виробництві, бізнесі, науці, менеджменті. В основі цього стрибка лежало засвоєння «людського ресурсу», інтелектуальної власності та управлінських «ноу-хау» [4, с. 19].

Як і соціальна, політична технологія завжди детермінована конкретною проблемою та направлена на її вирішення –

спочатку в процесі діагностики, далі в процесі технологізації й в особливостях її впровадження. Якщо проблема нова, то мова йде про інноваційну технологію. Тобто новітні умови потребують новітніх технологічних підходів до проблем організації суспільно-політичних систем (причому факт новітності може бути умовним, якщо існуюча та відома світові технологія застосовується в умовах суспільств, що модернізуються, тобто апробується в цьому соціумі вперше). Якщо нова проблема технологічно вже вирішена, то мова йде про тиражування та розповсюдження технології. Також тотожна й внутрішня структура соціальних і політичних технологій, яка має тріадний характер – специфічні знання; конкретні прийоми, процедури та методики; техніко-ресурсні компоненти.

Крім наявної конкретної проблеми дослідники виділяють певні причини появи політичних технологій, а саме: потреба в ефективному та раціональному застосуванні політичної влади в управлінні державою; зниження непередбачуваності та протестної соціальної активності; реалізація сталих форм взаємодії суб'єктів та об'єктів влади; тощо [7, с. 424-425].

Серед сучасних українських дослідників технології в політиці аналізували В. Бебик, А. Білоус, Д. Видрін, С. Одарич, А. Пойченко, В. Полторак, М. Томенко та ін. Узагальнюючи авторські погляди можливо виділити сутнісні ознаки політичних технологій, а саме: як системи способів і шляхів досягнення бажаних результатів у політиці; як системи послідовних дій попередження та розв'язання конфліктів; як особливості діяльності політичних суб'єктів (партій, рухів); як технології політичного менеджменту [8, с. 7-8].

Практика застосування технологій у політичній сфері має дуже широкий спектр, що дає змогу більш детально розглянути суть питання, аналізуючи всі політичні явища, які будь-яким чином розкривають зміст та форму політичних процесів, сутність політичних інституцій, структурно-функціональні особливості політичної системи, поведінковий аспект суб'єкт-об'єктних владних відносин. З огляду на такий методологічний плюралізм, Л. Кочубей, розглядаючи різні дослідницькі інтерпретації, виділяє, наприклад, те що: 1) аналізуючи давньогрецькі поліси Ю. Давидов говорить про технології завоювання аристократами симпатій мас; 2)

М. Дюверже виділяє технології пропаганди в тоталітарних системах; 3) Дж. Сарторі використовує термін «технологія демократії», що характеризує процеси просування на управлінські посади, застосування яких можливе в умовах демократичної системи; 4) Е. Кассіер дає визначення «техніки» як технології управління масами за допомогою міфотворчості; 5) В. Подорога аналізує технології влади не як конкретно визначену діяльність, набір технічних знарядь політичних суб'єктів, а як незалежне від політичного режиму та політично оформлених владних відносин явище [8, с. 6-7].

Дослідники Є. Малкін та Є. Сучков пропонують розуміння «політичних технологій» з точки зору «публічної політики», як специфічних технологій організації виборчих кампаній (розробки стратегії та тактики, реалізації політичних проєктів, технології партійного будівництва) [9, с. 20-23]. Фактом є те, що таке тлумачення політичних технологій як засобу публічної політики продиктоване тенденціями демократизації виборчого процесу, його реалізації на основі альтернативності політичного вибору. Хоча на теперішній час розуміння публічної політики не обмежується рамками виборчого процесу та охоплює широкий спектр процесуально-інституційних аспектів політичної сфери та політичного врядування (розвитком публічних сфер державного адміністрування, засобів комунікації між суспільством та владою, електронного урядування тощо).

Активізація будь-яких процесів у державотворчій практиці автоматично формує певні способи взаємодії між політичними суб'єктами. У цьому плані, а для політичних систем, що модернізуються тим більше, актуальними стають процеси взаємодії всередині влади та процес взаємодії між владою та громадськими інституціями, громадянським суспільством. Перша тенденція вписується в поняття та технології розробки, прийняття та впровадження політичних рішень. Відповідно до цього виділяють технології політичного аналізу, проектування та прогнозування політичних ситуацій, розробки стратегій державотворення тощо. Друга тенденція позначається процесом взаємодії між владою та представниками громадянського суспільства, яка проявляється в політичних технологіях лобізму (або через юридично закріплені форми та технології або в формі політико-правового нігілізму та корупції), GR-

практик, громадських рад, громадських слухань тощо.

Важливими чинниками ефективного функціонування першої тенденції є розвиток політико-правової культури. У другому випадку – активність громадянського суспільства та наявність інституцій, які сприяють його становленню.

Останнім часом все більшої популярності та розвитку набувають інформаційно-комунікативні технології залучення суспільства до політичної діяльності, прийняття політичних рішень. Такі технології політичної діяльності певною мірою забезпечують включення активної частини громадськості до політичної участі та контролю за владою, а з іншого боку, знімають частину відповідальності з політичних керівників та уряду за прийняття політичних рішень. Інформаційні технології в політиці є чинником розвитку оптимізованих форм у бюрократичній діяльності, наданні послуг населенню та більш раціонального спілкування державно-владних інституцій з бізнесом та громадськими інституціями. Інформаційні технології формують сучасну тенденцію державотворення – розвиток електронної держави, суть якої зазвичай зводиться до формату надання послуг громадянам та становленням електронного уряду, який дослідниками інтерпретується як:

- організація державного управління на основі електронних засобів обробки, передачі та поширення інформації, надання послуг усіма гілками державної влади всім категоріям громадян електронними засобами, а також інформування тими ж засобами громадян про роботу державних органів;

- інформаційні технології у державному управлінні;

- держава в мережі (мережева держава та мережеве суспільство);

- явище, яке визначає інформаційну взаємодію органів державної влади та суспільства з використанням інформаційно-комунікативних технологій;

- трансформовані для урядових та державних організацій ідеї електронного бізнесу, в яких уряд виступає різновидом корпоративного користувача інформаційних технологій;

- автоматизовані державні служби, основними завданнями яких виступають: забезпечення доступу громадян до усієї необхідної державної інформації, збір податків, оформлення та реєстрація та ін.;

- використання в державному управлінні нових, в тому числі й Інтернет-технологій [10, с. 4].

Факт розвитку інформаційних технологій у державно-політичній діяльності характеризується формуванням новітньої моделі державотворення, яка в свою чергу потребує винайдення/застосування новітніх технологій суспільно-політичного врядування. Тим більше, що «техніки організації суспільства та розвитку інформаційно-технічної сфери взаємодії держави та суспільства стають не просто фактом технологічної модернізації або оптимізації управлінської діяльності, а новою стратегією детермінації держави та соціуму в технічно забезпечене інформаційне суспільство» [11, с.14].

Новітнє бачення технологізації політичного простору повинно відповідати критеріям динаміки розвитку, вчасного, доцільного та комплексного використання політико-технологічних засобів, їх направлення на розкриття державотворчого потенціалу, здатність формувати самоорганізаційні, інноваційні та мобілізаційні інституції, які в подальшому без цілеспрямованого впливу керуючої підсистеми будуть сприяти налагодженню сталих прийнятних для суспільства форм взаємодії.

Актуальності та перспективності набувають дослідження проблем технологій політичного та державного врядування, що в західній науці позначається поняттям «governance». У науковому вжитку поняття врядування інтерпретується з трьох позицій: як «політичне врядування» (правління уряду); як «системне врядування» (різні способи суспільного впорядкування); як «публічне або нове врядування» (горизонтальний, мережевий тип управління суспільством). Нова модель врядування актуалізує тенденції, які проявляються у горизонтальній координації управлінської діяльності задля полегшення колективної дії, перерозподілу урядових повноважень в бік суспільства, формуванню моделі залучення до суспільно-політичного управління всіх зацікавлених сторін [12]. Це, в свою чергу, потребує специфічної технологізації політичного простору, зміну форм суспільно-політичного управління й політичної активності громадян.

Таким чином, можна констатувати, що наявний широкий спектр політичних технологій інтерпретується з точки зору різних сфер їх застосування. Перша пов'язана з інституційною і структурно-

функціональною практикою політичного менеджменту.

Друга сфера – інформаційно-технологічна. Це – інформаційно-комунікативні технології, які застосовуються в політиці та державно-управлінській діяльності.

Третя сфера – політичні технології в якості певних моделей функціонування політичної системи, що відображає взаємодію між органами влади та громадськістю в процесі політичного впливу

керуючої підсистеми на різні сфери суспільного життя.

Особливості застосування технологій в політиці демонструють ефективність політико-управлінської діяльності та доцільність політичного управління, практику політичних змін, а відтак і ефективність обраного технологічного підходу організації політичного простору, що є перспективним напрямком для подальших наукових розвідок.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Перспективи та напрямки модернізації політичної системи України: монографія / О. М. Кіндратець, Є. Г. Цокур, М. А. Лепський, Т. Є. Ніколаєва, Л. С. Хорішко; ред.: О. М. Кіндратець; Запоріж. нац. ун-т. – Запоріжжя: ЗНУ, 2014. – 337 с.
2. Анохин М. Г. Современные технологии эффективной политики: Учеб. Пособие. / М. Г. Анохин. – М.: РУДН, 2008. – 239 с.
3. Гавра Д. П. Социально-коммуникативные технологии: сущность, структура, функции [Электронный ресурс] / Д. П. Гавра – Режим доступа до ресурсу: [http://www.studmed.ru/view/gavra-dp-socialno-kommunikativnye-tehnologii-suschnost-struktura-funkcii-statya\\_197c941406e.html](http://www.studmed.ru/view/gavra-dp-socialno-kommunikativnye-tehnologii-suschnost-struktura-funkcii-statya_197c941406e.html).
4. Социальные технологии управления обществом: региональный уровень / под ред. Я. А. Маргуляна. – СПб.: Издательство Санкт-Петербургской академии управления и экономики, 2010. – 463 с.
5. Наріжний Д. Ю. Аналіз політичних технологій та особливостей їх застосування в транзитивному суспільстві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук / Д. Ю. Наріжний. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2004. – 20 с.
6. Классики теории государственного управления: американская школа / Под ред. Дж. Шафритца, А. Хайда. – М.: Изд-во МГУ, 2003. – 800 с.
7. Соловьев А. И. Политология: Политическая теория, политические технологии: Учебник для студентов вузов. / А. И. Соловьев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Аспект Пресс, 2008. – 575 с.
8. Кочубей Л. О. Вибірчі технології: Навч. посіб. / Л. О. Кочубей. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2008. – 332 с.
9. Малкин Е. Политические технологии / Е. Малкин, Е. Сучков. – 2-е (7-е) стер. изд. – М.: Русская панорама, 2008. – 680 с.
10. Голобуцкий А. Технология e-government. Электронное правительство [Электронный ресурс] / А. Голобуцкий, О. Шевчук – Режим доступа до ресурсу: <http://capri.urfu.ru/e-government/e-government.htm>.
11. Кудрявцев О. Ю. Електронне врядування у контексті легітимації політичної влади : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук / О. Ю. Кудрявцев. – Харків: ХНПУ, 2015. – 22 с.
12. Колодій А. Ф. Концепція публічного (нового) врядування в її застосуванні до демократичних і перехідних систем [Електронний ресурс] / А. Ф. Колодій // Науковий вісник Вип. 10. «Демократичне врядування». – 2010. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.lvivacademy.com/visnik10/fail/Kolodij.pdf>.

## МОДЕРНА ДЕРЖАВА В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

УДК 321.011

Гайко О. С.

Харківський національний  
університет ім. В. Каразіна

### ТРАНСФОРМАЦІЯ ДЕРЖАВ СУЧАСНОГО ТИПУ

*Розглядається процес трансформації держав сучасного типу в контексті змін, які відбулися в сферах традиційної діяльності держави і появи альтернативних організаційних структур. Аналізується процес появи регулярних армій і соціальної політики. Зосереджено увагу на зміні характеру війни, зростанні впливу міжнародних організацій і корпорацій, поступовій втраті державою монополії на застосування насилля, процесі дерегулювання.*

**Ключові слова:** держава сучасного типу, війна, організація, трансформація, нові війни.

Гайко О. С.

### ТРАНСФОРМАЦИЯ ГОСУДАРСТВ СОВРЕМЕННОГО ТИПА

*Рассматривается процесс трансформации государств современного типа в контексте изменений, которые произошли в сферах традиционной деятельности государства и появления альтернативных организационных структур. Анализируется процесс возникновения регулярных армий и социальной политике. Сосредоточено внимание на изменениях характера войны, увеличении влияния международных организаций и корпораций, постепенной потере государством монополии на применение насилия, процессе дерегулирования.*

**Ключевые слова:** государство современного типа, война, организация, трансформация, новые войны.

Gaiko O.

### TRANSFORMATION OF THE MODERN STATES

*The transformation of the modern states is discussed in terms of changes in traditional state functions and the emergence of an alternative organizational structures. The genesis of regular armies and social policy is analyzed. The main emphasis is made on such problems as changes in war nature, growing influence of international organizations and corporations, gradual loss of the state monopoly on violence and deregulation process.*

**Key words:** modern state, war, organization, transformation, new wars.

Сучасні держави знаходяться в процесі трансформацій, які змінюють їхні традиційні функції і являють собою виклик для подальшого існування країн у тому вигляді, в якому ми звикли їх бачити, що актуалізує проблему розгляду генезису та еволюції держав сучасного типу. Процес формування

сучасних держав представлений у роботах Ч. Тіллі, Б. Тешке, П. Андерсона, Н. Еліуса. Проблема трансформації держав розглядається М. Кревельдом, К.Краучем. Поява війни нового типу та її вплив на національну державу аналізується М. Калдор.

Держави сучасного типу формуються на території Західної Європи між XIV-XVII ст. і остаточно концептуалізуються у 1648 р. за результатами Вестфальських домовленостей. Головним лейтмотивом соціально-

політичних трансформацій початку Нового часу було посилення абсолютизму, який протистояв середньовічному універсалізму (представленого Імперією і папським проектом *Res publica christiana*), з іншого боку – феодалному партикуляризму. Військова перемога абсолютизму стала можливою завдяки використанню найманої піхоти проти аристократичної кавалерії, а соціально-економічна – через розвиток торгівлі, яка посилювала інфляцію, послаблюючи позиції феодалів, які отримували фіксовану ренту. Стратегічне ослаблення феодалів, як військово-політичне, так і соціально-економічне, посилювало їхню залежність від монарха і поступово нівелювало саму можливість використовувати військово-політичний вплив (який постійно зменшувався) для отримання ренти. Таким чином, посилення позицій монархів і поступова централізація управління, одночасно із зростанням впливу буржуазії, створювало передумови для розмежування економіки та політики, що й обумовило появу сучасних державних інститутів.

Розмежування економіки і політики детермінувало процес формування раціонально-бюрократичних інститутів, які структурували простір і соціальні практики, що сприяло більш ефективному вилученню ресурсів центральною владою, запровадженню монополії на застосування насилля. Держава оформлюється у вигляді організації, основною метою якої є ведення війн [1]. Основними функціями держави було:

- ведення війн;
- вилучення ресурсів (які потрібні були для ведення війн);
- забезпечення правопорядку на підконтрольній території шляхом запровадження монополії на насилля.

Наведені вище функції держави зумовлюють формування військового відомства (міністерства війни), правоохоронного відомства (поліція), фіскального відомства та міністерства юстиції, які були першими державними міністерствами. Протягом всього Нового часу державний апарат постійно збільшував втручання у сфери життєдіяльності суспільства. Процес «колонізації» нових сфер супроводжувався ліквідацією, раціоналізацією, кооптацією існуючих практик, що зумовлювало необхідність створення нових відомств у рамках раціонально-бюрократичної логіки для контролю над цими сферами.

Якісно нового розвитку держави сучасного типу отримують у другій половині

XIX ст. із появою телеграфу і залізничного сполучення, що значно поліпшує адміністрування, контроль над територією і пришвидшує обмін інформації.

Перша світова війна була протистоянням організаційних структур держав сучасного типу, в якій перемогу отримали ті країни, які мали більш ефективну організаційну структуру. Неочікувані для військового і політичного керівництва масштаби, тривалість, людські і матеріальні втрати та витрачені ресурси цієї війни можуть бути пояснені суттєвим організаційно-бюрократичним прогресом, який забезпечив безпрецедентну можливість мобілізації матеріальних і людських ресурсів.

Із завершення Другої світової війни центральні органи виконавчої влади держав сучасного типу суттєво збільшують можливість контролю над всіма сферами життєдіяльності суспільства. Незважаючи на характер правлячих режимів (демократичний чи недемократичний) не існує такої сфери, яка б не контролювалася державною владою. Процес збільшення повноважень і посилення контролю органами державної влади пояснюється військовою необхідністю, яка потребувала концентрації ресурсів, запровадження централізованого керування як економікою, так і суспільством, відмовою від низки демократичних прав.

Новий тип адміністративно-бюрократичного керування являв собою інструмент радикальних суспільних перетворень, що уможливило появу сучасного суспільства, яке оформлюється в 50-60 рр. минулого століття. В більш широкій теоретичній перспективі цей період можна вважати апогеєм як держави сучасного типу, так і епохи Модерну.

Найбільш індустріально розвинуті країни починають реалізовувати масштабні соціальні програми в сфері охорони здоров'я, середньої та вищої освіти, інфраструктури, житла і т.д., створюючи держави загального добробуту та формуючи суспільства споживання.

На сьогоднішній день держави переживають системну кризу, яка пояснюється трансформацією найбільш важливих сфер діяльності, розвиток яких і сприяв перетворенню національної держави в найбільш ефективну організацію.

По-перше, йдеться про трансформацію війни, яку можна спостерігати з другої половини XX століття. Класичне розуміння війни з'являється за результатами наполеонівських війн і було оформлено в

роботах найбільш відомого теоретика війни К. фон Клаузевіца. Основними суб'єктами війни були національні держави, які діяли спираючись на власні військові формування, відповідно, солдат діяв не від власного імені, а від імені держави шляхом суворого дотримання і виконання поставлених йому завдань. Наприкінці XVIII ст. війна починає розглядатися винятково як діяльність держави, запроваджується військовий обов'язок (який вперше з'являється у Франції в 1793 р.). Армія стає масовою із складною ієрархічною і організаційною структурою, яка використовує нові технологічні досягнення для ведення війн, що потребує великої кількості матеріальних ресурсів і ефективного управління такою організацією, як армія. Власне, можливість армії проводити успішні військові операції визначалась трьома основними показниками: велика кількість матеріальних і людських ресурсів, ефективне озброєння (як наслідок розвитку технологій і науки), якісна організаційна і управлінська структура. Масові армії сприяли процесу формування націй, кооптуючи до своїх лав населення із різних регіонів і прошарків, створюючи між солдатами горизонтальні зв'язки, проводячи патріотичне виховання, формуючи героїчну міфологію боротьби нації з її пантеоном героїв, які загинули заради держави/нації. В такій перспективі армія відігравала важливу роль у процесі формування громадянина, обов'язком якого є захищати власну державу. Формування соціальної політики безпосередньо пов'язано із появою військового обов'язку, першими отримувачами соціальної допомоги були військово-службовці, що розглядалося як компенсація (заохочення) з боку держави за військовою службу і готовність віддати життя. У процесі розвитку державних інститутів соціальна політика держави починає поширюватися на інші соціальні групи, постійно збільшуючи кількість громадян які мають можливість претендувати на допомогу (в тій чи іншій формі) з боку держави, з часом соціальна політика починає охоплювати все суспільство.

Отже, регулярні армії які склалися із громадян уже в XIX ст., стають масовими і потребують великої кількості ресурсів як для ведення війни, так і для підтримки певних суспільних груп, які пов'язані із армією та для функціонування постійно зростаючого бюрократичного апарату. Такі ресурси вилучалися, спираючись на державні інститути, які постійно проникали в нові

сфери життєдіяльності суспільства, впорядковуючи їх і шукаючи нові ресурси. Так, податок на доходи стає постійним із середини XIX ст. для багатьох європейських держав, його впровадження безпосередньо пов'язано із пошуком ресурсів для фінансування армії і різноманітних програм, які реалізовувала виконавча влада у внутрішній політиці.

З другої половини XX ст. через формування організацій колективної безпеки, наявності сучасного озброєння (зокрема ядерної зброї) і великої чисельності армій масштабна війна між основними індустриальними країнами (США і СРСР) і їх союзниками, попри політичне, економічне і військове протистояння, стає все менш можливою, оскільки потенційна шкода, яку може нанести противник, перевищує всі наявні стимули для початку війни.

Процес урбанізації і поліпшення якості життя населення в найрозвиненіших індустриальних країнах змінює соціальні практики і призводить до зменшення народжуваності та зростання цінності людського життя, що зумовлює більш болісне, порівняно із попередніми епохами, сприйняття людських втрат на війні, поширення в суспільстві пацифістських настроїв, поширення ідеї про те, що війни необхідно уникати за будь-яку ціну. Така зміна у сприйнятті суспільством війни зумовлює процес переходу до формування армії на контрактній основі, коли військова служба розглядається не як обов'язок громадянина, а як професія (свідомий вибір), тобто відбувається повернення до того типу формування армій, який домінував у країнах Європи до кінця XVIII ст. Так, наприклад, США відмовляється від обов'язкового призову до армії в 1973р, Франція – 1997р, Німеччина – 2011р.

Озброєння, яке застосовується у війнах, постійно ускладнюється і стає більш дорогим, що часто призводить до ситуації недоцільності використовувати таке озброєння в певних випадках, оскільки його вартість перевищує матеріальну шкоду, яку воно може завдати противнику.

Важливим обмеженням для проведення масштабних війн є регламентовані обмеження на рівні міжнародних організацій і міжнародного законодавства, порушення яких може призвести до неприйнятних санкцій з боку міжнародних організацій і впливових в економічній та політичній сферах держав.



Вищенаведені обмеження на застосування регулярних армій обумовлюють появу нового типу війни, яку можна спостерігати в країнах периферії. Сучасна дослідниця нових війн М. Калдор виділяє такі основні ознаки сучасних війн:

- війна направлена на досягнення не політичної мети, а пов'язана із певною політичною ідентичністю;
- війна направлена проти населення, а не за конкретну територію;
- ресурсом для ведення війни є поява специфічної військової економіки, яка отримує ренти з населення, міжнародної гуманітарної допомоги, продажу озброєння і наркотиків [2].

Важливою особливістю сучасних війн є активна участь у конфлікті іррегулярних військових формувань (які можуть поєднуватися із регулярними формуваннями), які діють відносно малими мобільними групами, що веде до використання принципово іншої тактики, порівняно з регулярною армією, – відсутність необхідності утримувати зайняті позиції і просуваючись розтягувати лінії комунікацій, водночас збільшуючи чисельність задіяних військ для відносного контролю над зайнятою територією. Мобільні групи іррегулярних військових формувань являють собою автономні військові одинці, які за умови серйозної загрози можуть швидко залишати позиції, а знищення такої автономної одиниці не завдає суттєвої шкоди боєздатності іррегулярних формувань. У війнах сучасного типу населення одночасно виступає в якості ресурсу і середовища підтримки іррегулярних формувань. У випадку загрози бути знищеними представники іррегулярних формувань можуть розчинятися серед мирного населення, що суттєво ускладнює можливість чіткого розмежування між ворогом і мирним мешканцем.

Принциповою відомістю між класичними і сучасними війнами є поступове зникнення розгляду війни як інструменту реалізації певної політичної мети. Війна перетворюється на самовідтворюючий процес, що сам себе окупає і породжує рентоорієнтованих гравців, які зацікавлені в постійному конфлікті з метою збереження власного статусу і пов'язаного із ним доступу до військової ренти. Основними ресурсами нових війн є підтримка діаспор за кордоном, встановлення контролю над розподілом гуманітарної допомоги, організація через підконтрольну територію

контрабанди зброї і наркотиків, викрадення людей тощо. Досить часто відбувається економічна співпраця із противником (враховуючи купівлю/продаж озброєння) на тлі запеклого військового протистояння.

Війна нового типу суттєво змінює традиційне уявлення про війну, в якому основними суб'єктами виступають національні держави, представлені військовими організаціями (арміями), що потребує принципового переосмислення самої системи організації збройних сил і ведення війни для ефективного реагування на нові виклики і загрози.

Другою суттєвою трансформацією, окрім війни, є поступова втрата державою монополії на застосування насилля, яка, в розвинутих країнах, фіксується в нормативно-правових актах. Мова йде про суттєве зростання за останні десятиліття кількості приватних армій і охоронних організацій.

Вперше приватна військова компанія з'являється в 1967 р. у Великій Британії (*Watchguard International*), однак поступово їхня кількість постійно збільшується. У 1990 рр. відбувається суттєве зростання ПВК, яке можна пояснити скороченням штату збройних сил низки країн НАТО після розпаду СРСР і активізації військових конфліктів у світі. Саме із колишніх військовослужбовців, які мають необхідну підготовку і знання, формуються ПВК. Послугами ПВК користуються як держави, так і корпорації. Зокрема послуги ПВК *Military Professional Resources Inc* використовувалися під час війни в Хорватії для підготовки хорватської армії. США під час війни в Афганістані та Іраку застосовувала, окрім збройних сил, приватні військові компанії, найбільш відомою з яких була *Blackwater*. Сьєрра-Леоне у 1998 р. за допомогою британської ПВК *Sandline International* отримувала зброю, в 1997 р ця компанія була найнята Папуа-Нової Гвінеї для нападу на сепаратистську Революційну армію Бугенвіля [2, с.203]. Приватні військові компанії активно працюють у країнах третього світу, де центральна влада не може забезпечити контроль над власною територією, зберегти монополію на застосування насилля і сформувані ефективні військові формування.

У 1970-1980 рр. в країнах ядра капіталістичної системи розпочався процес приватизації і дерегуляції, що призводить до суттєвого зменшення впливу держави на економічні процеси і посилення впливу корпорацій. Так, у Великій Британії, з-поміж іншого, були приватизовані такі стратегічні

підприємства, як *British Petroleum* (нафтогазовий і вугільний монополіст), *Associated British Ports*, *British Telecom (BT Group)*, *Royal Ordnance* (виробник зброї). В Італії було приватизовано компанію *Alfa Romeo* (виробник автомобілів), телекомунікаційну групу *Italtel* [3]. Процес дерегуляції і приватизації відбувався на тлі суттєвого розширення державою соціальних зобов'язань, які стають все більш обтяжливими для країн ядра капіталістичної системи, намагаючись зняти соціальні зобов'язання, посиливши корпорації, які починають оптимізувати витрати, переносячи виробництва в країни третього світу, чим фактично і було зумовлено економічне зростання Китаю, держави розпочинають поступово втрачати позиції найбільш ефективної організації.

Розширення капіталістичної системи на весь світ, що відбулось у 1990-х рр. суттєво посилює вплив не лише корпорацій, але й міжнародних організацій, які обмежують суб'єктність держав як у внутрішній, так і в зовнішній політиці.

Таким чином, держави сучасного типу оформлюються в період між XIV-XVII ст. в результаті послаблення універсалістських проєктів і подолання феодального партикуляризму. Подальший розвиток держави був пов'язаний із процесом централізації, поступовим розширенням сфери діяльності, що призводить до

запровадження монополії на застосування насилля, вилучення ресурсів і ведення військових компаній. Поєднання наведених вище чинників і перетворює національну державу в найбільш ефективну організацію, яка поширюється в масштабі всього світу. Найбільших повноважень сучасні держави отримують після двох світових війн, однак із другої половини ХХ ст. починається поступовий процес трансформації тих сфер, контроль над якими і перетворив державу в найефективнішу організацію. Процес трансформації сучасних держав має принципові відмінності між країнами ядра і периферії капіталістичної системи, якщо в першому випадку ми бачимо поступовий процес їх послаблення на тлі поступового посилення альтернативних організацій, то у випадку країн периферії відбувається процес архаїзації та дисбалансу державних інститутів, що робить неможливим виконання базових функцій держави.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Тилли Ч. Принуждение, капитал и европейские государства. 990–1992 гг. / Ч. Тилли. – М.: Территория будущего, 2009. – 360 с.
2. Калдор М. Новые и старые войны: организованное насилие в глобальную эпоху / М. Калдор. – М.: Изд-во Института Гайдара, 2015. – 416 с.
3. Кревельд М. Расцвет и упадок государства / М. ван Кревельд. – М.: ИРИСЭН, 2006. – 544 с.

УДК 321.01+342.5

Кліпкова Г. О.

Харківський національний  
університет імені В.Н. Каразіна

### ТЕОРІЯ ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ ЯК ІНСТРУМЕНТ АНАЛІЗУ АРХІТЕКТУРИ ДЕРЖАВНО-ІНСТИТУЦІЙНОЇ СИСТЕМИ

*Розглядається генеза державних інститутів крізь призму теорії виникнення держави. Здійснено аналіз походження неформальних інститутів у сучасних державах за допомогою інструментів теорії ранньої держави. Військово-фіскальна теорія та концепт силового підприємництва, на наш погляд, роблять значний внесок у дослідження незахідних державно-інституційних систем.*

**Ключові слова:** державні інститути, теорії виникнення держави, рання держава, вождіство, військово-фіскальна теорія, силове підприємництво.

Клипкова А. А.

### ТЕОРИИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ГОСУДАРСТВА КАК ИНСТРУМЕНТ АНАЛИЗА АРХИТЕКТУРЫ ГОСУДАРСТВЕННО-ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОЙ СИСТЕМЫ

*Рассматривается генезис государственных институтов сквозь призму теорий возникновения государства. Осуществлен анализ происхождения неформальных институтов в современных государствах при помощи инструментов теории раннего государства. Военно-фискальная теория и концепт силового предпринимательства, на наш взгляд, вносят значительный вклад в исследование незападных государственно-институциональных систем.*

**Ключевые слова:** *государственные институты, теории возникновения государства, раннее государство, вожжество, военно-фискальная теория, силовое предпринимательство.*

Klipkova H.

### THE THEORIES OF STATE ORIGINS AS AN ANALYTICAL TOOL FOR THE RESEARCH OF THE STATE INSTITUTIONAL SYSTEM

*The article discusses the genesis of the state institutions using the theories of the state origins. The analysis of the informal institutions origin in the modern states with the tools of the early state theory is given. Military-fiscal theory and the concept of the violent entrepreneurs, in our view, make a significant contribution to the study of non-Western state and institutional systems.*

**Key words:** *state institutes, state origin theories, early state, chiefdom, violent entrepreneurs, military-fiscal theory.*

У політичній науці існує широкий спектр підходів до визначення поняття держави. Це зумовлено, зокрема, широким розмаїттям теорій її виникнення. Згідно з сучасною політологічною наукою, держава є не лише ареною боротьби економічних інтересів, класів та груп, але, в першу чергу, самостійним повноцінним актором у політичній боротьбі, і тому по праву займає центральне місце в політологічному дискурсі. Ми пропонуємо провести глибинний ретроспективний аналіз процесів раннього державного будівництва для того, щоб з'ясувати, чому деякі державні інститути сьогодні не працюють належним чином, а йдуть інверсійним шляхом, створюючи такі феномени, як фасадна демократія, неопатримоніалізм, силове підприємництво, екстрактивна економіка тощо. Як і коли державно-інституційно будівництво звернуло на хибний шлях? Чому в деяких суспільствах це відбувається, а інші працюють належним чином? Як можна виправити ці викривлення та покінити колію «поганого управління»?

Ми розглянемо існуючі в політичних науках теоретичні підходи до визначення походження держави.

Найбільш поширеною теорією протягом значного періоду історії була теологічна (теократична) теорія, яка пояснює виникнення держави волею Бога. Бог

«санкціонував» державну владу через гріховну сутність людей та необхідність керувати їх вчинками. Християнство трактує її створення як результат погодження дій з обмеження гріха. Моральний сенс існування держави вбачається в обмеженні зла та в підтримці добра. Ця концепція міститься у давньоіудейських, давньоєгипетських, давньоіндійських, давньокитайських писемних джерелах, а також у значній частині середньовічних політичних трактатів. Теологічна теорія є найдавнішою, але вона продовжує існувати у певній сфері суспільного життя, а в ісламському світі навіть займає провідну позицію. Теологічні підвалини в деяких країнах визначають політико-культурні особливості ставлення до влади, її очільників.

Психологічна (Л. Петражицький та З. Фрейд) теорія виникнення держави ґрунтується на особливому уявленні про людську психіку. Людина, згідно з психологічною концепцією, має потребу жити в соціумі, а також має потребу в авторитеті, щоб у повсякденному житті отримувати від нього приписи про те, як потрібно вчиняти. Також у людини існує схильність до панування та підкорення. Держава – це продукт психологічних конфліктів та протиріч між ініціативними особистостями, які здатні до прийняття відповідальних рішень, і пасивною більшістю, яка здатна лише до імітаційних

дій, і яка виконує ці рішення. Одним із напрямів психологічної теорії виникнення держави є патріархальна (представники: Аристотель, Р. Філмер, Н.К. Михайловський, М.Н. Покровський), в якій держава розглядається як велика родина, що виникла в процесі з'єднання родів у племена, племен – в держави. Тобто процес виникнення держави – це, по суті, процес розростання патріархальної сім'ї. Відтворюється модель Авторитет – Пасивна більшість. Укрупнення спільноти лише більш чітко фіксує у свідомості необхідність підкорюватися отцю-монарху-авторитету. Тому суспільство і держава є наслідками особливостей психології людини.

Консенсусна (договірна, контрактна) теорія розглядає державу як результат подолання природного стану суспільства («війни всіх проти всіх» згідно з Гоббсом, або загальної рівності та свободи згідно з Руссо) шляхом укладання договору між людьми, який встановлює правила спільного проживання між людьми, права та обов'язки між сувереном та його підданими або громадянами. Об'єднання людей в державно-політичну спільноту походить від природної потреби людей у свободах, порядку та забезпеченні справедливості. В результаті у правителя і народу виникає комплекс взаємних прав і обов'язків і, відповідно, відповідальність за їхнє невиконання.

На сучасному етапі ідея соціального контракту є базовим елементом консолідованої демократії. Зокрема, такі держави як Україна, потребують трансформації суспільного устрою саме на рівні загальносуспільного політичного консенсусу. Договірний теоретичний підхід й нині імпліцитно присутній у практиці державотворення та складає змістовний напрямок соціально-політичної думки (роботи Дж. Ролза, Р. Нозіка, Ю. Габермаса та ін.), впливаючи на формування сучасної ідеології.

Органічна теорія (Г. Спенсер) виходить з розуміння держави як організму, тотожного живим біологічним організмам у своєму розвитку та у своїй життєдіяльності. Відповідно, держава виникає як примітивне політичне утворення, розвивається та розростається до своєрідного екстремуму, потім починається процес старіння, що призводить до загибелі феномена держави.

Іригаційна теорія виокремлюється в межах дискурсу про європейський та східний шляхи виникнення держави. На Давньому Сході, в Азії та Африці перші держави виникли в зонах іригаційного

землеробства в бронзову епоху. Проведення великих громадських робіт із будівництва каналів та інших іригаційних споруд стало умовою збереження сільськогосподарської общини і суспільної форми власності на землю. Поступово суспільна власність перетворилася на державну. Приватна власність не набула істотного значення. Потреба в спорудженні та експлуатації іригаційних систем, необхідність у їх надійному захисті створювали природне підґрунтя для самостійної публічної влади. Вперше ґрунтовно та вичерпно іригаційна теорія походження держави була сформульована у працях К. Віттфогеля. В аграрних суспільствах побудова іригаційних споруд через свою надзвичайну складність та великі обсяги праці зумовила необхідність в об'єднанні людей та у керуванні ними. Гідравлічні споруди потребували постійного нагляду та централізованого управління для ефективного функціонування. Так з'явилися політичні спільноти. Віттфогель пов'язував східно-деспотичні форми правління з необхідністю у жорсткому централізованому керуванні з впровадженням обліку, редистрибуції, підкорення, що її викликала побудова складних іригаційних систем.

Марксистська (історико-матеріалістична, соціально-економічна, класова) концепція походження держави (Ф. Енгельс, В. Ленін) доводить, що причиною виникнення держави є «народження» приватної власності і, як наслідок, розшарування суспільства на класи. Як вважав В. Ленін, держава – це продукт і прояв класових протиріч. Із виробничо-економічним розвитком з'являються класи з суперечливими інтересами. Для регулювання протистояння між ними з суспільства виокремлюється сила, яка і є по своїй суті державою. Держава виникає як результат природного розвитку первісного суспільства, розвитку насамперед економічного.

Патримоніальна теорія походження держави стверджує, що держава походить від права власника на землю. На прикладі феодальної системи можна відстежити, як право власності на землю транслюється на людей, що проживають на цій землі. Тобто джерелом державної влади є господар, а не народ (як стверджує, наприклад, договірна концепція). Державне господарство та скарбниці еволюціонують з приватного господарства володаря, а оподаткування є не державним обов'язком громадянина, а відображенням визнання володаря та його влади підданими. Органи державного управ-

ління рекрутувалися зі слуг та найближчого оточення господаря. Право власності передує державному порядку. Основні представники патримоніальної концепції – К. Л. фон Галлер та Ж. де Местр.

Існують також інші теорії походження держави: лібертарно-юридична, расова (Ж. Гобіно), демографічна, кризисна та теорія «інцесту» (К. Леві-Стросс).

Окрему увагу хотілося б приділити військово-податковій теорії (теорія насильства, теорія завоювання) (Ч. Тіллі), яка розглядає державне будівництво (на прикладі європейських держав) як результат двох основних факторів – фізичного тиску та збору ренти. Тому всі сучасні держави Європи являють собою результат різних комбінацій військово-адміністративного примусу у вигляді оподаткування та капіталістичного фінансування, в основі якого – державні борги приватним капіталістичним олігархіям. Ч. Тіллі зазначає, що визнання за насиллям центральної ролі дозволяє краще зрозуміти процес становлення та розвитку державних інститутів [1].

Крізь призму військово-фіскальної теорії держави процес її формування можна відстежити за такими симптомами, як вибірковий підхід до примусу сплачувати податки, поділ на «своїх» і «чужих» та відповідні правила гри, рентоорієнтована поведінка посадовців. Держава як апарат примусу і як монополія на застосування легітимного насилля, згідно з військово-податковою теорією, передбачає перш за все примус до сплати податків. З точки зору цієї теорії, організоване злочинне об'єднання є державним утворенням, якщо усунені всі конкуренти та легітимоване політичне управління суспільством. Процес становлення держави можна звести до такої схеми: озброєна група людей захоплює певну територію з населенням з метою збирання данини (tribute); таке оподаткування має примусовий характер; для того, щоб захистити свій «наділ», який «годує» цю групу осіб, вони за допомогою військових методів обороняють межі захоплених територій; таким чином, рента, яку сплачують піддані, стає також ціною за захист від інших озброєних груп. Очевидним є ідентичність з охоронним рекетом, який існує в такому самому вигляді і сьогодні в країнах третього світу. Будь-яке військово-формування завжди прагне до контролю над локальною економічною системою. Захист від загрози, створеної безпосередньо захисником, розцінюється як штучна послуга, а

захист від зовнішньої загрози – як реальна. Тому коли певна озброєна група починає захищати свою організацію від інших військових формувань, влада отримує певну легітимацію, а стосунки отримують характер обміну. Розростання масштабів війни призвело до того, що вона вимагала все більше і більше ресурсів – людських і фінансових. У зв'язку з тим, що влада потребувала все більше від своїх підданих, навіть їхнє життя, їй довелося з часом розширювати набір послуг, які вона надавала своїм громадянам («народження» громадянина, який має тепер не лише обов'язки, а й права). Держава з часом перебирає на себе функції з виробництва суспільних благ (підтримка внутрішньої безпеки, створення базових об'єктів інфраструктури тощо). Це стало поштовхом до інституціоналізації системи державної влади, виборчої системи і взагалі до виокремлення політичної сфери у житті суспільства.

В. Волков, один із провідних спеціалістів з економічної соціології у Росії, що працює у напрямку військово-фіскальної теорії держави, стверджує, що становлення фіскальної системи тотожне формуванню держави та безпосередньо пов'язане зі всіма його складниками – монополізацією права на використання сили, створенням імперсонального апарату управління, становленням відокремленого від решти суспільства класу держслужбовців, народженням інститутів громадянства та права. Податки є головним економічним індикатором становища тих, хто має монополію на застосування засобів примусу, та становища суб'єктів економічної діяльності [2]. Встановлення монополії застосування сили ґрунтується на контролі території на зовнішньому та внутрішньому рівні. Така монополізація має комплекс довгострокових соціальних, економічних, ідеологічних, структурно-інституційних ефектів, що й сприяє формуванню держави як форми організації суспільства.

Держава є відображенням економічних, соціальних і політичних відносин певного суспільства та пануючих в ньому ідей, що стосуються влади, сили, примусу, правосуддя та власності. Процеси укріплення держави як інституту завжди несли у собі дуже серйозні витрати для значної частини суспільства, так само, як і трансформації та реформи, що започатковувала або санкціонувала державна влада [3]. Але держава перемогла всіх своїх конкурентів. Це парадокс чи закономірність?

Процеси політичної еволюції архаїчних суспільств не можна звести лише до процесу зародження та становлення держави: державна лінія не була єдиним неминучим шляхом людської спільноти. Держава як форма соціальної організації мала (та має, за твердженням історичної соціології) ряд аналогів. Держава сформувалась внаслідок тривалої боротьби різних проектів. Багатолінійність та альтернативність соціального розвитку виражалася в поліморфізмі способів встановлення державного ладу [4]. Крім того, залежно від специфіки історичного розвитку та обраного шляху (path dependency), географічних умов, зовнішнього середовища, перехід до державної форми здійснювався по-різному.

Такі політантропологі, як Д. Бондаренко, Л. Грінін та А. Коротаєв, вважають, що помилково ставити знак рівності між додержавними та бездержавними суспільствами, оскільки бездержавні суспільства за рівнем складності структури та за рівнем ефективності нерідко перевершували державні та особливо ранньодержавні.

Вчення про політогенез мають спільну схильність до звуження аналізу: вони розглядають виключно сам процес формування держави. Але цей процес був нерозривно пов'язаний із рядом інших еволюційних процесів. Тому адекватне розуміння предмета дослідження можливе лише за умови врахування всього комплексу історичного розвитку. Але ж немає сумнівів, що ускладнення суспільства розкривало можливості не для однієї, а для багатьох моделей політогенезу. Врешті-решт, результат – встановлення абсолютного пріоритету держави – дає право вважати державну модель головною у процесі суспільно-політичної еволюції [5].

Вождівство – це універсальна політична структура та обов'язковий етап суспільного розвитку, через який мусить пройти кожна держава у поступальній еволюції від додержавних до державних форм. Для того, щоб розглянути вождівства у структурі сучасного державного утворення, слід проаналізувати базові уявлення про державу крізь призму еволюції соціальної влади. Вождівства як альтернативні структури влади існували задовго до виникнення держав, потім продовжували існувати на їхніх кордонах, а зараз продовжують функціонувати в тілі всіх сучасних держав, навіть у найрозвиненіших. Розрив між сучасною раціонально-бюрократичною державою та нібито архаїстичним особистісним вождів-

вом насправді набагато менший, ніж здається. Реальні держави існують не на протилежних полюсах, істина, як завжди, десь посередені. Як зазначав Макс Вебер, політії зазвичай не розрізняються настільки чітко, як це закладено в ідеальних типах. Сучасна держава спирається на деперсоналізовану систему управління, що базується на бюрократії та правовій системі. У реальній політичній практиці держави завжди організовувались та намагалися панувати над вождівствами, які, в свою чергу, виборювали для себе свободу дій і навіть влади, що іноді за своєю природою наближалася до державної.

Щоб досягнути всі тонкощі процесу формування держави, слід зрозуміти природу її динамічних стосунків з локальними вождівствами, оскільки останні завжди знаходилися всередині кордонів та сфер впливу держав. У межах держав вожді завжди є ключовими політичними акторами, постійно змагаючись або співпрацюючи з державними структурами. Вони лавірують в лакунах між державними інститутами, прагнучи підкорити потоки ресурсів, які ще не контролюються державою. Але якщо йдеться про сучасне, розвинене, стає суспільство, то свобода для маневрів вождівських структур має ефективно регулюватись зусиллями раціонального уряду. Поява ефективної держави стала можливою завдяки зусиллям бюрократичних і небюрократичних інститутів, які стримували, контролювали та обмежували владу вождів. У результаті цього процесу олігархи, дони, старійшини інкорпорується в тіло держави, стаючи її внутрішніми органами. Вони прагнуть привласнити можливості держави, руйнуючи інституційну структуру і повертаючи суспільство в стихійний стан. У вождівстві існує особистий, безпосередній контроль над владними ресурсами – у військовій, економічній, релігійно-ідеологічній і політичній сферах [6], і чим більше сфер суспільно-політичного життя вождю вдається підкорити, тим більша і стабільніша його влада. Держави мають набагато більше можливостей, оскільки вони здатні переслідувати довгострокові цілі та залучати величезні ресурси для створення таких складних інститутів, як флот, податкова система та система охорони здоров'я тощо.

Отже, концепт ранньої держави (early state) є надзвичайно актуальним інструментом для сучасної політичної науки, зокрема для дослідження трансформаційних

процесів у країнах третього світу, для аналізу країн, що намагаються здійснити політичну модернізацію та зіштовхуються на цьому шляху зі складностями, які не можуть бути пояснені сучасною політичною теорією. Існує широкий спектр версій щодо політогенезу. Але для якісного дослідження феномена держави необхідно застосувати інтегральний підхід та використати ключові ідеї вищенаведених теорій як інструменти для дослідження ранньодержавних інститутів у сучасних політиях. Зокрема, одними з ключових стають тези військово-податкової теорії, які активно застосовуються у сучасних дослідженнях історичної та економічної соціології.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Тилли Ч. Принуждение, капитал и европейские государства. 990–1992 гг. / Ч. Тилли. – М.: Территория будущего, 2009. – 328 с.
2. Волков В. В. Смысл налоговых отношений в контексте истории формирования государств / В. В. Волков // Конкуренция за налогоплательщика: исследования по фискальной социологии / Ред. В.В. Волков. – М.: МОНФ, 2000. – 119 с.
3. Поланьи К. Великая трансформация: политические и экономические истоки нашего времени / К. Поланьи. – СПб.: Алетейя, 2002. – 320 с.
4. Ganey Venelin I. Postcommunism as a Historical Episode of State-Building: a Reversed Tillyan Perspective / Venelin I. Ganey // Kellogg-Institute, Working Paper. – 2000. – No 289.
5. Бондаренко Д. М. Альтернативы социальной эволюции / Д. М. Бондаренко, Л. Е. Гринин, В. А. Коротаяев // Раннее государство, его альтернативы и аналоги: сб. ст. / под ред. Л.Е. Гринина, Д.М. Бондаренко, Н.Н. Крадина, А.В. Коротаяева. – Волгоград: Учитель. – 2006. – С. 15-37.
6. Earle T. K. How Chiefs Came to Power: The Political Economy of Prehistory. Stanford, CA: Stanford University Press. 1997. – 250 с.

УДК321.01:316.323.83(477)

**Баталов О.А.**

Харківський національний  
університет імені В.Н. Каразіна

### ЛЕГІТИМНІСТЬ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ У ПОСТІМПЕРСЬКОМУ (ПОСТКОЛОНІАЛЬНОМУ) СУСПІЛЬСТВІ: ПРИКЛАД УКРАЇНИ

*Досліджено легітимність державної влади у постімперському (постколоніальному) суспільстві. На підставі аналізу розвитку як українського, так і інших постімперських суспільств зроблено висновок, що Україна пройшла типовий для більшості таких суспільств шлях прийняття зовнішньої системи цінностей, що дозволило легітимізувати власну державну владу.*

**Ключові слова:** державна влада, легітимність, постімперське (постколоніальне) суспільство, система цінностей, зовнішні «центри легітимізації» державної влади.

Баталов А.А.

## ЛЕГИТИМНОСТЬ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ В ПОСТИМПЕРСКОМ (ПОСТКОЛОНИАЛЬНОМ) ОБЩЕСТВЕ: ПРИМЕР УКРАИНЫ

*Исследована легитимность государственной власти в постимперском (постколониальном) обществе. На основе анализа развития как украинского, так и других постимперских обществ сделан вывод о том, что Украина прошла типичный для большинства таких обществ путь принятия внешней системы ценностей, что позволило легитимизировать собственную государственную власть.*

**Ключевые слова:** государственная власть, легитимность, постимперское (постколониальное) общество, система ценностей, внешние «центры легитимизации» государственной власти.

Batalov O.

## LEGITIMACY OF STATE POWER IN POST-IMPERIAL (POST-COLONIAL) SOCIETY: THE CASE OF UKRAINE

*Was investigated the legitimacy of state power in post-imperial (post-colonial) society. Based on the analysis of both Ukrainian and other post-imperial societies was made the conclusion that Ukraine worked its way up similar for most of these cases of taking the foreign set of values, which allowed legitimizing its own state power.*

**Key words:** government power, legitimacy, post-imperial (post-colonial) society, set of values, foreign «centers of legitimization» of the government power.

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що логіка розвитку українського суспільства, сформованого після розпаду Радянського Союзу, подібна до інших постімперських суспільств, для яких характерними рисами є недостатня легітимність державної влади, «розкол» у суспільстві між представниками різних систем цінностей, проблеми у міждержавних стосунках та ін.

Метою статті є дослідження легітимності державної влади у постімперському (постколониальному) суспільстві на прикладі України.

Легітимність державної влади у постімперському суспільстві є недостатньо дослідженою як в українській, так і у світовій політичній науці. Однак можна назвати кілька робіт С. Каспе, який проводив паралелі між легітимністю держав, що виникли після розпаду Західної Римської імперії та СРСР; дослідженню імперської спадщини в Україні присвятили свої праці О. Богомолів і О. Мотиль; вплив імперських цінностей на національну свідомість аналізували Л. Нагорна та Г. Дичковська.

Із розпадом імперії перед елітою новоутворених держав зазвичай постає завдання легітимізувати державну владу шляхом апеляції до сталої системи цінностей. Якщо вдається переконати

громадян визнати державну владу виразником привабливих для них цінностей, це легітимізує державу та владу (шляхом відповіді на такі важливі питання, як «Навіщо наша держава існує?», «Якого майбутнього ми прагнемо?», «Чому наша еліта має право на володарювання?»). Держави, еліта яких не змогла впоратись із зазначеним завданням, із часом гинуть. Наприклад, із значної кількості держав, що виникли після розпаду Західної Римської імперії (держави вестготів, остготів, бургундів, лангобардів та ін.), вижили лише ті, державна влада яких змогла позиціонувати себе як засновану на християнській системі цінностей. Тобто існування цих держав (Франкське королівство, Візантійська імперія та ін.) було легітимізовано християнською церквою [1]. Подібною була ситуація з державами, що виникли після розпаду таких імперій, як арабський Халіфат, Османська, Російська, Іспанська, Португальська, Британська, Французька імперії. Недостатня легітимність державної влади у постімперських (постколониальних) суспільствах мала наслідком як громадянські війни (у Зімбабве, Анголі, Шрі-Ланці, Сомалі, Боснії і Герцеговині, Іраці, Лівії, Сирії), так і втрату територій унаслідок вторгнень сусідніх держав, які відмовлялись визнавати нові кордони (таким чином виникли Турецька Республіка Північного



Кіпру, Азад Джамму і Кашмір, Республіка Косово). Відмінним від римського або арабського прикладу є те, що у сучасному світі носіями систем цінностей (або «центрами легітимізації» державної влади новоутворених держав) є вже не церковні структури, а світські держави, що є регіональними або світовими лідерами. Так, після розпаду колоніальних імперій новостворені держави домагалися легітимізації та шукали економічної, військової і дипломатичної підтримки у США та СРСР.

СРСР був ідеократичною [2], неперервною [3, с.36–38] або просторово суміжною [4, с.8] імперією, оскільки використовував експансіоністські механізми соціокультурної, військово-політичної та економічної інтеграції соціокультурного розмаїття на підставі центр-периферійного підпорядкування різнорідних елементів [5]. Так, Радянський Союз створювався як частина майбутньої Світової Соціалістичної Радянської Республіки (про що йшлося у преамбулі до першої Конституції СРСР [6, с.36, 39]), його внутрішня структура була подібною до класичної імперської ієрархічної системи: внутрішнє коло (РСФСР), зовнішнє коло (союзні республіки СРСР), сателіти – «соціалістичні країни» Варшавського договору і «країни соціалістичної орієнтації» [7, с.51]. Як і у випадку з іншими імперіями, припинення експансії після 1945 р. призвело до системної кризи, а подальша поразка у «холодній війні» – до загибелі. Розпад СРСР мав наслідком недостатню легітимність влади у новоутворених державах, наслідком чого стали: поширення сепаратизму та громадянські війни у Молдові (результат – утворення незвіданої Придністровської Молдавської Республіки), Грузії (утворення самопроголошених республік Абхазії та Південної Осетії) та Азербайджані (утворення незвіданої Нагірно-Карабахської Республіки), поширення сепаратизму та релігійного фундаменталізму у Російській Федерації (т.зв. перша та друга російсько-чеченські війни), анексія АР Крим та утворення самопроголошених Луганської та Донецької народних республік.

Слід підкреслити, що державна влада опиняється недостатньо легітимною у більшості постімперських (постколоніальних) суспільств. Винятком є тільки суспільства колишньої метрополії імперій. Еліта таких держав – нащадків імперій (наприклад, у Туреччині як спадкоємиці Османської імперії, Російській Федерації як правонаступниці СРСР) для легітимізації

державної влади схильна використовувати стару імперську систему цінностей. Наприклад, у РФ робляться спроби апелювати одночасно і до спадщини Російської імперії, і до спадщини СРСР, примирити «червоних» із «білими», росіян із чеченцями і т.д. В історії вже були численні випадки, коли апеляція до системи цінностей зниклої імперії призводила до спроб «реконквісти» втрачених метрополією територій, заселених «співвітчизниками» (наприклад, Третій Рейх розпочав підготовку до другої світової війни з метою «повернення» населених німцями територій) та навіть подекуди до «відродження» імперії (так, Візантійська імперія «відроджувалась» принаймні двічі, Перська та Китайська імперії – декілька разів, СРСР з деякими застереженнями можна вважати як певним чином «відроджену» Російську імперію). Отже, потяг частини еліти РФ до «відродження» імперії після апеляції до імперської системи цінностей (розпочалась після першого обрання В. Путіна Президентом РФ) також був цілком очікуваним [див., напр.: 3, с.137].

У країнах, територія та суспільство яких не входили до метрополії імперій, стара імперська система цінностей зазвичай виявляється скомпрометованою, а внутрішня національна (внаслідок тривалого бездержавного існування) – недостатньо розробленою (в результаті реалізація національних проєктів наражається на численні перешкоди), тому їхні еліти зазвичай схильні приймати зовнішні системи цінностей. Так, Литві, Латвії та Естонії вдалося скористатися «західною» або євроатлантичною легітимністю (отримали від Сполучених Штатів Америки та Європейського Союзу). Еліти країн Середньої Азії спочатку звернулись по легітимізацію до РФ як спадкоємиці СРСР, але із часом почали тяжіти й до інших «центрів легітимізації» (наприклад, Казахстан і Туркменістан – до Китаю, а в Узбекистані і Таджикистані посилюються контр-еліти, орієнтовані на т.зв. «ісламський світ», представлений Туреччиною, Іраном та ІДІЛ – Ісламським Халіфатом). Азербайджан зорієнтувався на пантюркську легітимність, уособлювану Туреччиною, а Грузія, одночасно опонуючи як ісламському світу (що має давні історичні корені), так і РФ (після подій в Абхазії та Південній Осетії) – на США.

Окремо необхідно відмітити, що розбудова демократичного політичного режиму, звісно, підвищує легітимність державної влади, однак поряд із цим призводить до

посилення відцентрових тенденцій, іредентизму та сепаратизму [8, с.91], оскільки надає можливість представникам таких ідей вільно висловлюватись. Відповідно, демократія у постімперських суспільствах сама по собі не знімає питання недостатньої легітимності державної влади, а держави з авторитарним політичним режимом, з точки зору збереження територіальної цілісності, зазвичай опиняються у кращому стані, ніж держави з демократичним режимом.

У 1991 р. Україна не мала сталих національних традицій державної влади, оскільки розвиток української державності мав історичні розриви (такі держави, як Велике князівство Київське, державні утворення періоду Гетьманщини та Українська Народна Республіка віддалені одна від одної значними проміжками часу). Теоретично Україна могла апелювати до системи цінностей СРСР та Російської імперії (конкуруючи за імперську спадщину з РФ), але українська еліта відмовилась від цього шляху. Можна припустити, що невдалі спроби України позиціонувати себе як регіонального лідера (так, за часів Л. Кучми розроблялась ідея ГУУАМ – Грузія, Україна, Узбекистан, Азербайджан, Молдова, а за часів В. Ющенко – ідея Балто-Чорноморського союзу) були наслідком перш за все відсутності в Україні власної системи цінностей, які б легітимізували такі наміри.

Отже, для української еліти постала необхідність вибору між двома зовнішніми «центрами легітимізації». Першим центром була РФ, що уособлювала модернізовану за часів В. Путіна імперську систему цінностей СРСР та Російської імперії, другим – ЄС та США, що пропонували т.зв. «західні» (європейські, американські) цінності. Боротьба всередині України цих двох систем цінностей (відповідно, й боротьба між двома напрямками інтеграції України) відбувалась протягом майже усього періоду незалежності, поступово посилюючись (внаслідок активної участі зовнішніх держав). Прикладом зазначеної боротьби є змагання «проросійського» і «прозахідного» кандидатів на президентських виборах (Кравчук – Кучма, Кучма – Симоненко, Ющенко – Янукович, Янукович – Тимошенко); протистояння між «проросійськими» і «прозахідними» партіями у парламенті, що мали чітко виражену електорально-географічну специфіку: захід України традиційно голосував за представників еліти, які позиціонували себе як проєвропейські (проамериканські), схід – за проросійських; т.зв. «помаранчева

революція» та «євромайдан»; анексія Криму і війна на Донбасі.

Слід особливо підкреслити, що, зважаючи на вищезазначене протистояння, спроби частини української еліти надати Україні статус нейтральної (позаблокової) країни мали вкрай низькі шанси на успіх. Наприклад, Швейцарія, Бельгія, Австрія та Фінляндія, які свого часу отримали такий статус, досягли цього не самостійно, а за допомогою угод між тогочасними основними геополітичними гравцями. Видається малоімовірним, що така угода могла бути досягнута в обмін на відмову Україною від ядерної зброї, оскільки питання полягало у важливому геостратегічному розташуванні України. Після 2004 р., коли протистояння перейшло на новий виток напруженості, «вибух» став майже незворотним.

Можна констатувати, що на цей час на території всієї України, окрім АР Крим та ОРДІЛО (окремих районів Донецької і Луганської областей) у якості легітимізації державної влади використовуються т.зв. «західні цінності», отримані від США та ЄС. Відповідно, найімовірнішим є затяжний «гібридний» конфлікт між Україною (підтримуваною США) та РФ, оскільки навіть у випадку розв'язання проблеми ОРДІЛО (внаслідок або виконання Мінських угод, або наступу ЗСУ) нормалізація стосунків між державами є неможливою внаслідок анексії Криму. Також можна прогнозувати значну напруженість в українському суспільстві між носіями «прозахідних» та «проросійських» систем цінностей.

Інтеграцію України у «західний проект» буде продовжено. Але який саме статус може отримати Україна? Починаючи з 1991 р. Україна втратила значну частину конкурентних переваг (занепад в машинобудуванні, авіабудуванні, космічній галузі), інтелектуальна складова в товарах, що експортуються з України, поступово зменшувалась. Можна констатувати, що Україна перетворилась на країну – поставця сировини, товарів з низькою доданою вартістю та не дуже якісних послуг (транзит територією країни, аутсорсинг та ін.). Отже, відповідно до ринкової (капіталістичної) логіки Україна не може розраховувати на впливовий статус. Однак, окрім капіталістичної логіки розвитку, існує також і військова. Цим шляхом свого часу пройшли Федеративна Республіка Німеччина, Японія та Республіка Корея. Оскільки зазначені країни на початку «холодної війни» стали форпостами (лімесом) США і НАТО у

протистоянні з країнами «Червоної Вісі» (СРСР та інші країни Організації Варшавського договору, Китай і т.зв. «країни соціалістичної орієнтації»), в них було проведено переформатування політичного і правового поля, розміщено військові бази НАТО і зміцнені їхні власні воєнні сили, розміщене промислове виробництво, проінвестована розбудова інфраструктури тощо. Можна припустити, що частина української еліти розраховує саме на такий варіант розвитку подій. Але прогнозувати зазначений варіант досить важко, оскільки лишається не прогнозованою відповідь на запитання про те, чи змусить РФ власними діями США та їх союзників вжити заходи безпеки, принаймні частково подібні до тих, які свого часу були застосовані проти країн «Червоної Вісі».

На підставі вищенаведеного аналізу можна зробити висновок, що Україна пройшла типовий для більшості постімперських суспільств шлях прийняття зовнішньої системи цінностей, що дозволило легітимізувати державну владу. На цьому шляху довелося пройти через «розкол» у суспільстві між представниками двох конкуруючих систем цінностей («прозахідної» та «проросійської»), втрату частини території та «гібридну війну», що також є доволі типовим для таких держав.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Каспэ С. И. Содружество варварских королевств: независимые государства в поисках империи / С. И. Каспэ // Полития. – 2008. – № 1. – С. 17-26.
2. Яковенко И. Г. От империи к национальному государству (Попытка концептуализации процесса) / И. Г. Яковенко // Политические исследования. – 1996. – № 6. – С. 117-128.
3. Мотиль О. Підсумки імперій: занепад розпад, відродження / Олександр Мотиль. – К. : Критика, 2009. – 200 с.
4. Гайдар Е. Т. Гибель империи. Уроки для современной России / Гайдар Е. Т. – М. : Российская политическая энциклопедия, 2006. – 448 с.
5. Баталов О.А. Імперія як тип соціально-історичної організації: автореф. дис... кандидата філософських наук: 09.00.03 / Олексій Анатолійович Баталов. – Харків, 2010. – 20 с. (Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, дата захисту: 15.10.2010).
6. Салмин А. М. Союз после Союза / А. М. Салмин // Политические исследования. – 1992. – № 1-2. – С. 34-55.
7. Закат империй. Реферат / Г. С. Кнабе, Е. В. Ситникова, В. В. Макаренко [и др.] // Свободная мысль. – 1992. – № 2. – С. 48-53.
8. Горло Н.В. Порівняльний аналіз умов виникнення іредентизму в різних типах політичних режимів / Н.В. Горло // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна «Питання політології». – 2015. – Вип. 28. – С. 88-94.

УДК: 32.001.001.76

Хорішко Л.С.

Запорізький національний університет

## ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ПАРАДИГМИ ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

*Досліджено передумови формування парадигми політичної модернізації. Теоретичні передумови (визнання політичної системи окремим об'єктом дослідження, пошук суб'єкта ініціювання модернізаційних процесів та оптимального співвідношення традиційних і сучасних цінностей у процесі реалізації реформ) сприяли появі наукових дискусій стосовно можливих шляхів здійснення модернізації. Політичні передумови (становлення національних політичних систем, зростання рівня політизації суспільства, розвиток ЗМІ, законодавче закріплення основних прав і свобод) актуалізували потребу конкретних систем у здійсненні структурно-змістовних перетворень для досягнення відповідного рівня сталого розвитку. Окреслені передумови лягли в основу формування класичних і перспективних моделей модернізаційної парадигми.*

**Ключові слова:** політична система, політична модернізація, парадигма.

Хоришко Л.С.

## ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ФОРМИРОВАНИЯ ПАРАДИГМЫ ПОЛИТИЧЕСКОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ

*Исследованы предпосылки формирования парадигмы политической модернизации. Теоретические предпосылки (признание политической системы отдельным объектом исследования, поиск субъекта инициирования модернизационных процессов и оптимального соотношения традиционных и современных ценностей в ходе реализации реформ) способствовали появлению научных дискуссий относительно возможных путей осуществления модернизации. Политические предпосылки (становление национальных политических систем, рост уровня политизации общества, развитие СМИ, законодательное закрепление основных прав и свобод) актуализировали потребность конкретных систем в осуществлении структурно-содержательных преобразований для достижения соответствующего уровня устойчивого развития. Указанные предпосылки легли в основу формирования классических и перспективных моделей модернизационной парадигмы.*

**Ключевые слова:** политическая система, политическая модернизация, парадигма.

Khorishko L.

## THE THEORETICAL AND POLITICAL PRE-CONDITIONS OF FORMATION OF THE PARADIGM OF POLITICAL MODERNIZATION

*The preconditions of formation of the political modernization paradigm have been investigated. The theoretical pre-conditions (the acknowledgment of political system as a separate object of research, search of the subject, initiating the modernization processes and the optimal balance of traditional and current values during implementation of the reforms) facilitated the uprise of scientific discussions concerning the possible ways of modernization. The political pre-conditions (the establishment of national political systems, the increased level of society politicization, mass media development, legislative recognition of the fundamental rights and freedoms) made it actual for some certain systems to implement structural and substantial reforms for the sake of reaching the correspondent level of substantial development. The mentioned pre-conditions formed the backbone of formation of classical and advanced models of modernizational paradigm.*

**Key words:** political system, political modernization, paradigm.

Парадигма являє собою особливу логічну модель побудови та розв'язання пізнавальної проблеми, що трансформується в наукову позицію, сприяючи визначенню сутності, причин виникнення та тенденцій розвитку політичного явища чи процесу. Змістове наповнення парадигми складають символічні узагальнення, які сприймаються більшістю наукового співтовариства, загальновізані теорії та цінності. Процеси становлення парадигми політичної модернізації були зумовлені рядом теоретичних і політичних передумов, що лягли в основу формування класичних і перспективних моделей модернізації, сприяючи виробленню ціннісних критеріїв оцінювання значимості цих перетворень для ефективного функціонування конкретних політичних систем. Дослідження сутності сучасних процесів модернізації політичних систем потребує конкретизації передумов

їхнього формування для більш детального в подальшому розгляді перспективних напрямів наукових дискурсів з цієї проблематики. Тому мета нашого дослідження – визначення теоретичних і політичних передумов формування парадигми політичної модернізації.

Теоретичні та політичні передумови парадигми політичної модернізації були сформовані під впливом історичних подій (Англійської буржуазної та Великої Французької революцій), які сприяли появі нових напрямів наукових дискурсів (необхідність розгляду суспільно-політичного розвитку в динаміці, обумовленість перетворень політичними, економічними та соціальними факторами, наявність суб'єкта перетворювальної діяльності, який має відповідний рівень свободи та діє в межах політико-правових норм), що доводили важливість та закономірність соціально-політичних змін. У цьому контексті можна

згадати І. Канта, Ф. Шиллера, Ф. Шеллінга та інших [1]. На думку І. Побережнікова, Промислова революція заклала нові засади функціонування промислової сфери, наповнивши її новими технологіями, що сприяли зростанню продуктивності виробництва і формуванню світового ринку. Водночас Французька революція сприяла становленню нових принципів політичної взаємодії – свободи, рівності, домінування права, парламентського демократизму, що лягли в основу формування нового світогляду та знайшли відбиття в працях провідних мислителів тих часів [2, с. 221].

Окреслені дискурси лягли в основу подальших наукових пошуків представників еволюціонізму та функціоналізму. О. Конт запропонував досліджувати суспільство з позицій соціальної статистики (вивчення закономірностей функціонування суспільної системи) і динаміки (аналіз процесів розвитку та змін соціальних систем загалом). На його думку, соціальні інститути (сім'я, релігія, держава) покликані забезпечувати гармонійний розвиток суспільства, сприяючи його соціальній інтеграції. Уряд розглядався ним як орган соціальної солідарності, що уособлює державу та виконує економічні, політичні, моральні функції. Соціальне призначення уряду – не допускати значних розбіжностей в ідеях, почуттях, інтересах суспільства, що закладено в природі його функціонування та може призводити до зниження динаміки соціального прогресу. О. Конт виокремлював такі його види: матеріальний (покращення зовнішніх умов життя), фізичний (вдосконалення людської природи), інтелектуальний (підвищення рівня культури та освіченості), моральний (розвиток колективності і моральних почуттів). Два останні види уособлюють собою поступальний розвиток людського духу, що виступає основою суспільної гармонії та процвітання. Водночас учений критикував революційний характер змін, що порушує закономірний хід історії, формує політичний безлад та знижує рівень моральності суспільства [3, с. 34-38].

Г. Спенсер еволюцію соціального розвитку розглядав як перехід від стану відносної невизначеності, однорідності до стану відносної визначеності, багатогранності. Процеси еволюційних змін сприяють інтеграції соціальної системи, що супроводжується диференціацією структур, наділенням їх відповідними функціями для збереження життєздатності соціального

організму. У сфері політики процеси диференціації приводять до виникнення різних політичних інститутів. Водночас взаємодія та взаємозалежність структурних складових всієї соціальної сфери актуалізує потребу формування своєрідної «регулюючої системи», що була б здатна контролювати дії складових структур та забезпечувати їхню координацію. В державі з'являються вищі та підлеглі центри управління, які за потреби можуть ускладнювати функції з метою здійснення контролю та регулювання процесів суспільно-політичного розвитку. Прогресивність суспільно-політичного розвитку зумовлюється наявністю певного типу взаємодії між громадянським суспільством та державою. Суть взаємодії полягає в наданні суспільству гарантій захисту прав та свобод і колективної безпеки, а всі інші сфери життєдіяльності регулюються угодами найбільш активних груп громадськості. Втручання державних структур у ці домовленості призводить до порушення соціального порядку, нівелювання досягнень розвинутого індустріального суспільства та повернення до минулих форм тиранії [3, с. 45-53].

Один із засновників теорії функціоналізму Т. Парсонс дещо змістив акценти наукових досліджень попередників, запропонувавши розглядати будь-який об'єкт дослідження як систему, що має інституалізовану структуру, конкретний набір функцій, які виступають основою соціальної діяльності. Консенсус виступає фундаментальним принципом функціонування соціальної системи. Наявність спільної мети діяльності активізує потребу взаємодії, засобами практичної реалізації якої є ролі суб'єктів дії. Ці ролі виступають змістовними структурними складовими соціальних інститутів, які формують процедурний і нормативний простір діяльності, що є основою соціального порядку та стабільності. Досягнення своєрідної рівноваги у системі можливе завдяки процесам соціалізації та формування механізмів соціального контролю. Водночас, Т. Парсонс акцентував увагу на тому, що соціальна система завжди перебуває в «рухливій рівновазі», постійно змінюючись під впливом зовнішнього середовища. Здійснення переходу від проміжного суспільства до сучасного відбувається внаслідок дієвої адаптації до викликів навколишнього середовища, внаслідок чого в усіх сферах суспільної життєдіяльності відбуваються диференційовані зміни, тобто формування

соціальних і політичних інститутів, наділених конкретними функціями. Т. Парсонс вважав, що функціонування соціальної системи зумовлюється інтегративними (відновлення рівноваги системи) та структурними (зміни норм, цінностей, ідеалів) процесами. Він виділяє такі механізми здійснення змін: диференціація – поділ системи на спеціалізовані структурні

М. Вебер, аналізуючи соціально-економічні зміни, що відбувалися в європейських країнах, прагнув розв'язати проблему традиційності та раціональності в контексті формування «духу капіталізму» як основи прогресивного капіталістичного розвитку. Традиційність передбачає збереження та трансляцію з покоління в покоління цінностей або типів поведінки, навіть за умови втрати ними своїх значень. Концепція соціального розвитку, на думку М. Вебера, має базуватися на економічному раціоналізмі, тобто наявності чіткої мети діяльності, ресурсного потенціалу, прогнозуванні наслідків та отримання конкретних прибутків. Формування раціональної реальності є невід'ємним компонентом європейського менталітету, орієнтованого на активне пізнання та практичне освоєння навколишнього середовища. Німецький учений виділив універсальні особливості раціонального суспільства: набуття права власності приватними промисловими господарствами на речові засоби виробництва; функціонування вільного ринку без класових обмежень; технічне забезпечення сфери виробництва та обміну; раціональна правова система; вільний ринок праці; високий рівень комерційної організації господарства, орієнтований на отримання прибутку [5, с. 255-256].

У цьому контексті доцільно згадати також політичні передумови актуалізації наукових дискурсів модернізаційної проблематики. На думку А. Саломатіна, ефективність функціонування політичної системи, її націленість на здійснення модернізаційних перетворень залежить від рівня розвитку політичних інститутів, які сприяють активізації громадської політичної активності. У період абсолютизму XVI-XVIII століття відбувається диференціація політичних ролей різних груп громадськості, які згуртовуються з метою артикуляції та агрегації власних інтересів. Цьому сприяло формування представницьких інститутів влади, прийняття національних виборчих законодавств, що окреслювали можливості участі громадян в прийнятті державних рішень. Поява політичних клубів, де

складові, наділення їх відповідними функціями; адаптація – здатність реагувати на зміни зовнішнього середовища завдяки диференціації систем соціальної дії; інтеграція – засвоєння нових цінностей та процедур діяльності; ціннісна генералізація – формування нових цінностей, алгоритмів поведінки та перетворення їх на складові масової культури [4].

відбувалися дискусії стосовно прав та свобод людини, можливостей їхнього захисту, ще більшою мірою сприяли активізації політичних настроїв, появи політичних орієнтацій, що набували систематичного характеру. Політизація суспільних настроїв, процеси становлення політичних партій, конституціоналізація держави та реалізація на практиці принципу розподілу владних повноважень, розвиток засобів масової інформації – все це стало основою формування основних засад модернізованих політичних систем [6].

Процеси модернізації, що відбувалися в європейських політичних системах, здійснювалися еволюційним і революційним шляхами. У першому випадку відбувалося поступове закріплення в масовій свідомості основних цінностей демократичної політичної культури, залучення громадськості до активного представництва власних інтересів через інституалізовані виборчі процедури та пошук компромісу з представниками політичної еліти. Такі процеси були характерні для країн Північної Європи, Великобританії. Революційний шлях реалізації модернізаційних змін був характерний для Франції, внаслідок чого відбулося масове поповнення елітного прошарку представниками суспільства, які не мали достатнього досвіду прийняття політико-управлінських рішень. Відповідно, зміни у функціонуванні політичної системи носили хаотичний характер, оскільки не були враховані особливості її розвитку та традиційні моделі здійснення державного управління [7, с. 43-44].

На думку німецького дослідника В. Цапфа, можна сформулювати декілька блоків політичних подій, що сприяли інституалізації та трансформації самої школи політичної модернізації: 1) процеси трансформації та модернізації політичних систем Західної Німеччини, Японії та Італії після 1945 року, які були зумовлені фінансовою підтримкою країн-переможниць та спрямовувалися на демократизацію й формування ринкової економіки; 2) політичні події після 1974 року в Іспанії,

Португалії, Греції, пов'язані з ліквідацією політичних диктатур та їхніх наслідків; 3) модернізаційні трансформації в країнах Латинської Америки, що характеризувалися постійними змінами демократичних та авторитарних режимів; 4) успішне реформування економічної та політичної сфер цілим рядом азіатських країн (П. Корея, Тайвань, Гонконг, Сінгапур та інші); 5) формування альтернативних шляхів («соціалістична ринкова економіка» КНР та самобутність розвитку ісламських країн) модернізаційних трансформацій; 6) процеси модернізації політичних систем країн Східної Європи у другій половині 80-тих років [8].

Таким чином, до теоретичних передумов формування парадигми політичної модернізації можна віднести такі аспекти наукових дискурсів: визнання доцільності поступових соціально-економічних і політичних змін; національні політичні системи виступали конкретним об'єктом дослідження, що має інституалізовану структуру, конкретний набір функцій і механізмів здійснення модернізаційних змін, що забезпечують їй «рухливу рівновагу»; наявність суб'єкта (політичних інститутів) ініціювання та реалізації змін; пошук оптимального співвідношення традиційних та сучасних цінностей у процесах реалізації реформ. Політичні передумови (становлення національних політичних систем, зростання рівня політизації суспільства, розвиток ЗМІ, законодавче закріплення основних прав і свобод) актуалізували потребу конкретних систем у здійсненні структурно-змістовних перетворень для досягнення відповідного рівня сталого розвитку. Окреслені передумови

лягли в основу формування лінійної, парціальної та багатолінійної моделей модернізації, що заклали основи подальших наукових дискусій щодо перспектив розвитку модернізаційної парадигми.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Історія політичної думки [Підручник] / За заг. ред. Н. Хоми. – Л.: «Новий світ-2000», 2016. – 1000 с.
2. Побережников И.В. Теория модернизации: основные этапы эволюции / И.В. Побережников [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/2769/1/pristr-04-10.pdf>
3. История социологии в Западной Европе и США [Учеб. для вузов] / Ответ. ред. Г. В. Осипов. – М.: Издательство НОРМА, 2001. – 576 с.
4. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс / Под ред. М.С. Ковалевой [Пер. с англ. Л.А. Седова и А.Д. Ковалева]. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
5. Вебер М. История хозяйства. Город / М. Вебер. – Москва: «Канон-пресс-Ц», «Кучково поле», 2001. – 576 с.
6. Саломатин А. Основные направления модернизации политической системы / А. Саломатин // Электронный научный журнал «Наука. Общество. Государство». – 2013. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://esj.pnzgu.ru/salomatин13.1\\_13](http://esj.pnzgu.ru/salomatин13.1_13)
7. Баранов Н.А. Современная демократия: эволюционный подход / Н.А. Баранов. – СПб.: Балт. гос. техн. ун-т., 2007. – 208 с.
8. Цапф В. Теория модернизации и различие путей общественного развития / В. Цапф [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ecsocman.hse.ru/data/341/881/1216/002.ZAPF.pdf>

УДК 323.02 (477)

Жеребятнікова І.В.

Харківський національний економічний  
університет імені Семена Кузнеця

### ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПОЛІТИЧНОЇ АКСІОЛОГІЇ У КОНТЕКСТІ ПОЛІТИКО-ФІЛОСОФСЬКОГО ДИСКУРСУ

*Досліджено генезис та основні етапи розвитку політичної аксіології у межах суспільно-політичного знання. Розглянуто базові напрямки формування та аналізу ціннісних компонентів політичної діяльності у різноманітних теоретичних підходах та концепціях. Визначено специфіку функціонування політичних процесів крізь спектр аксіологічної проблематики.*

**Ключові слова:** політична аксіологія, політичні цінності, політична сфера, система політичних цінностей, політичний процес.

Жеребятнікова І.В.

### ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОЛИТИЧЕСКОЙ АКСИОЛОГИИ В КОНТЕКСТЕ ПОЛИТИКО-ФИЛОСОФСКОГО ДИСКУРСА

*Исследованы генезис и основные этапы развития политической аксиологии в рамках общественно-политического знания. Рассмотрены базовые направления формирования и анализа ценностных компонентов политической деятельности в различных теоретических подходах и концепциях. Определена специфика функционирования политических процессов сквозь спектр аксиологической проблематики.*

**Ключевые слова:** политическая аксиология, политические ценности, политическая сфера, система политических ценностей, политический процесс.

Zherebiatnikova I.

### THEORETICAL BASICS OF POLITICAL AXIOLOGY IN THE CONTEXT OF POLITICAL AND PHILOSOPHICAL DISCOURSE

*Genesis and the main periods of the development of political axiology in the limits of social and political knowledge are investigated. Basic directions of forming and analysis of the value components of political activity in different theoretical approaches and concepts are considered. The specifics of functioning of the political processes across the spectrum of axiological problems are determined.*

**Key words:** political axiology, political values, political sphere, system of political values, political process.

**В** умовах системних трансформацій у сучасному українському суспільстві, які супроводжуються радикальними змінами суспільно-політичного устрою, високим рівнем соціальної напруженості, суперечливою взаємодією держави та громадянського суспільства загострюється проблема дослідження ціннісних детермінант політичної діяльності, переосмислення ціннісних параметрів і механізмів політичних комунікацій.

Політичні цінності, в яких простежуються смислова («екзистенціональна» чи термінальна) та орієнтаційна (інструментальна, цільова) складові, значною мірою впливають на розвиток політичних інститутів і процесів, слугують ядром найважливіших спрямовуючих векторів політичної діяльності: ідеології, політичної культури та політичної системи. Як стверджує український дослідник П. Сліпець, «цінності справляють істотний, а подекуди й вирішальний вплив на весь життєвий діапазон суспільно-політичної сфери...» [1, с. 8]. Політичний світ неможливий без опори на



стійку систему суспільно-політичних цінностей, які виступають загальнообов'язковими нормами суспільного існування, формують із сукупності індивідів (самодостатніх громадян) цілісну і взаємозалежну соціальну систему.

Суспільно-політичні процеси мають у своїй суті аксіологічні виміри, адже вони формуються та протікають у межах системи цінностей, яка є інтегруючою та солідаризуючою в певній політичній спільноті. Як слушно зауважує О. Дегтярьов, саме «політичні цінності та норми являють собою становий каркас принципів політичного порядку та організації суспільства, а також кодекс правил політичної гри» [див.: 2, с.77]. У зв'язку з цим проблема вивчення політичних цінностей і варіантів їхньої трансформації у сучасному українському соціумі набуває особливого значення, оскільки саме цінності стають підвалинами інституціоналізації і легітимації влади, надають державно-політичному режиму ознак стабільності, зумовлюють характер владних відносин і соціальної комунікації в суспільстві. Отже, політичний контекст демократизації українського суспільства виявляє проблеми ціннісного характеру, осмислення яких актуалізує своєчасність аксіологічного дискурсу в політичній науці.

Дослідження аксіологічної проблематики політичного життя знайшло своє відображення в працях представників різноманітних наукових течій, що свідчить про багатовекторність, різносторонність і складність зазначеної тематики, а також про її наукову перспективність і практичну значущість. Вагомий внесок у розробку проблеми природи цінностей, в тому числі політичних, зробили такі зарубіжні вчені, як Г. Алмонд, Є. Баталов, О. Башкірова, Д. Белл, М. Вебер, С. Верба, Є. Вятр, К. Гаджієв, Г. Ділігенський, М. Доган, Р. Інглехарт, В. Іноземцев, І. Лебедев, Д. Леонт'єв, С. Ліпсет, В. Мілановський, В. Нойман, О. Панарін, Т. Парсонс, Д. Пауелл, В. Пантін, Ю. Пивоваров, Д. Рікман, У. Розенбаум, В. Рукавишніков, С. Уайт, М. Фіннемор, Л. Халман, Г. Шахназаров та ін.

Серед сучасних вітчизняних науковців, які досліджували феномен цінності та ціннісних орієнтацій та висвітлювали аксіологічний вимір функціонування політичної сфери суспільства, слід відзначити таких учених, як В. Бакіров, В. Бебик, О. Білий, Е. Гансова, М. Головатий, Є. Головаха, А. Горбань, В. Горбатенко, В. Корнієнко,

Н. Костенко, М. Міщенко, В. Оссовський, Н. Паніна, І. Попова, В. Романов, А. Ручка, П. Сліпець, Ю. Шайгородський, Г. Щедрова, О. Яременко та ін.

Мета статті – дослідити генезис і специфіку становлення політичної аксіології у контексті політико-філософського знання, визначити аксіологічний вимір та істотний вплив базових ціннісних орієнтацій на функціонування політичного життя.

Аксіологічне знання як особлива сфера наукового пошуку націлює на дослідження цінностей різних типів і їх взаємин, аналіз ціннісних основ суспільного життя. Власне термін «аксіологія» був уведений у науковий обіг у 1902 р. французьким філософом П. Лапі і став активно використовуватися у філософії, соціології та політичній науці. Досить поширеним є трактування аксіології як «вчення про природу цінностей, їхнє місце в реальності та структурі ціннісного світу, тобто про зв'язок різноманітних цінностей між собою, із соціальними і культурними факторами та структурою особистості» [3, с. 18].

Політична аксіологія є особливою сферою наукового пошуку, основною метою якої стає з'ясування змісту політичних цінностей та ціннісних орієнтацій, їхнього взаємозв'язку та ієрархічної структури, ролі та місця цінностей у сучасній політичній практиці.

У науковій літературі спостерігається плюралізм тлумачень, теорій і концепцій щодо трактування природи та сутності цінностей. Згідно з суб'єктивістським підходом цінності розуміються як виключно чуттєво-оціночний продукт розумової діяльності, поза якою вони не мають жодного сенсу. Об'єктивістський підхід трактує цінність як незалежну від особистого сприйняття реальність, якісну ознаку, певну характеристику різноманітних об'єктів буття. Релятивістський підхід намагається поєднати два попередні, розглядаючи цінність не як дихотомічну антиномію, а як діалектичну пару, де цінність є об'єктивною реальністю, що одночасно піддається чуттєво-емоційній оцінці.

Слід відмітити, що як певний об'єкт зацікавленості цінності завжди привертали увагу мислителів різних епох. Аксіологічні підходи до осмислення політики вперше з'являються у працях філософів Стародавнього Сходу та античної Греції. Зокрема, Конфуцій вказував на три головні цінності держави: економічну стабільність, військову могутність та політичну довіру. З цих трьох

складових, на думку Конфуція, найголовнішою є цінність політичної довіри [4, с. 22].

У працях античних мислителів, зокрема, Платона, Аристотеля, Полібія та інших, ціннісна проблематика знаходить вияв в ідеї блага та справедливості у державі як вищій чесноті й вищого ступеня в ієрархії буття. Давньогрецькі філософи вдавалися до спроб пояснити місце і роль таких універсально значимих феноменів, як свобода, істина, моральність тощо. Аксиологічний сенс пронизує все вчення Платона. Найвищою цінністю філософ проголошує знання, державу розглядає як щось органічне, таке, що є невід'ємною частиною буття людини. Творчо розвиваючи платонівське вчення, Аристотель спрямував свої зусилля на дослідження двох взаємопов'язаних аксиологічних питань: що є добром для людини і що є добрим для суспільства? Аристотель вважав, що основою політики має бути мораль як ціннісна система суспільства, а політики мають не просто захищати інтереси народу, але при цьому в усіх своїх діях керуватися мораллю [5, с. 84-86; 115-117].

Розгляд людини крізь призму релігійних поглядів, окреслений за доби Середньовіччя, спричинив виникнення відповідної системи цінностей, в основу якої покладено ціннісний догматизм, віру та визнання істинності, верховенства Закону Божого над потребами й інтересами окремої особистості. Аксиологія тут певним чином розчиняється в теології. Вищими цінностями є «Бог», «віра», «святість» та «святиня». Проте цінності соціального, політичного, економічного сенсу постають лише як такі, що є життєво визначальними для цих окремих сфер буття і для самої людини.

З настанням епохи Відродження особистість, її внутрішнє багатство та гідність стають в один ряд з істиною, добром і красою. Більше того, людина визначається центральним пунктом системи цінностей, її правомірним носієм. Причину такої трансформації варто вбачати у конкретно-історичних умовах життя людей, що змінили таку цінність, як людське життя. Саме в цей період з'являється поняття «політичні цінності» як окремий феномен, і вони починають розглядатися в їхньому сучасному розумінні. Н. Макіавеллі, визначаючи новий зміст політичних цінностей, стверджує, що вони мусили б бути вільними не лише від впливу релігії, а й моралі. Цінності певною мірою прагматизуються, перетворюються на своєрідний засіб повсякденного використання [6, с. 262].

Вимоги часу, а саме розвиток гуманітарних і природних наук, еволюція європейських політичних систем, зародження нового виду економічних відносин зумовили потребу в більш детальному розгляді й оцінці владних відносин на суспільному рівні. Новий час зовсім по-новому переформовує систему цінностей, особливо в плані її системовизначальних засад та структурних параметрів. Кардинальна зміна уявлень про політичні цінності спостерігається у працях Ф. Бекона. Мислитель починає остаточно відокремлювати політичні цінності на основі принципу «воля–закон». Саме за допомогою цього принципу політичні цінності дістають своє функціональне визначення в політичних відносинах.

Якісно новим етапом у підході до проблеми політичних цінностей стали ідеї Т. Гоббса, який спробував раціонально обґрунтувати необхідність появи цінностей. Продовжуючи вже розпочату до нього роботу над проблемою людини як основної детермінанти суспільних відносин, мислитель дійшов висновку, що саме егоїстичний стан буття людини як «війни всіх проти всіх» спричинив до укладання суспільного договору й створення держави. Т. Гоббс створив образ правителя, який залишається як за межами угоди, так і за межами громадянських законів. Він уособлює іншу систему цінностей, відмінну від тієї, якою намагаються керуватися громадяни для збереження мирного співіснування [7, с. 218-220].

Подібно до Т. Гоббса, Дж. Локк намагався обґрунтувати і пояснити появу держави, її інституції в бутті людини за допомогою такого механізму, як природний договір. При цьому в основі держави він вбачає раціонально виважений прагматизм. Завдяки цьому політичні цінності тут ніколи не стануть чимось самодостатнім, зокрема й стосовно особистісних свобод людини. Політична система буття і його цінності за будь-яких умов у Дж. Локка залишаються лише включеними в систему інших цінностей, які стосуються особистої свободи індивіда (віра, мета, праця, власність). Вони покликані бути своєрідним інтеграційним, єднальним чинником, який має забезпечити терпимість однієї людини до свобод іншої [8, с. 140-145].

Аксиологічні підходи до осмислення державного буття є стрижневими й у теоріях та концепціях провідних мислителів від епохи Просвітництва до кінця XIX століття. У цей період відбувається ціннісне зміщення від державоцентризму до розуміння людини

(її прав і свобод) як найважливішої цінності та сенсу існування держави. Так, Ш.-Л. Монтеск'є досліджував, за яких умов політична система забезпечує необхідний мінімум людських свобод, при цьому визначає як найвищу цінність в політиці – справедливість. Виходячи з цього, Ш.-Л. Монтеск'є визначає форми правління через міру моральності, яку несе в себе політична діяльність [9, с. 251-253].

Ж.-Ж. Руссо на вершину ціннісної ієрархії підносить свободу і рівність, зазначаючи, що свобода не може існувати без рівності. Суспільство і держава у нього містять у собі негативні тенденції, оскільки вони розбещують людину. Найгіршою ж розбещеністю є втрата свободи, викликана соціальною нерівністю. Мислитель визнає природну нерівність у силі та розумі, але у поєднанні з природною свободою вона позбавлена будь-якого сенсу. Ціннісного значення нерівність набуває лише в державі, коли люди починають порівнювати себе один з одним [10, с. 35-38].

Подальший розвиток аксіологічної проблематики простежується насамперед у працях І. Канта, Г. Гегеля, Р.Г. Лотце, В. Віндельбанда, Г. Ріккєрта. Звертаючись до аналізу філософсько-політичних і правових теорій XVIII–XIX ст., бачимо, що тут уже система цінностей більш досконало набуває форми особистих, громадських, політичних визначень і, відповідно, постає в адекватних їм класифікаційних групах.

Однією з центральних категорій у політичній доктрині І. Канта є категоричний імператив, за допомогою якого мислитель вибудовує логічну систему: мораль – право – держава – громадянське суспільство. Людина у І. Канта виступає як найвища цінність, суть якої полягає в тому, що «людина і будь-яка розумна істота існує як мета сама по собі, а не лише як засіб для будь-якого використання з боку тої чи іншої волі» [11, с. 169]. Спираючись на два взаємозумовлені принципи – автономія особи та ціннісне визначення сутності іншої особи як умови та можливості самоствердження, – починає вибудовуватися громадянське суспільство в системі буржуазних відносин. Людина сприймається як цінність не лише виходячи з утилітарної системи взаємокорисних стосунків, як агент певних політико-економічних дій, а взагалі як універсальна значимість дійсності, як «людина всесвіту», як масштаб буття суспільства загалом, його структури, системи відносин, влади, держави тощо.

Такий аксіологічний підхід до людини дає можливість по-новому подивитись на роль держави. І. Кант, аналізуючи сутність держави, визначає, що єдиною її функцією є розбудова правового поля; держава є тією інституцією, яка покликана втримувати в цілісній системі право і мораль. Таким чином, з'являються нові критерії визначення політичних цінностей. І першою чергою це стосується того, що цінності стали значимішими, виходячи не з традицій, віри, природних структур тощо, а репрезентуючи себе як цінності функціонального характеру. Звідси й розуміння політичних цінностей як тих, що забезпечують дотримання у суспільстві основного принципу – людина як цінність – перш за все [11, с. 84-110].

Ключовими поняттями політичної філософії Г. Гегеля є розум і свобода. Держава – це «дійсність розуму», а найкращою з держав є та, «в якій найбільше панує свобода». Згідно з Гегелем, ціннісна система виступає формотворчою субстанцією для держави як «дійсності моральнісної ідеї», в якій політична дійсність цілковито і повністю просякнута моральнісною ідеєю, а сама держава та її громадяни утворюють «органічну єдність». При цьому свою політичну сутність людина отримує лише в державі: «всю цінність, що має людина, всю духовну дійсність вона має тільки через державу» [12, с.109-115]. Для Г. Гегеля метою держави (а звідси й основним ціннісним орієнтиром) стає не одиничний індивід, а суспільство, «всезагальне життя». Сенсом, цінністю буття особи стає лише її загальнозначиме «субстанційне» визначення, і істинністю, і моральністю вона володіє винятково виходячи з того, що є членом держави. Розвиваючи концепцію громадянського суспільства, Г. Гегель виводить суспільні цінності з потреб людини, при цьому громадянин та його свобода, що реалізується через власність, мають правове визнання і чинність, а дотримання їх усіма засобами є справедливістю. Зазначені цінності громадянське суспільство має обстоювати у державі. Тому відносини між людиною і державою, громадянським суспільством і державою мають характеризуватися довірою [12, с. 110-135]. Таким чином, Г. Гегель здійснює доволі суттєву трансформацію – синкретизм політичного поля буття «розпадається» на поле політики, держави і громадянського суспільства, а звідси й дві системи цінностей, які взаємозумовлені, взаємовизначають одна одну, але вже витримують певну автентичність. Заува-

жимо одразу, що саме ця традиція розмежування цінностей, яка остаточно сформувалася у Г. Гегеля, є сповідальною й нині.

Серед засновників концепції цінностей важливе місце належить Р. Г. Лотце, який надав поняттю «цінність» категоріального сенсу, застосував як одну із її визначальних характеристик поняття «значення». Р. Лотце вважав, що цінністю є все, що для людини значуще, має особистісний або суспільний смисл. Учений розділяє світ цінностей та світ явищ, що відповідає поділу на «світ засобів» та «світ цілей». Буття цінностей Р. Лотце вважає ідеальним, надприродним і разом із тим об'єктивним, незважаючи на те, що вплив самих цінностей на людину може бути різним. На його думку, цінності сприймаються як своєрідний «логічний кристал», який дає можливість зрозуміти глибинні процеси, що відбуваються у певній соціально-політичній системі, виявити їх суть та відповісти на питання: куди і якою дорогою ми йдемо, що чекає на наше суспільство – злеті чи падіння, розквіт чи стагнація? [див.: 1, с. 386].

Аксіологічна проблематика активно порушується й осмислюється в працях мислителів Баденської школи (В. Віндельбанд, Г. Ріккерт), які зазначали, що увесь світ поділяється на реальне буття (дійсність) та ідеальне буття (цінності), а свідомість відповідно – на емпіричну та «нормативну». Саме за Віндельбандом «цінності», які він спробував обґрунтувати за допомогою генетичного та критичного методів, визначаються як норми та правила оцінки фактів. На думку Г. Ріккерта, сутність цінностей полягає в їхній значимості, а не їхній фактичності, вони виступають як ідеальна загальна норма, яка надає реальності смисл.

Отже, саме ХІХ століття стало підготовкою до формування цілісної самостійної аксіологічної теорії, зокрема й стосовно визначення політичних цінностей. У політичній науці аксіологічний напрям поширювався у зв'язку з прагненням вийти за межі нормативного уявлення про владні відносини у суспільстві, подолати нормально-правове розуміння політики, звернувши увагу на духовні детермінанти політичної діяльності.

Застосовуючи аксіологічний підхід до дослідження політики, політичні цінності доцільно розглядати в контексті економічних, релігійних, правових і інших типів цінностей. У зв'язку з цим слід звернути увагу на аналіз цінностей, який здійснив М. Вебер. На думку М. Вебера, завдання

соціальних наук – дати причинне пояснення і розуміння соціальних дій людей у їх конкретних історичних контекстах. Аналізуючи дію індивідів, М. Вебер виходив з того, що кожний людський акт постає усвідомленим лише у співвіднесенні з цінностями, у світлі яких артикулюються норми поведінки людей і їхні індивідуальні цілі. Він вважав, що поведінка людини завжди орієнтована на ті або інші цінності культури суспільства, які є надсуб'єктивними, загальнозначущими в рамках відповідної історичної епохи. На цій основі він проаналізував ціннісно-нормативний зміст і смисл таких феноменів, як релігія, господарство, політика, мораль, а також характер їх взаємодій. Саме ціннісним факторам Вебер надавав важливе значення у формуванні і функціонуванні політичних структур. Роздумуючи про вплив капіталістичної модернізації на систему політико-етичних цінностей європейського суспільства, М. Вебер виявляє зв'язок пануючого в Європі «господарського етосу капіталізму» з процесами, що відбуваються в релігійній сфері, зокрема, зародженням і становленням протестантизму [13, с. 110-140].

Проблема ціннісно-нормативних регуляторів поведінки людини та її діяльності розглядається у теорії Е. Дюркгейма. Він аналізував цінності як елемент функціонуючої соціальної системи. Для Е. Дюркгейма цінності – це ідеали, «колективні уявлення», які є головними стимулами поведінки людини та виникають на основі кооперації та солідарності індивідів. Він відмічає, що з розвитком суспільного поділу праці зростає абстрактність групових цінностей, яка робить можливими індивідуальні ціннісні варіації, зокрема в політиці. В результаті цього слабшає вплив традиційних цінностей, що домінували у політичній сфері, та виникає соціальна напруга в суспільстві. Ось чому Е. Дюркгейм підкреслював функціональну важливість нормативного порядку як засобу інтеграції соціуму. Суспільство, на його думку, є джерелом і вмістилищем усіх людських цінностей, які впливають із соціально-політичної реальності [14, с. 298-300].

Для представників школи культурно-історичного релятивізму (В. Дільтей, О. Шпенглер, А. Тойнбі, П. Сорокін та ін.) характерною є ідея аксіологічного плюралізму, тобто відмова від пошуку універсальної системи цінностей і розгляд множинності рівноправних ціннісних систем. Так, П. Сорокін при дослідженні

владно-політичних відносин виділяє, насамперед, соціокультурний аспект тої чи іншої політичної поведінки індивіда і вважає, що характер владних структур і політичних відносин не може не визначатися цінностями домінуючої суперсистеми. П. Сорокін підкреслював циклічний характер соціополітичної трансформації будь-якого суспільства, що змінюється у відповідності до трансформації домінуючої системи цінностей, в якій місце одних стрижневих цінностей посідають з часом інші, повертаючись за певний період в оновленій якості на новому витку (в наступному циклі). На його думку, почуттєва форма соціокультурної суперсистеми, де переважає цінність почуттів і заперечуються цінності релігії, моралі, є головною детермінантою почуттєвого суспільства, його способу життя, домінуючої ментальності і прагнення людей, характеру їхньої політики. У такій системі відбувається дезінтеграція моральних і правових цінностей. У цьому П. Сорокін вбачав глибинні корені індивідуалізму й егоїзму, загострення боротьби за існування, перетворення сили на право, зростання злочинності, проявів радикалізму й екстремізму в політиці. Особливо явно це спостерігається в періоди флуктуації – переходу від однієї соціокультурної суперсистеми до іншої [15, с. 30-45].

Слід звернути увагу на напрацювання У. Томаса і Ф. Знанецького, які характеризують цінність у позитивістському дусі «як будь-який предмет, що має зміст, який піддається визначенню, і значення для членів певної соціальної групи». Науковцям належить визначення цінностей як виявлених «правил поведінки», за допомогою яких «група зберігає, регулює та розповсюджує відповідні типи дії серед її членів» [16, с. 343]. У. Томас і Ф. Знанецький розділили цінності на дві групи: цінності-правила та цінності-установки. При цьому останні розглядаються ними як «суб'єктивні орієнтації членів групи по відношенню до цінностей», тобто цінність трактується не як об'єкт орієнтації людини, а як її елемент [16, с.343].

Школа структурного функціоналізму (Т. Парсонс, Р. Мертон та ін.) акцентує увагу на необхідності збереження будь-якої системи цінностей, що поділяється значною кількістю людей. Такий ціннісно-консолідуєчий простір є однією з основних складових як культури, так і соціальності загалом. Т. Парсонс вважав, що орієнтації діючого індивіда мають, переважно, дві модифікації – мотиваційну і ціннісну. Остан-

ня відноситься до тих чинників, які пов'язують індивіда з дотриманням певних норм, стандартів, критеріїв. Ціннісні орієнтації Т. Парсонс розділяє на три групи: пізнавальні, оціночні та моральні. Він зазначає, що цінності є продуктами культури, а система культури – це сукупність ціннісних стандартів, які є значеннями і символами взаємодії індивідів. Цінність як така, згідно з Т. Парсонсом, конструюється на основі загальноприйнятих уявлень про бажане. Отже, соціальні цінності – це «...загальноприйняті уявлення про бажаний тип соціальної системи» [17, с. 168], перш за все про суспільство в уявленні його власних членів. Саме тому першорядною умовою соціальної інтеграції Т. Парсонс визнавав наявність у суспільстві чітких і несуперечливих норм і ціннісних орієнтацій. На його думку, стабільний політичний розвиток врешті-решт забезпечується загальною системою цінностей, добровільно прийнятою громадянами. Саме цінності регулюють поведінку людей у суспільстві, у тому числі й політичну поведінку. Т. Парсонс стверджує, що американська культура, яка пов'язана з ліберально-демократичними цінностями, створила новий тип соціального суспільства, забезпечуючи стабільну взаємодію, соціальний порядок і суспільну рівновагу не силою примусу, а насамперед авторитетом самих «ціннісних уподобань» [17, с.152-175].

На думку П. Бурд'є, система цінностей соціуму створює як універсальні – політичні «правила гри», так і специфічні норми, що регулюють економічну, релігійну, культурну та інші сфери життєдіяльності, які можна представити як автономні універсуми, свого роду «ігрові майданчики, на кожному з яких гра ведеться за своїми особливими правилами, відмінним від гри на сусідньому просторі» [18, с. 252-253].

Майже одночасно з класичним функціоналізмом досить активно починає розвиватися біхевіористський напрямок, зокрема теорія обміну (Д. Хоманс і П. Блау). На думку П. Блау, з'єднувальним механізмом у складних соціально-політичних структурах є норми і цінності («ціннісний консенсус»), які уможливають опосередкований соціальний обмін і керують процесами соціальної інтеграції та диференціації, а також розвитком у них соціальної організації та реорганізації. Надаючи такого регулюючого значення цінностям, П. Блау виділив чотири основних їх типи, кожний з яких виконує різні функції: - «партикуляристські цінності», які, на його думку, є засобом

інтеграції і опорою солідарності; - «універсалістські цінності», які являють собою певні стереотипи, на основі яких визначається порівняльна цінність різних сутностей, що можуть бути представлені для обміну; - «цінності легітимного авторитету», тобто система цінностей, яка надає окремим індивідам, що мають високий соціальний статус (наприклад, політикам вищого рангу) більше повноважень і прав, ніж іншим членам даного соціуму; - «цінності опозиції», до яких відносять «революційні» цінності, що викликають відчуття необхідності соціополітичних змін у суспільстві і узаконюють опозицію. Така типологізація цінностей дає можливість досліджувати специфіку владно-політичних відносин та характер внутрішніх «відцентрових» сил, які викликають суспільні трансформації [19, с. 345-350].

Одним із найпоширеніших підходів до вивчення цінностей та ціннісних орієнтацій у сучасній політологічній думці є концепція М. Рокіча, згідно з якою ціннісні орієнтації виражають людські переконання щодо типів поведінки і пріоритетності цілей, зокрема у політичній діяльності. Він розглядав цінність як різновид переконання, визначаючи її як стійку впевненість в тому, що певний спосіб поведінки або кінцева мета існування має відповідні переваги з особистої та соціальної точок зору, ніж протилежний спосіб поведінки. Розробивши ідею про наявність двох класів цінностей – термінальних та інструментальних, М. Рокіч відносив до першого типу цінностей усталені переконання, які характеризують цілі або кінцеві стани, до яких прагне людина (свобода, добробут, безпека тощо). Інструментальні ж цінності зачіпають подання про певний спосіб дій та бажані методи досягнення термінальних цінностей [1, с. 65].

Процес модернізації викликав до життя ціннісну парадигму постматеріального суспільства, основу якої складають цінності інформаційного суспільства, екологічні, гуманістичні, християнські загальнолюдські. Еволюцію методологічного осмислення концепції політичних цінностей – від цінностей соціально-економічного характеру до постмодерністських цінностей – можна простежити в роботах Р. Інглехарта, в яких він показав вплив культурних норм і цінностей як основних елементів політичної культури на функціонування політики.

Пояснення радикальної зміни ціннісно-сміслової системи у сучасному соціумі

Р. Інглехарт засновує на двох гіпотезах, умовно названих ним гіпотезою нестачі і гіпотезою соціалізації. Гіпотеза нестачі виводиться з припущення про те, що цінності індивіда відбивають його соціально-економічне оточення. Р. Інглехарт зробив висновок, що тривалі періоди економічного розквіту сприяли поширенню постматеріальних цінностей і, навпаки, економічні спади та кризи мали протилежний ефект. Термін «постматеріаліст» означає набір цінностей, які актуалізуються після того, коли люди досягли належної матеріальної безпеки, а на перший план виходять такі проблеми, як необхідність поєднувати безпеку і свободу, справедливість і відповідальність. Постматеріалісти є освіченішими, краще виражають свою думку і політично активніші, ніж матеріалісти, при цьому надають більшій переваги самовираженню та якості життя. Відмічається, що втрата безпеки призвела б до поступового повернення ціннісних пріоритетів матеріаліста. Однак співвідношення між соціально-економічними факторами і ціннісними пріоритетами не настільки прямолінійно. Згідно з другою гіпотезою – соціалізації – між змінами в соціально-економічному оточенні і змінами в структурі політичних цінностей буде спостерігатися значний часовий розрив. Тільки через 10-15 років змін у соціально-економічних умовах на політичну арену прийде вікова когорта, роки формування якої припали на час цих економічних перетворень [див.: 20, с. 218-226].

Відомі західні спеціалісти з теорії постіндустріального суспільства і футурології ХХ – ХХІ ст. системно досліджують цінності постіндустріального соціуму (А. Маквей, А. Турен, М. Кастельс, Р. Райх, С. Хантінгтон, Д. Белл, М. Мелоун, О. Тоффлер, А. Етціоні, Ф. Фукуяма, Т. Стюарт, Ч. Хенді, Т. Сакайя тощо). Вони відмічають, що у процесі переходу людства від епохи модерну до постмодерну домінуючою стає світоглядна ціннісна орієнтація, спрямована на якісну зміну ставлення людини до власного життя. Сучасний соціум аналізується як спільнота з принципово відмінним характером людської діяльності, розвитку матеріальних ресурсів і формуванням духовних підвалин співжиття. Так, Д. Белл підкреслює, що у останні десятиліття ХХ ст. саме зрушення в системі цінностей і в моралі підштовхують людей до змінюваності їхніх соціальних відносин і політичних інститутів.

Таким чином, втілення у життя політики не може бути ефективним, коли не враховуються базові ціннісні орієнтації в політичній сфері. Особливого значення набувають політичні цінності та орієнтації в період трансформації суспільств, зокрема українського. Трансформування політичних цінностей та орієнтацій проходить в умовах зміни соціально-політичних пріоритетів, поєднання протилежних тенденцій регіональної ідентичності, руйнування попередніх стереотипів для того, щоб сформувати нову або реконструювати існуючу систему цінностей. Відповідно до цього пошук інтегральної та солідаризуючої системи цінностей, яка в стратегічному аспекті вирішить шлях Української держави в майбутньому, є провідним дослідницьким завданням.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Сліпець П.П. Політичні цінності: теорія і методологія пізнання та реалізації: монографія / П.П. Сліпець. – К.: Знання України, 2009. – 251 с.
2. Радченко О. В. Ціннісна система суспільства як механізм демократичного державотворення: монографія / О. Радченко – Х.: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2009. – 380 с.
3. Философский энциклопедический словарь (сер. БСИ) / Редакторы-составители Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблева, В. А. Лутченко. – М.: ИНФРА-М, 2003. – 576 с.
4. Конфуцій. Життя його та вчення // Історія вчень про право і державу: Хрестоматія для юрид. вузів і фак. / [уклад., заг. ред. – проф., д-р іст. наук Г. Демиденко]. – 2-е вид., доп. і змін. – Х.: Легас, 2002. – С. 20–24.
5. Платон. Політика: Наука об управленні государством / Платон, Аристотель, Ф. Енгельс: [Сборник]. – М.: Эксмо, 2003. – 864 с.
6. Макіавеллі Н. Державець // Філософія політики: Хрестоматія у 4 т. / Н. Макіавеллі [Авт.-упоряд.: В. П. Андрущенко (кер.) та ін.] – К.: Знання України, 2003. – Т. I. – С. 259–265.
7. Гоббс Т. Левиафан или материя, форма и власть государства церковного и гражданского // Історія вчень про право і державу: Хрестоматія для юрид. вузів і фак. / Т. Гоббс [уклад., заг. ред. – проф., д-р іст. наук Г. Демиденко]. – 2-е вид., доп. і змін. – Х.: Легас, 2002. – С. 216–231.
8. Локк Д. Два трактата о правлении // Локк Д. Сочинения: В 3-х тт. – Т. 3./ Пер. с англ. и лат. Т.3/ Ред. и сост., авт. примеч. А.Л. Субботин. – М.: Мысль, 1988. – С.135–406.
9. Монтеск'є Ш. О духе законов // Історія вчень про право і державу: Хрестоматія для юрид. вузів і фак. / Ш.-Л. Монтеск'є [Уклад., заг. ред. – проф., д-р іст. наук Г. Демиденко]. – 2-е вид., доп. і змін. – Х.: Легас, 2002. – С. 247–258.
10. Руссо Ж.-Ж. Трактаты // Історія вчень про право і державу: Хрестоматія для юрид. вузів і фак. / Ж.-Ж. Руссо [Уклад., заг. ред. – проф., д-р іст. наук Г. Демиденко]. – 2-е вид., доп. і змін. – Х.: Легас, 2002. – С. 258–268.
11. Кант И. Критика чистого раз ума // И. Кант. – Соч.: В 6 Т.– Т.4. – Ч.1. – М.: Мысль, 1965. – С. 67–210.
12. Гегель Г. Громадянське суспільство // Філософія політики: Хрестоматія у 4 т. / Г. Гегель [Авт.-упоряд.: В. П. Андрущенко (кер.) та ін.] – К.: Знання України, 2003. – Т. 2 – С. 63–176.
13. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер; Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; Предисл. П. П. Гайденко: [Пер. с нем.] – М.: Прогресс, 1990. – 804 с.
14. Дюркгейм Э. Ценностные и «реальные» суждения / Эмиль Дюркгейм // Социология, ее предмет, метод, предназначение: Пер. с фр. А.Б. Гофмана. – М.: Канон, 1995. – 336 с.
15. Сорокин П.А. Социальная и культурная динамика: исследование изменений в больших системах искусства, истины, этики, права и общественных отношений / П.А. Сорокин; Пер. с англ., коммент. и статья В.В. Сапова. – СПб.: Изд-во Рус. христиан. гуманит. ин-та, 2000. – 1054 с.
16. Томас У. Методологические заметки // Американская социологическая мысль / У. Томас, Ф. Знанецкий. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1994. – 380 с.
17. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс [Пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева. Под ред. М. С. Ковалевой]. – М.: Аспект-Пресс, 1998. – 270 с.
18. Бурдьє П. Социология политики / П. Бурдьє; [сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко; пер. с фр.: Е. Д. Вознесенская и др.]. – Москва: Socio-Logos, 1993. – 333 с.
19. Тернер Дж. Структура социологической теории / Дж. Тернер. – М.: Прогресс, 1985. – 472 с.
20. Inglehart R. The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles in Advanced Industrial Society/ Ronald Inglehart. – Princeton, N.J. – 1977. – 496 p.

УДК 37.014.5

Пашков В. О.

Дніпропетровський коледж технологій та дизайну

### ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ ПОЛІТИЧНОГО ВИМІРУ МОДЕРНІЗАЦІЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ

*Висвітлено основні наукові підходи до вивчення політичних аспектів процесів модернізації у сфері вищої освіти. Виділені та проаналізовані соціологічний, системний, інституційний, політико-адміністративний та політико-мережний підходи до аналізу освітніх змін та політики. Обґрунтовано, що в соціально-гуманітарному дискурсі щодо модернізації вищої освіти через багатовимірність освітньої сфери як об'єкта дослідження ці підходи виступають як взаємодоповнюючі та синергетичні.*

**Ключові слова:** вища освіта, модернізація, освітня політика, освітні реформи, політичні мережі, зацікавлені групи.

Пашков В. А.

### ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К АНАЛИЗУ ПОЛИТИЧЕСКОГО ИЗМЕРЕНИЯ МОДЕРНИЗАЦИИ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

*Освещены основные научные подходы к изучению политических аспектов процессов модернизации в сфере высшего образования. Выделены и проанализированы социологический, системный, институциональный, политико-административный и политико-сетевой подходы к анализу образовательных изменений и политики. Обосновано, что в социально-гуманитарном дискурсе относительно модернизации высшего образования через многомерность образовательной сферы как объекта исследования эти подходы выступают как взаимодополняющие и синергетические.*

**Ключевые слова:** высшее образование, модернизация, образовательная политика, образовательные реформы, политические сети, группы интересов.

Pashkov V.

### THEORETICAL APPROACHES FOR THE ANALYSIS OF POLITICAL DIMENSION IN THE PROCESS OF MODERNIZATION OF THE HIGHER EDUCATION

*The main scientific approaches for the research of political aspects of modernizational processes in the higher education are highlighted in the article. The author identifies and analyzes the sociological, system, institutional, administrative, political-net's approaches for the analysis of educational changes and policy. It is argued that in the social-humanitarian discourse about the modernization of the higher education through the multidimensionality of educational sphere as a research object these approaches complement each other.*

**Key words:** higher education, modernization, educational policy, educational reforms, political nets, stakeholders.

Сьогодні вітчизняна вища школа переживає складний етап реформування, покликаний модернізувати її відповідно до вимог часу та нових суспільних викликів. Водночас державна політика кардинальних та якісних

змін у вищій освіті потребує чітких методологічних і політичних орієнтирів, що ще більше актуалізує потребу вивчення теоретичних основ модернізаційних процесів в освітньому секторі. В сучасному соціально-гуманітарному дискурсі домінує орієнтація на вивчення соціальних, економічних і культурних аспектів модернізації вищої освіти, у той час як



політичні аспекти цього процесу залишаються маловивченими. Теоретичне осмислення підходів до дослідження політичного виміру розвитку вищої школи сприятиме більш чіткому розумінню правильності вибору вектору та змісту освітніх реформ.

Серед суспільствознавців, які займаються цією проблематикою, слід виділити визнаних вітчизняних дослідників проблем освіти В. Бакірова, В. Беха, В. Кременя, В. Огнев'юка, С. Сисоєву, які здійснили аналіз соціологічного та філософського виміру модернізації вищої освіти, висвітлили деякі проблемні аспекти освітньої політики. Російські дослідники М. Богуславський і В. Вольчик проаналізували системний та інституційний теоретико-методологічні підходи до вивчення процесів освітньої модернізації. Вітчизняні дослідниці А. Улановська та Т. Поясок у своїх роботах спробували розкрити характеристику поняття «модернізація вищої освіти» та специфіку дослідницького фокусу різних наук.

Метою статті є визначення та аналіз основних теоретико-методологічних підходів до вивчення політичних аспектів модернізації вищої освіти. До завдань, вирішення яких веде до реалізації поставленої мети, ми відносимо:

- визначення основних підходів до вивчення модернізації вищої освіти;
- з'ясування сутності та специфіки кожного з них, характеру їх взаємодії;
- формування власного визначення та характеристики модернізації вищої школи.

Теорія модернізації в суспільних науках сформувалася в 1950-1960-х рр. під впливом домінуючих в суспільній думці XIX ст. ідей еволюціонізму та розробок школи структурного функціоналізму і пройшла тривалий шлях розвитку і трансформацій. Будучи доволі універсальним концептом аналізу і пояснення розвитку соціальних систем, практично одразу після своєї появи модернізаційна парадигма стала застосовуватися до вивчення функціонування і реформування освітніх систем. До проблематики модернізації вищої освіти вже у 1960-70-х рр. зверталися чимало провідних західних дослідників. Так, американський соціолог Ч. Р. Міллс розглядав модернізацію освіти як кардинальний злам старих освітніх структур і принципів їхнього функціонування з метою забезпечення демократизації системи освіти та суспільного ладу.

П. Бурдьє пов'язував модернізацію освіти з боротьбою цінностей різних соціальних груп; М. Фуко – з прагненням змінити модель пізнання та засвоєння знань і, відповідно, суспільного дискурсу.

Водночас слід відзначити, що сьогодні в освітньому дискурсі не існує однозначного, точного і загальноприйнятого визначення поняття «модернізація вищої освіти», чітких характеристик і критеріїв, які визначають його зміст. Як наслідок, теорія освітньої модернізації формується під впливом широкого кола теоретичних підходів, взаємодія яких відбувається в режимі мирного співіснування, а не конкуренції. Така концептуальна плюралістичність зумовлюється, з одного боку, багатозначністю цього поняття, його постійною корекцією, а з іншого – специфікою дослідницького фокусу різних галузей знань, а іноді – і суб'єктивною позицією окремих науковців [1, с. 264]. Між різними підходами практично відсутня конкуренція, оскільки кожний з них, як правило, домінує в одній-двох наукових дисциплінах, і рідко коли використовується в інших. У цих умовах відмінності між підходами полягають у різному трактуванні освіти, визначенні головного аспекту та інтерпретації результатів освітніх змін. Різноманітність освітніх досліджень зумовлює ситуацію, коли різні теоретичні підходи при своїй взаємодії виступають по відношенню один до одного як взаємодоповнюючі та синергетичні.

**Соціологічний підхід.** Сутність підходу полягає у вивченні освітніх проблем у їх взаємозв'язку з суспільними процесами та відносинами. Ця дослідницька парадигма наголошує на вирішальному впливі соціальних чинників на розвиток освітньої системи, а відтак, при дослідженні освітніх реформ увага акцентується на соціокультурних умовах і результатах їх проведення. Теоретичну традицію дослідження освітніх змін у соціальному контексті заснували Е. Дюркгейм, М. Вебер, П. Сорокін, Дж. Дьюї, К. Манхейм.

Представники цього підходу зосереджують увагу не на формальних або інституційних аспектах освіти, а на впливі освіти на суспільний розвиток, її соціальних функціях і завданнях. Освіта тут виступає механізмом конструювання і вдосконалення соціального дизайну [2, с. 57]. Відповідно, модернізація вищої освіти розглядається як засіб розв'язання актуальних соціальних проблем. Освітні зміни розглядаються у нерозривному зв'язку з соціальною структурою

суспільства, проблемами доступності вищої освіти, безробіття, соціальними конфліктами, культурною ідентичністю і соціальною згуртованістю.

На сучасному етапі соціологічний підхід являє собою сукупність різноманітних концепцій, у яких реформування вищої освіти розглядається як механізм забезпечення її відповідності новим суспільним викликам і реаліям, підвищення внеску освіти у динамічний розвиток економіки, науки, соціальних відносин, культури та суспільства в цілому. До основних концепцій соціологічного підходу можна віднести такі.

- Функціоналізм: увага фокусується на дослідженні соціальних функцій вищої освіти, перш за все ролі освіти як каналу соціальної мобільності, зв'язку освіти і соціальної структури. Представниками цього напрямку освіта трактується як великий суспільний «вирівнювач», який пом'якшує соціальну нерівність і вирівнює життєві шанси індивідів. У такому ракурсі предметом аналізу виступає доступність вищої освіти, наявні освітні бар'єри, соціальна диференціація студентів. Відповідно модернізація розуміється як процес усунення освітніх бар'єрів і розширення доступності освіти. Часто дослідники ставлять знак рівності між модернізацією та масовізацією і демократизацією вищої освіти.

- Соціальний конструктивізм досліджує вищу освіту як інструмент соціальної інженерії. Основи такого підходу до вивчення освіти заклав Е. Дюркгейм. На його думку, освіта увічнює і зміцнює єдність, основні цінності та соціальні якості, необхідні для колективного життя. Вона «продукує суспільство як сукупність вірувань і почуттів» [3, с. 42]. Позитивний вплив вищої школи полягає у формуванні механізмів консолідації суспільства, збереженні єдиного соціокультурного та символічного простору, подоланні соціальних розколів. Водночас зміст знань та цінностей, що мають транслюватися в освітньому процесі, встановлюються правлячими силами, залежно від політичних і соціальних потреб. Виходячи з цього, об'єктом вивчення дослідників стають цінності та установки, які домінують в освітній політиці, навчальних програмах і підручниках. Такий ракурс дозволяє досліджувати широке коло питань: освітні реформи під час зміни політичного режиму, роль систем вищої освіти у становленні національних держав,

процес політичної соціалізації у стінах ВНЗ, проблеми мультикультуралізму в освіті тощо.

- Парадигма конфлікту висуває на перший план чинник конфліктності як джерело розвитку і модернізації освітніх систем. Через свою суспільну значущість освіта стає ареною зіткнень інтересів різних соціальних сил, які прагнуть впливати на неї у бажаному для себе напрямі. Освітні реформи у такому контексті аналізуються як результат соціальних конфліктів, засіб зменшення напруги в суспільстві. В одних випадках модернізація вищої освіти розглядається як результат попереднього кризового стану галузі, її відставання від конкурентів чи невідповідності потребам суспільного розвитку (конфлікт у системі взаємодії «суспільство – освіта»), інші дослідники бачать причину освітніх реформ у загостренні суперечностей між соціальними групами в суспільстві, треті – у протиріччях між внутрішніми групами інтересів всередині системи освіти. Ключове значення у цьому зв'язку має політична сфера, де соціальні конфлікти інституціоналізуються і розв'язуються, трансформуючись в освітні реформи.

*Системний підхід* є одним із найбільш універсальних інструментів вивчення сфери освіти та її реформування. Відповідно до нього, вища освіта розглядається як складна, відкрита, динамічна система, яка складається з певної сукупності підсистем і елементів, що взаємодіють між собою, з іншими рівнями освітньої системи та зовнішнім середовищем. Через відкритість системи вищої освіти зовнішнє середовище, з одного боку, детермінує зміни в освіті, а з іншого – створює передумови для її подальшого розвитку. Рівень економічного та культурного розвитку суспільства, НТП, політична система або стимулюють, або гальмують розвиток освітньої галузі.

По відношенню до зовнішнього середовища освіта виступає цілісною системою, що має впорядковану внутрішню структуру, систему управління, в якій кожна підсистема виконує певні функції і знаходиться у внутрішній взаємозалежності від інших. Зміна одних структурних елементів освіти викликає зміну інших і, як наслідок, трансформацію всієї освітньої системи [4, с. 8]. Як і будь-яка соціальна система освіта прагне до внутрішньої рівноваги, а тому вона змушена постійно адаптуватись до нових суспільних вимог. Ця рівновага забезпечується за рахунок модернізації

галузі – оновлення принципів функціонування системи вищої освіти відповідно до нових соціальних, економічних і політичних реалій. З часом внаслідок своєї інерційності та під впливом нових зовнішніх імпульсів інститут освіти починає відставати від потреб суспільного розвитку, виникає та усвідомлюється необхідність нової освітньої модернізації.

Якщо соціологічний підхід при аналізі освітніх реформ значною мірою концентрується на змінах у суспільстві, що зумовлюються реформами, то системний підхід орієнтований на дослідження змін у функціонуванні самої вищої школи. Предметом аналізу стають зміни у її внутрішньому середовищі та у взаємодії з зовнішнім світом – в управлінні та фінансуванні галузі, освітніх програмах, взаємовідносинах вишів з соціальним середовищем, принципах організації освітньої та науково-дослідницької діяльності.

Дослідження освітніх реформ крізь призму системного підходу передбачає їх багатоаспектний аналіз із фокусуванням на результативних та процесуальних характеристиках освітніх змін. Відповідно модернізація вищої освіти розглядається як вплив держави та суспільства на розвиток галузі з метою забезпечення бажаних результатів її діяльності. Він має певну структуру, концептуальну спрямованість та мету, інструменти та етапи реалізації, коло суб'єктів. При цьому сутнісні компоненти процесу освітньої модернізації визначають правлячі сили, що надає йому політичного характеру.

**Інституційний підхід** інтерпретує освіту як стійку форму організації спільної діяльності людей у сфері навчання, виховання та професійної підготовки, яка включає в себе сукупність формальних і неформальних правил, норм, принципів, функцій, які регулюють поведінку учасників та організують її у систему установ, ролей та статусів.

У такому дослідницькому фокусі освіта аналізується як структурована система взаємодій і відносин суб'єктів освітньої діяльності на основі певних правил і норм. У якості основних внутрішніх груп традиційно виділяють викладачів, академічний менеджмент і студентів. Вважається, що характер соціального клімату, стосунків між цими групами значною мірою визначає якість навчального процесу, їх мотивацію на продуктивну діяльність і, як наслідок, досягнення бажаних результатів.

Увесь комплекс взаємодій між суб'єктами освітньої діяльності спирається на встановлені правила гри та норми поведінки. Вони визначають статус, права та обов'язки, сфери впливу кожної з груп, механізми їхньої спільної діяльності та вирішення конфліктів, участі в управлінні освітньою сферою. Зміна правил і норм поведінки веде до трансформації внутрішнього середовища системи вищої освіти, зумовлює поступове формування нової конфігурації освітніх взаємодій. Цей процес вимагає часу і додаткових ресурсів для досягнення контрольних показників розвитку освітньої сфери.

У свою чергу внутрішні групи можуть не завжди підтримувати і приймати інституційні зміни. Співвідносячи їх із попередньою траєкторією розвитку, власними інтересами та альтернативними варіантами поведінки, вони виробляють власну стратегію поведінки і можуть намагатися змінити формальні правила на свою користь, або чинити опір змінам [5, с. 136]. Від соціальної активності та політичних можливостей цих груп значною мірою і буде залежати доля інституційних змін. Тому освітні реформи можуть мати своїм наслідком як покращення взаємодії між групами, так і виникнення конфліктів.

Оскільки інтереси викладачів, академічного менеджменту та студентів часто не збігаються, а сам інститут освіти характеризується інертністю, виникає потреба регулювання їхньої взаємодії ззовні. Таким регулятором стає держава як гарант забезпечення суспільних інтересів в освіті. З-поміж освітніх суб'єктів саме держава має найбільшу владу та повноваження для встановлення та зміни інституційних норм, надаючи їм політичної легітимності. Тому зміни правил гри у галузі, як правило, стають наслідком прийняття нових нормативних актів (законів, урядових постанов, державних стандартів, різноманітних «дорожніх карт» освітніх реформ тощо), тобто прояву політичної волі з боку держави.

Відповідно модернізація вищої освіти трактується як ініційована суспільством та державою зміна інституційного середовища освітньої сфери з метою забезпечення кращої взаємодії внутрішніх груп та відповідності результатів її діяльності потребам суспільного розвитку. Дослідники-інституціоналісти фокусують свою увагу на вивченні того, як зміни в інституційному

середовищі впливають на соціальні відносини, які виникають в ньому.

*Політико-адміністративний підхід* до вивчення освіти та проблем її реформування використовувався ще в працях компаративістів XIX ст., однак справжнє визнання і поширення він отримав з початку XX ст. в рамках теорії державного управління. У 1970-1980-х рр. він став домінуючою дослідницькою парадигмою вивчення освітніх реформ у рамках аналізу освітньої політики, після чого його популярність дещо зменшилася. На сучасному етапі він активно використовується в порівняльних дослідженнях, теорії державного управління, аналізі освітньої політики та політичній науці.

Сутність підходу полягає у розгляді вищої освіти як суспільно важливої організаційної системи, яка виконує широкий спектр освітньо-культурних, соціально-економічних та політичних завдань, покладених на неї державою та суспільством. Розвиток системи вищої освіти в силу її суспільно значущих функцій є об'єктом державного управління, сферою відповідальності і напрямом внутрішньої політики держави. Таким чином, вища освіта в рамках цього підходу трактується як керована державою соціальна інституція.

Такий підхід акцентує увагу на ключовій ролі держави у функціонуванні системи вищої освіти. Держава є не просто найвпливовішим суб'єктом, що формує порядок денний освітньої політики, а й її активним провідником і контролером, єдиним легітимним джерелом політико-управлінської ідеології, надаючи освітнім змінам владно-примусового характеру. В демократичних режимах формування освітньої політики є результатом взаємодії різноманітних груп інтересів за домінуючої ролі держави. В умовах авторитаризму і тоталітаризму держава фактично стає монопольним адміністратором розвитку освітньої системи. У такому контексті реформування вищої освіти трактується як результат діяльності держави, спрямованої на зміну функціонування галузі відповідно до визначеної владою мети. Так, українська дослідниця С. Сисоєва визначає модернізацію освіти як централізовані та масові зміни в освітній системі, що орієнтовані на досягнення поставлених освітніми реформами цілей [6, с. 369]. Інший вітчизняний дослідник Г. Михайлишин інтерпретує її як відповідь держави на суспільні потреби та вимоги;

цілеспрямований, офіційний курс урядових інституцій, спрямований на забезпечення динамічного розвитку системи освіти та використання її можливостей для вирішення важливих державних та суспільних проблем [7, с. 456].

Такий погляд на освітню модернізацію крізь призму завдань цілеспрямованості виявився доволі продуктивним для вивчення політичного виміру освітніх реформ, особливо в недемократичних режимах. Стало зрозуміло, що цілі модернізації освіти можуть визначатися не лише внутрішніми проблемами галузі, суспільними потребами та вимогами, а й інтересами держави, правлячої владної команди, пануючої ідеології. Більш того, останні часто мають пріоритет при формуванні стратегії модернізації, підпорядковуючи собі і використовуючи як маскування суспільні та освітні потреби.

У такому ракурсі предметом аналізу виступає державна освітня політика, особливо її зміни. Дослідники аналізують цілі та пріоритетні напрями освітньої політики, нормативно-правове забезпечення реформ, механізми їх реалізації, індикатори успішності.

*Політико-мережний підхід* виходить з того, що на сучасному етапі процес формування та здійснення державної політики є результатом діяльності політико-управлінських мереж, які об'єднують державних та суспільних акторів. У кожній галузевій сфері державного управління формується власна мережна структура груп інтересів. У загальному вигляді вона складається з 4 елементів: 1) актори, до яких належать організовані групи, що мають сталі інтереси в цій сфері; 2) власне інтереси акторів; 3) способи взаємодії; 4) спільні дії для просування певного проекту політичного рішення [8, с. 94]. Під час взаємодії між акторами формуються певні коаліції з тим, щоб вплинути на політичний курс уряду в галузі. Уряд, у свою чергу, через такі мережі прагне отримати суспільну підтримку та зменшити опір власній політиці.

Виникнувши в 1960-х рр. в політичній науці та теорії державного управління для аналізу державної політики, на початку 1980-х рр. політико-мережний підхід почав проникати в дослідження проблем управління та реформування освіти в рамках аналізу освітньої політики. Він виявився ефективним інструментом вивчення освітніх змін і пояснення причин провалу реформ. Відповідно освітня політика та модернізація

галузі трактується як результат складного процесу переговорів і утворення коаліцій між численними зовнішніми та внутрішніми акторами. Формування освітніх коаліцій дозволяє артикулювати значну частину соціальних інтересів під час розробки концепції модернізації і тим самим забезпечити успіх політики.

Однією з перших вдалих спроб адаптації політико-мережного підходу до освітньої проблематики стала запропонована в середині 1980-х рр. американським дослідником Б. Кларком теоретична модель аналізу освітніх реформ у вигляді трикутника «держава – академічна олігархія – ринок» [9, с. 48]. Принциповим моментом його схеми став перехід від моносуб'єктного трактування освітньої політики, де головним і, по суті, єдиним політичним актором виступала держава, до полісуб'єктного, в якому формування та реалізація політики концентрувалися у трикутнику взаємовідносин держави, керівництва вишів та ділових кіл.

У середині 1990-х рр. в рамках аналізу освітньої політики під впливом теорії ігор була сформована модернізована версія цього підходу – концепція зацікавлених груп –стейкхолдерів, яка значно розширила коло акторів освітньої політики. Основні гравці трактуються як більш менш організовані групи, які мають свої інтереси, ресурси та вплив у сфері вищої освіти і можуть вступати у «політичну гру» задля впливу на державну політику [10, с. 6]. У політичному процесі, окрім уряду, бере участь безліч акторів – політичні партії, різні міністерства, бюрократичний апарат, об'єднання вишів, викладачі, студенти та їх батьки, профспілки, роботодавці тощо. Між цими акторами постійно йдуть торги, консультації, обмін ресурсами з приводу вирішення тих чи інших проблем галузі.

У такому дослідницькому фокусі предметом аналізу стають конфігурація акторів, характер зв'язків між ними, способи комунікації, їх інтереси та ресурси. Водночас політико-мережний підхід до вивчення освітньої політики має свої недоліки. Концентруючись на грі плюралістичних груп інтересів, він досить точно описує процес модернізації сфери вищої освіти в сталих демократіях, однак виявляється малоефективним для аналізу освітніх реформ в умовах тоталітаризму та авторитаризму, де зацікавлені групи або відсутні як такі, або їхній вплив обмежений і підпорядкований інтересам влади. Крім того, цей підхід орієнтований на вивчення

освітніх реформ сучасності і не адаптований до інших історичних періодів.

Підсумовуючи, можна сформулювати власне визначення модернізації вищої освіти. Під нею ми розуміємо процес постійного вдосконалення вищої школи з метою забезпечення відповідності результатів її діяльності соціальним, економічним і політичним потребам суспільства і держави. У широкому розумінні освітня модернізація охоплює сукупність політико-адміністративних, освітніх та організаційно-функціональних змін, покликаних перетворити освітню сферу відповідно до цілей реформ. У політичному вимірі модернізація вищої освіти включає в себе:

- розроблення нової моделі функціонування системи вищої освіти, відповідно до соціально-економічних і політичних потреб;
- вироблення механізмів здійснення модернізації (правові, економічні, управлінські, ідеологічні, політичні тощо);
- визначення політичного стилю просування освітніх змін та взаємовідносин з академічною спільнотою;
- зміну старих освітніх структур, практик на більш ефективні або політично бажані;
- контроль та оцінку досягнутих результатів, їхнього впливу на діяльність освітньої системи та інших сфер суспільного життя.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Улановська, А. С. Модернізація вищої освіти: характеристика понятійного апарату дослідження / А. С. Улановська // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. – 2014. – №1 (35). – С. 260-270.
2. Бакіров, В. С. Соціологічний вимір модернізації вищої освіти / В. С. Бакіров // Теорія і практика управління соціальними системами. – 2013. – №3. – С. 56-59.
3. Кремень, В. Г. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі / В. Г. Кремень. – 2-е вид. – К.: Знання України, 2010. – 520 с.
4. Богуславский, М. В. Стратегии модернизации российского образования XX века: теоретико-методологические подходы к исследованию / М. В. Богуславский // Проблемы современного образования. – 2013. – №4. – С. 5-20.
5. Вольчик В. В. Исследование институциональной структуры сферы образования: основные концепты и теоретические рамки / В. В. Вольчик, Д. Д. Кривошеева-Медянцева // TERRA ECONOMICUS. – 2015. – Том 13. – №2. – С. 131-142.
6. Освітні реформи: місія, дійсність, рефлексія: монографія / за ред. В. Кременя, Т. Левовицького, В. Огнев'юка, С. Сисоєвої. – К.: ТОВ

- «Видавниче підприємство «ЕДЕЛЬВЕЙС», 2013. – 460 с.
7. Михайлишин, Г. Й. Модернізація освітньої сфери як фактор модернізації суспільства / Г. Й. Михайлишин // Гілея: науковий вісник. – 2012. – Вип. 63. – С. 455-460.
  8. Бермус А. Г. Модернизация образования: философия, политика, культура / А. Г. Бермус. – М.: Канон+ РООИ «Реабилитация», 2008 – 383 с.
  9. Поясок, Т. Освітня політика як об'єкт міждисциплінарних досліджень / Т. Поясок // Освітологія. – 2013. – Вип. 2. – С. 46-50.
  10. Бех, В. П. Державна освітня політика, регулювання й управління освітньою галуззю як предмет наукового аналізу / В. П. Бех // Вісник НАУ. Серія: Філософія. Культурологія. – 2014. – №1 (19). – С. 5-7.

УДК: 32: 291.13

**Топалова С.О.**

Харківський навчально-науковий інститут ДВНЗ  
«Університет банківської справи»

### **СТАНОВЛЕННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОГО ПОЛІТИЧНОГО МІФУ В УКРАЇНІ: ТЕНДЕНЦІЇ І ПРОТИРІЧЧЯ**

*Розглянуто проблеми формування та впровадження державного політичного міфу в Україні. Визначено головні фактори, що сприяють активізації суспільного запиту на міф. Показано особливості функціонування політичних партій, що гальмують процес розробки та реалізації політичної стратегії розвитку держави. Виявлено чинники, від яких залежать перспективи розвитку України згідно з задекларованою стратегією демократизації та європейської інтеграції.*

**Ключові слова:** державний політичний міф, суспільна свідомість, політичні партії, легітимність, симуляція.

**Топалова С.А.**

### **СТАНОВЛЕНИЕ И РЕАЛИЗАЦИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО ПОЛИТИЧЕСКОГО МИФА В УКРАИНЕ: ТЕНДЕНЦИИ И ПРОТИВОРЕЧИЯ**

*Рассмотрены проблемы формирования и реализации государственного политического мифа в Украине. Определены главные факторы, способствующие активизации общественного запроса на миф. Показаны особенности функционирования политических партий, которые сдерживают процесс разработки и реализации политической стратегии развития государства. Определены факторы, от которых зависят перспективы развития Украины согласно провозглашенной стратегии демократизации и европейской интеграции.*

**Ключевые слова:** государственный политический миф; общественное сознание, политические партии, легитимность, симуляция.

**Topalova S.**

### **FORMATION AND REALIZATION OF THE STATE POLITICAL MYTH IN UKRAINE: TRENDS AND CONTRADICTIONS**

*The problems of formation and realization of the state political myth in Ukraine are explored in the article. The main factors that contribute to the intensification of public request for myth are identified. The article shows the features of the functioning of political parties, which hold back the process of designing and implementation of the state's development strategy. It also determines the factors that affect the perspectives of Ukraine in accordance with the declared strategy of democratization and European integration.*

**Key words:** state political myth, social consciousness, political parties, legitimacy, simulation.

Реалії сучасного політичного процесу в Україні демонструють наявність живильного ґрунту, з якого має народитись і черпати сили конструктивний політичний міф як основа для формування ідеології розвитку держави, що повинна об'єднати на основі базових цінностей носіїв різних історичних, ідеологічних міфологем, представлених віковими, національними, регіональними, релігійними спільнотами. Водночас все більш наочними стають свідчення дистанціювання влади від суспільства, зокрема і в питаннях розробки та реалізації політичної стратегії розвитку держави. Суспільство активно демонструє запит на державний міф, який би поєднував базові складові європейського демократичного міфу та національні міфологеми, а влада орієнтована на використання важливих цінностей лише у якості засобу симуляції впровадження політичної стратегії. Цим визначається актуальність проблеми.

За наявності різних підходів до ролі й значення міфу, сформульованих зарубіжними та вітчизняними дослідниками, однозначним є висновок про те, що міф є потужною силою, яку не можна ігнорувати, а, навпаки, потрібно враховувати і скеровувати. Українські науковці Ю.Шайгородський, С.Телешун, О.Бабкіна, Ю.Левенець, В.Королько, Є.Ланюк, В.Лисенко досліджують політичний міф як технологію реалізації влади, акцентують увагу на соціально-політичних та ідеологічних функціях міфу, а також на необхідності використання міфу. На нашу думку, ці висновки потребують суттєвого доповнення: міф потрібно цілеспрямовано формувати. Метою цієї статті є виявлення факторів, що стимулюють та гальмують процес формування і реалізації конструктивного політичного міфу в Україні.

Ключовою характеристикою політичної системи України, яка породжує низку інших передумов для створення національно-державного міфу, є відсутність протягом усього періоду незалежності політичної стратегії розвитку держави. Під політичною стратегією розуміється «...визначення довготривалої мети, широкої програми дій, повсякденних завдань, загальної довготривалої лінії політичної поведінки, основних напрямків діяльності, науково обґрунтованого розвитку реальних політичних подій і явищ тощо. Стратегія визначає і забезпечує основний напрямок політичної діяльності суб'єктів влади та політики; її об'єктом є вироблення головної

мети, програм на певному етапі політичної діяльності суб'єктів політики, шляхів та способів їхнього досягнення» [1]. То ж політична стратегія розвитку держави мала б включати такі складові: модель держави, на створення якої у майбутньому мають бути спрямовані зусилля влади й суспільства, як базова для визначення внутрішньо- і зовнішньополітичної стратегії; визначення ключових національних інтересів у цих сферах; формулювання ключових принципів реформування системи державної влади у стратегічно визначеному напрямку; формування уявлення про ідеальний тип особистості, що найкраще відповідає моделі майбутнього суспільства, а також формування базисного типу як такого, на який суспільство має орієнтуватись сьогодні для забезпечення можливостей переходу до ідеального типу у майбутньому; розробка системи виховання у громадян базових цінностей моделі майбутнього суспільства.

За час незалежності політичний процес демонстрував періоди відносної стабільності, зростання напруженості, конфліктності і криз. Саме кризові етапи, кульмінацією яких були «майдани», на нашу думку, найбільш наочно показали зростання суспільного запиту на міф та нездатність влади задовольнити цей запит. Ключовим позитивним наслідком «помаранчевого майдану» стало усвідомлення необхідності впливу на владу, а також відмова значної частини суспільства сприймати вибори тільки як засіб легітимізації влади. Масштаби соціальної солідарності продемонстрували високу здатність суспільства до координації зусиль у протистоянні свавілля влади. Євроінтеграційний вектор набув підтримки учасників і прибічників майдану. Таким чином, вже визначились деякі складові державного політичного міфу. Однак орієнтація тільки на передачу влади шляхом виборів та сподівання на зміну президента як достатню умову для вирішення політичних і соціальних проблем загальмували процес зростання запиту на міф і структурування у свідомості суспільства його складових. Лідери майдану, що отримали владні статуси, досить швидко продемонстрували суспільству відсутність зв'язку між ідеалами майдану та своєю діяльністю, а суспільство не відповіло на це тиском.

Події 2013-14 рр. та військова агресія продемонстрували, на нашу думку, нову якість суспільства і активізацію запиту на міф. Головним позитивним наслідком стало прискорення процесу становлення

громадянського суспільства, формування його інститутів та визначення ними у якості мети своєї діяльності сприяння реалізації окремих принципів демократії. Значна кількість новостворених організацій ставлять за мету формування національно-патріотичного середовища в українському суспільстві. Однак не варто забувати про зміст відомої аксіоми, згідно з якою суспільна свідомість не може змінюватися швидко й кардинально, навіть під впливом значних подій. Суспільство, у якому століттями знищувалися паростки прагнення до свободи та культурна еліта, як носій відповідних цінностей, не може за чверть століття стати абсолютно іншим та ще й в умовах відтворення «*homo soveticus*» на всіх рівнях. Результати соціологічного дослідження, які вказують на те, що громадяни оцінюють рівень готовності інших членів суспільства протистояти свавіллям влади значно вище, ніж своєї власної, підтверджують цей висновок [2].

Великий пласт проблем, що гальмують формування і реалізацію державного політичного міфу, перебувають у площині діяльності органів державної влади та політичних партій, як ключових суб'єктів влади. Головними завданнями сучасного періоду є докорінна зміна системи влади, тотальне громадянське виховання й політична освіта суспільства. Реалізація першого симулюється, друге – не ставиться взагалі. Політичний клас, що рекрутується партіями та просувається на державні посади формально легітимними способами не є носієм ні декларованої ідеології, ні якостей політичної еліти. Можна визначити такі головні тенденції становлення політичних партій, як відсутність ідеології, формування «зверху» як політичних бізнес-проектів, відповідно, відсутність соціальної бази та ін. Дуже вдало характеризує політичних партій, їх функціонування у системі влади та діяльності самих владних інститутів під впливом специфічного партійного чинника дає О.Фісун. Політичні партії автор характеризує як «партійні холдинги клієнтарно-патронажних груп стейкхолдерів, ... як політичні машини із завоювання рентодобувних елементів системи державного управління» [3, с. 48]. Ці холдинги є «агрегаторами політико-економічних інтересів різних сегментів клієнтарно-патронажних мереж», які конкурують між собою, а інститут виборів використовується ними для забезпечення доступу до ресурсних позицій. Тобто науковець акцентує увагу на

особистісних мотивах політичних акторів, які легітимізують власні інтереси щодо отримання влади та її конвертації у власність і прибуток шляхом створення формальної партійної організації, яка формально легітимним шляхом отримує свій «шматок владного пирога», що гарантує їй можливість збільшувати і «шматок економічного пирога». Діяльність таких партійних холдингів не має нічого спільного ні з інтересами суспільства, ні з реалізацією стратегії розвитку держави чи хоча б із якимось баченням її. Держава для них виступає як об'єкт приватизації, власники якого стають над державою і використовують усі її механізми для «отримання ренти». Ще у 90-х рр. ХХ ст. західні дослідники називали партію С.Берлусконі «Форца Італія» «політичним виродком», а згодом стали характеризувати як «нову модель партій». Саме така модель, з удосконаленими механізмами «отримання ренти» закріпилася на українському політичному полі.

Таким чином, в Україні утвердилася кланово-олігархічна модель політики, головними суб'єктами якої стали не партії, як носії системи цінностей та відповідної ідеології, із якої виходить бачення моделі майбутнього суспільства, «міфологічного раю» та шляхів його досягнення, а «партійні холдинги», які втілюють лише одну ознаку партій – прагнення до завоювання влади. Відповідно, відсутній розподіл на владу й опозицію. Фінансово-політичні клани, під виглядом партій, що час від часу позиціонують себе як опозиція, по суті представляють ту саму владу. Симуляція опозиційності виступає головним засобом завоювання електоральних симпатій і забезпечення відповідного результату виборів. Відносини між «владою» і «опозицією» базуються на неопублічних торгах ресурсами і домовленостях щодо механізмів і масштабів їх привласнення. Формування і робота партійних фракцій, голосування у парламенті ґрунтуються на корупційних механізмах. Присутність ідеологічного компонента є мізерною, навіть після кривавого майдану. За таких умов єдиним способом існування партійних холдингів та їх представників у системі влади є симуляція, а способом приходу до влади – маніпуляція і масове виробництво та впровадження технологічних міфологічних продуктів. Для забезпечення електоральної підтримки виборцям пропонується хабар у вигляді включення до партійних списків



учасників майдану, комбатів, журналістів чи інших шанованих осіб, залежно від ситуації. Таким чином, під прикриттям небагатьох реальних носіїв ідеї, до влади приходять представники переформатованих кланів із намірами у подальшому нейтралізувати різними способами «іміджеві портрети» своїх партійних холдингів. Звичайно, за такої ситуації немає місця для державного політичного міфу.

Головним результатом парламентських і президентських виборчих кампаній 2004–2010 рр., на думку О.Фісуна, стало зміцнення української політичної системи як «...орієнтованої не на виробництво «загального блага», а на неопатримоніальні практики рентодобування та «захоплення держави», ...зворотною стороною чого є дисфункціональність формальних конституційних механізмів» [3, с.49]. Стан політичної системи не змінився і після постмайданних президентських, парламентських і місцевих виборів, які, з одного боку, проходили в умовах зростання суспільного запиту на новий політичний міф, а з іншого – продемонстрували самовіддане прагнення політичних кланів, що раніше формалізували свою діяльність як політично-опозиційну, зберегти статус-кво, а також, неготовність самого суспільства кардинально змінювати правлячу верхівку. Звичайно, не обійшлося і без нормативної допомоги у вигляді виборчого закону із змішаною системою, який неодноразово виявлявся досить зручним як для «влади», так і для «опозиції»; без маніпуляцій і технологічного «зливу», який, зокрема, відбувся і на парламентських виборах у Харкові під гаслами БПП про «об'єднання і висунення єдиних кандидатів». Чергова конституційна криза «долається», у термінології О.Фісуна, «...за допомогою неформальних параконституційних практик міжфракційного торгу і міжелітних угод та обмінів» [3, с. 47].

Ще один важливий аспект проблеми піднімає О.Фісун. Автор пише: «Основна проблема неопатримоніалізму полягає у здатності правителів пролонгувати своє панування у декількох електоральних циклах. Тому ключовою стає здатність політичних акторів перейти від створення коаліцій персонально-патронажного типу до стійких інституціоналізованих структур, здатних пережити кілька електоральних циклів і «нечутливих» до зміни лідера» [3, с.49]. Тоді варто поставити питання про ті умови, за яких правителі можуть

продовжувати своє панування, спираючись на партійні інститути.

Є два ключових засоби легітимізації: 1) партійна ідеологія, що походить від демократичного міфу і відповідно, партії пропонують стратегію побудови «міфологічного раю» – вільного відкритого суспільства, обґрунтовуючи свої програми на конкретному етапі необхідності приведення тих чи інших параметрів суспільного розвитку у відповідність до ідеальної моделі; 2) прагматична орієнтація партій на вирішення нагальних проблем і нейтралізацію загроз, що постали на часі перед владою і суспільство. Перший притаманний політичним системам європейських держав, у яких маятник електоральних симпатій коливається між лівоцентристськими і правоцентристськими партіями. Американські деідеологізовані «партії інтересів» апіорі сприймають демократичний міф і модель держави, побудованої на його цінностях і закріпленої конституційно, а пропоновані ними шляхи розв'язання нагальних проблем все одно перебувають у руслі ключових міфологем про «країну рівних можливостей», «світову супердержаву», «еталон демократії» та ін. То ж у всіх ситуаціях бачимо специфічне поєднання, у різних конфігураціях і пропорціях, складових демократичного міфу та ідеологічних цінностей як його похідних, а також, спрямованість на розв'язання проблем, актуальних для суспільства. У поєднанні із функціонуванням виборів як засобу формування влади та контролю за її діяльністю це забезпечує і тривалість існування партій, довшу за життя окремих лідерів, і спадкоємність у виборчих кампаніях.

В Україні склалася ситуація ідеологічного вакууму. Після руйнування СРСР ніша, яку займав радянський міф і комуністична ідеологія, поступово заповнилася квазіідеологічними конструкціями, носіями яких стали квазіпартійні структури. Одні експлуатували ностальгічні настрої частини суспільства, інші – пропонували проекти майбутнього із ряду «Великих Васюків» О.Бендера. Суспільство також не демонструвало запиту на ідеологію і стратегію розвитку держави. Тобто у цьому питанні був своєрідний компроміс. Політичним силам для забезпечення результатів виборів було достатньо популістських програм і «загальнонаціонального політичного шоу» для їхнього просування. Оскільки ці «програми» не

мають основи не лише у вигляді ідеології та стратегії, але й не орієнтовані на розв'язання реальних проблем суспільства, відповідно, відсутня й тактична складова. Це змушує партійні холдинги та їхніх лідерів шукати на кожну виборчу кампанію нові «стратегії», створювати для них «обгортку» із технологічних міфологічних продуктів, або ж взагалі формувати нові холдинги. Отже, лідери і створювані ними квазіпартійні структури не сприймають політичний міф і похідні від нього ідеологію та стратегію як засіб легітимізації влади. Виборці також тривалий час задовольнялись «проектами покращення» та акціями політичної корупції.

«Помаранчевий майдан» став, на нашу думку, першим свідченням суспільного запиту на міф, ідеологію та стратегію. Активна частина суспільства, що більшою мірою включає представників потенційного середнього класу, продемонструвала не лише запит на державний політичний міф із визначенням його ключових складових, а й готовність власними зусиллями сприяти його реалізації. Як перший крок визначалася необхідність передачі влади політикам, що позиціонували себе як виразники міфу. На нашу думку, вже під час першого майдану відповідна частина суспільства інстинктивно чи свідомо сприймала міф як механізм легітимізаційної політики, що стверджує бажані зразки і моделі колективної та індивідуальної поведінки, легітимізує ідеї «помаранчевої революції» та стає ключовим інструментом регулювання поведінки влади й соціуму. Для учасників і прибічників майданів базові складові майбутнього міфу вже були засобом формування ідентичності, об'єднували їх на основі загальнозначимих цінностей, спрямовували соціальну активність і визначали специфічну модель суспільної субординації. Однак цей запит унаслідок дії низки чинників швидко зійшов нанівець. Другий майдан знову актуалізував цей запит, а початок зовнішньої агресії надав йому чіткого національного забарвлення.

То ж маємо ситуацію, за якої суспільний запит на національний політичний міф зростає, у свідомості суспільства структуруються його складові, частина громадян уже є носіями міфу і поступово розширюється його потенційна соціальна база, але політична верхівка не демонструє здатності до реалізації місії формування й впровадження міфу у діяльність державних інститутів. Головна причина полягає у відсутності політичних партій, сформованих

«знизу». Процес їхньої інституціоналізації перебуває на початковому етапі. На сучасному етапі головне протиріччя у формуванні і впровадженні державного політичного міфу визначається станом свідомості суспільства і політичного класу. Однак проблема полягає у тому, що на відміну від суспільства, нова влада сприймає у якості засобу легітимізації не міф, а симуляцію міфу. Усвідомлення міфологічних цінностей суспільством стає наслідком зменшення можливостей для пристосування у несприятливому середовищі, а міфологічні цінності вже сприймаються як життєво необхідні. Проте у системі влади вже закріпилися інші традиції. Виборчі кампанії сприймаються кандидатами на владні посади як черговий привід для масового виробництва і впровадження технологічних міфологічних продуктів. Фактична відсутність у виборів функцій засобу формування влади й контролю за її діяльністю дає можливість для існування у різних площинах міфологічних продуктів та реальної діяльності інститутів влади. Відсутність стратегії розвитку держави та ідеології у діяльності політичних інститутів розширює сюжетний набір міфологічних продуктів. Усі вищезгадані чинники, а також, ментальні легковірність та покладання надій на «добраго правителя» поки що забезпечують для потенційних носіїв влади бажаний результат – отримання і пролонгацію статусів шляхом симуляції діяльності та в умовах збереження тотальної безвідповідальності.

Для держави, яка задекларувала стратегію демократизації та європейської інтеграції, базовою складовою цієї стратегії має стати виховання громадянина у дусі принципів демократії та забезпечення відповідності результатів виховання моделі громадянина демократичної держави. У Декларації і програмі виховання громадян у дусі демократії зазначається, що виховання громадян у дусі демократії «...є справою всього життя і являє собою процес, що передбачає безпосередню участь у ньому кожного і розвивається у різних умовах: у сім'ї, у навчальних закладах, на робочому місці, у рамках професійних, політичних і неурядових організацій, у місцевих общинах, при проведенні дозвілля та культурних заходів, через ЗМІ, ...повинно охоплювати усі вікові групи і усі суспільні верстви» [4], а Комітет міністрів Ради Європи закликає держави «... зробити виховання громадян у дусі демократії

найважливішим компонентом усіх політичних програм і практичних дій, що стосуються сфери освіти, професійної підготовки, культури і молоді» [4]. У державі Україна немає жодного нормативного документа, що визначає стратегію і завдання громадянського виховання, ресурси для їхньої реалізації. Вибірчі програми «демократичних політичних партій» також не містять таких складових. Відповідно, усі «освітні реформи» не мають своїм предметом уваги впровадження в освітній процес стратегії виховання громадянина.

Отже, ключове протиріччя сучасного періоду, на нашу думку, полягає у тому, що суспільство і влада перебувають на різних стадіях усвідомлення міфу як інструменту легітимаційної політики. Для значної частини суспільства міф уже став засобом інтеграції та формування ідентичності. Проблеми реального життя та пошук шляхів їх розв'язання, споглядання за життям людей в умовах демократичних режимів, що сприймається у якості наочного підтвердження міфу, зумовили зростання у суспільстві запиту на міф та кристалізацію його базових складових – демократичної і національної. Цінності демократичного міфу стали сприйматися як необхідні регулятори взаємодій між людьми, суспільством і владою, інститутами влади, орієнтувати на певні зразки індивідуальної та колективної поведінки. Зовнішня агресія та неготовність держави до захисту від неї сприяли не лише початку встановлення «знизу» правил поведінки та механізмів управління у відповідних проявах суспільної активності, а й усвідомленню необхідності транслювати ці

правила і зразки «вгору», змушувати їх дотримуватись. На рівні суспільства уже формується звід міфологічних моральних і практичних приписів, хоча самий міф ще не визначений остаточно. Однак влада, політичні партії, як ключові суб'єкти, відстають від суспільства. Політичний міф і суспільний запит на нього ними поки що сприймається лише у якості засобу здобуття статусів та імітації діяльності. Хоча суспільство не демонструє довіри ні до конкретних політичних персон, ні до політичних та владних інститутів, своєю повсякденною пасивністю щодо деструктивних дій влади, замаскованих під міфологічні цілі й принципи, ще дає можливість використовувати міф лише у ролі засобу симуляції.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Кремень В. Політологія. 2. Політична участь. Стратегія і тактика в політиці. [Електронний ресурс] / В. Кремень – Режим доступу: <http://readbookz.com/book/186/6632.html>
2. Як змінюється суспільство Нової України? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/jak-zminyuetsjakraini\\_.htm](http://www.dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/jak-zminyuetsjakraini_.htm)
3. Фісун О.А. Українська неопатримоніальна демократія: формування, специфіка та тенденції розвитку / О.А.Фісун // Вісник ХНУ імені В.Н.Каразіна. Серія «Питання політології». – 2011. – Вип.19. – С. 45-51.
4. Декларация и программа воспитания граждан в духе демократии, основанного на осознании ими своих прав и обязанностей. Принята на 104-й сессии Комитета министров Совета Европы 06.05.99 – 07.05.99 г. в г. Будапеште [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994\\_038](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_038)

## ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ

УДК 323.2

Бакуменко О.О.

Українська інженерно-педагогічна академія

### МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД, СУЧАСНІСТЬ, ПЕРСПЕКТИВИ

*Досліджується роль місцевого самоврядування в процесах формування засад громадянського суспільства на українських теренах. Проаналізовано історичний досвід органів місцевого самоврядування як фактора формування громадянського суспільства, оцінено сучасний стан місцевого самоврядування з точки зору його значущості для громадянського суспільства, визначено перспективи розвитку місцевого самоврядування України.*

**Ключові слова:** *місцеве самоврядування, громадянське суспільство, територіальна громада, механізми взаємодії.*

Бакуменко Е.А.

### МЕСТНОЕ САМОУПРАВЛЕНИЕ КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В УКРАИНЕ: ИСТОРИЧЕСКИЙ ОПЫТ, СОВРЕМЕННОСТЬ, ПЕРСПЕКТИВЫ

*Исследуется роль местного самоуправления в процессах формирования гражданского общества в Украине. Проанализирован исторический опыт органов местного самоуправления как фактора формирования гражданского общества, дана оценка современному состоянию местного самоуправления с точки зрения его значимости для гражданского общества, определены перспективы развития местного самоуправления Украины.*

**Ключевые слова:** *местное самоуправление, гражданское общество, территориальная громада, механизмы взаимодействия.*

Bakumenko E.

### LOCAL SELF-GOVERNMENT AS A FACTOR OF FORMATION OF THE CIVIL SOCIETY IN THE UKRAINE: HISTORICAL EXPERIENCE, MODERNITY, PERSPECTIVES

*The role of local self-government in the process of formation of the civil society in Ukraine are discussed. The author analyzes the historical experience of local self-government as a factor of formation of civil society, the value of local self-government in the processes of development of civil society in modernity is probed, the prospects of development of the local self-government in Ukraine are determined.*

**Key words:** *local self-government, civil society, territorial association, mechanism of co-operation.*

На сьогодні різноманітні аспекти виникнення та функціонування громадянського суспільства стали об'єктом детального розгляду, як у вітчизняній, так і в зарубіжній соціально-політичній науці. Актуальності цій проблемі надає той факт, що велика кількість держав, у тому числі й Україна, знаходяться на стадії політичної трансформації від авторитарних до демократичних політичних систем. Серед інститутів, що є складовими громадянського суспільства, особливе місце займають органи місцевого самоврядування. Саме місцеве самоврядування як мікро модель громадянського суспільства дозволяє зрозуміти закономірності та протиріччя в його розвитку. Залучення широких шарів населення до розв'язання місцевих проблем, сприяє усвідомленню індивідом громадянської відповідальності, толерантності, активної громадянської позиції. Суспільство, що засвоїло школу самоврядування має можливість виробити механізми контролю народу за владою, здійснити ідею соціальної справедливості, забезпечити соціальний захист. Ступінь розвитку органів місцевого самоврядування є індикатором рівня розвитку громадянських ініціатив, зрілості соціуму. Україна має чималий досвід функціонування місцевого самоврядування та його поступу шляхом розвитку громадянського суспільства.

Дослідження місцевого самоврядування як фактора становлення громадянського суспільства наразі здійснюється в роботах таких вітчизняних та закордонних вчених, як П. Любченко, І. Мірошніченко, М. Бажинова, Л. Герасина, В. Зимогляд, Р. Мельникова, А. Савельєва, Н. Широкова, О. Сергєєва та інш. Проте багатогранність та складність проблеми, різноманіття підходів до її вивчення, все ще залишає поле для дослідження.

Метою нашої розвідки є аналіз історичного досвіду місцевого самоврядування України, як фактора становлення та розвитку громадянського суспільства, оцінка сучасного впливу інститутів місцевого самоврядування нашої держави на розвиток громадянської сфери та визначення перспектив його удосконалення.

У політичній теорії сучасності загально визнаним є той факт, що основним призначенням громадянського суспільства є бути засобом самовираження індивідів, їхньої самоорганізації й самостійної реалізації ними власних інтересів. Інститути громадянського суспільства систематизують,

упорядковують протести й вимоги людей, роблять їх менш деструктивними; формують громадську думку, що опонує офіційній державній парадигмі. Місцеве самоврядування в системі громадянського суспільства займає особливе місце, визначене його природою. Органи місцевого самоврядування, з одного боку, є засобом вираження соціальної, політичної та господарської діяльності індивідів, і в такому сенсі є, безумовно, громадянською складовою. З іншого боку, органи місцевого самоврядування виникають і існують в правовому полі конкретної політичної системи. У цьому зв'язку, рівень їхньої компетенції, межі самостійності, соціальної репрезентативності залежать від типу політичного режиму. Відповідно і ступінь впливу їх на процеси розвитку громадянського суспільства є різним.

В історичному вимірі, на наш погляд, про справжнє самоврядування, в його сучасному розумінні, на теренах України можна говорити лише з другої половини ХІХ ст. Переважна більшість українських земель на той час знаходилась у складі Російської імперії. Введенням Земського положення 1864 р. виборне всестанове місцеве самоврядування було поширено, зокрема, і на українські губернії. Попри контроль авторитарного абсолютистського режиму імперії, принципи на яких було засновано земське самоврядування, багато в чому відповідали уявленням про буржуазний громадянський інститут. Земства були виборними і всестановими за характером (обирались до них могли не лише дворяне-землевласники, але й селяни, духівництво (до 1890 р.), та всі хто відповідав виборчому майновому цензу, а різночинна інтелігенція потрапляла до земств в якості спеціалістів за наймом – вчителів, агрономів, лікарів, статистиків тощо). Самофінансування їх забезпечувалось збиранням спеціального земського збору який йшов саме на земські потреби. Земства самі обирали власні виконавчі органи (управи), самі розподіляли кошти на ті чи інші витрати, приймали рішення про найм спеціалістів [1]. Все це дозволило їм з часом створити дієву програму соціально-економічного та культурного розвитку регіонів, мобілізувати у разі потреби громадськість на вирішення певних господарських або соціальних проблем [див.: 2]. На земській організаційній базі виник і поширився ліберальний рух, що послідовно виступав за парламентаризм, права й свободи людини та інші ліберально-

демократичні цінності [3]. Численні публікації ліберально налаштованих земських діячів у пресі, створювали специфічне інформаційне середовище, громадську думку, спрямовану на поширення в суспільстві ліберальних громадянських цінностей. Саме в земствах вперше представники різних соціальних верст були залучені до спільного вирішення місцевих проблем, що сприяло важкому й поступовому подоланню соціальної упередженості, формуванню толерантності та громадянської відповідальності. Сучасні вчені відзначають, що земствам «... належить заслуга формування у значній частини... суспільства нової політичної свідомості...» [4]. На внесок земського самоврядування та інших громадських організацій того часу у справу формування «почуття громадського служіння й громадянського духу» вказують і закордонні дослідники, зокрема Дж. Бредлі, Э. Клоуз, Д. Уест [див.: 5, с.42].

Земства й трохи пізніше органи міського самоврядування виявилися уособленням і організаційним оформленням нових сил, викликаних до життя розвитком капіталістичних відносин. Ці сили більш за інші були зацікавлені в підйомі економіки, у створенні ефективної системи керування. Звісно, говорити про існування консолідованого громадянського суспільства в Україні та імперії, до якої вона входила на межі XIX-XX ст., не доводиться. Держава пильно слідувала за тим, щоб земства не виходили за рамки власних господарчих повноважень і жорстко обмежувала будь-які натяки на їхню політичну активність. Влада докладала максимум зусиль, щоб в органах самоврядування переважали представники дворян. Межі повноважень земств повсякчасно контролювались і трактувались за бажанням влади, що звело нанівець багато позитивних починань у соціально-економічній сфері. Суто авторитарний режим царської Росії допускав лише ту самоврядну діяльність, яка не загрожувала основам режиму та заповнювала ті сфери життя, де держава не встигала навести лад. Це, зокрема, народна освіта, медичне обслуговування і т.д. Проте саме освіта, а стараннями в тому числі й місцевого самоврядування імперія і разом з нею Україна на порозі 1917 р. впритул наблизилась до введення загальної обов'язкової початкової освіти, медичне обслуговування населення, поширення інформації різного типу (зокрема статистичної) розширювали

світогляд людей тієї доби, змінювали їхнє ставлення до самих себе й суспільства, робили світогляд більш буржуазним. Міські й сільські громади поступово зживали свою замкнутість, відбувся процес консолідації корпорацій у стани, стани трансформувалися в професійні групи й класи. Місцеве (в першу чергу земське) самоврядування стало одним із тих інститутів у Російській імперії рубежу XIX-XX ст., що стали матеріальною та світоглядною базою для зародження основ громадянського суспільства.

Крах самодержавства в 1917 р. та подальші буремні події громадянської війни призвели до знищення ліберальної за духом та буржуазної за суттю системи місцевого самоврядування. На зміну їй приходять радянська система самоврядування. За Конституцією УРСР 1919 р. органами влади на місцях були: в містах і селах – Ради Робітничих, Селянських та Червоноармійських депутатів, обрані ними Виконавчі Комітети; у губерніях, повітах і волостях – З'їзди Рад з обраними Виконавчими Комітетами [6]. Власне, вважати цю систему самоврядною досить важко. Вона будувалась на принципі жорсткої ієрархічної підпорядкованості. Місцеві ради народних депутатів повинні були поєднувати у собі функції державних органів на місцях і органів самоврядування, що відповідають за реалізацію на своїй території актів центральних органів. Якщо в 1920-ті роки ще робились спроби забезпечити матеріально-технічну базу самоврядування [7], то із поступовою подальшою централізацією держави завдання й цільове фінансування на місця спускались «зверху». Як слушно зазначив з цього приводу І. Костенок, «Сама по собі міськрада могла вирішувати багато питань, в тому числі і з перепланування міста, однак профінансувати свої проекти і рішення вона був не в змозі» [8]. Створені ради, на відміну від тих же земств, не мали власної фінансової основи, отже повністю залежали від державного центру. Якщо до цього додати постійний партійний контроль як за діяльністю, так і за кадровим складом рад, то доводиться визнати, що таке самоврядування не можна вважати ані самоврядуванням, ані інститутом громадянського суспільства. Подібна ситуація майже не змінювалась протягом всього існування СРСР. Так, Конституція УРСР 1978 р. закріпила принцип єдності системи Рад виключно як органів державної влади [9]. Всі рішення і дії міських,

районних та сільських рад контролювались і підпорядковувались партійній дисципліні.

Доба перебудови привнесла в радянське суспільство ліберальні ідеї, зокрема декларувались нові принципи соціалістичного самоврядування: масштабність, гласність; поєднання представницької та безпосередньої демократії, колективне вільне й ділове обговорення і вирішення питань тощо. Проте ця декларація мало позначилась на реальному стані речей, державна машина СРСР змінювалась дуже повільно. З набуттям незалежності, в Україні намітилась тенденція виходу з політико-правового поля СРСР. Проте ряд дослідників, зокрема І. Костенок, О. Сергєєва вказують на той факт, що в уже незалежній Україні продовжують діяти радянські самоврядні традиції. Певний час продовжував діяти закон про місцеве самоврядування в УРСР 1990 г., який виходив із положень теорії дуалізму місцевого самоврядування, розглядаючи місцеві ради одночасно і як органи місцевого самоврядування, і як органи державної влади, на відміну від світової демократичної традиції, що визначає самоврядування як недержавний чи автономний від державного втручання інститут самоорганізації населення. Подальша реформація системи самоврядування дещо змінила правовий статус місцевого самоврядування. У Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р. зазначено: «Місцеве самоврядування в Україні, – це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади - жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста – самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України» [10]. Проте незмінною залишалась політична свідомість як еліти, так і самого населення. Органи влади і на сьогодні впевнені у власній самодостатності і не надто активно прислухаються до думки населення, що може привести (і привело в недалекому минулому) до протестних форм вияву політичної активності. Але найголовне – майже не змінилася з радянських часів готовність місцевого населення займатись місцевими справами. Для дійсно дієвого самоврядування як основи громадянського суспільства – суспільства вільних, активних свідомих громадян і їх асоціацій – потрібен певний рівень громадянської свідомості

людей та відповідна законодавча база. Населення (або щонайменше значна його частина) має розуміти сутність і призначення органів місцевого самоврядування, необхідність їхнього існування, має бути зацікавленим в місцевих справах, змотивованим на розв'язання місцевих проблем. На сьогодні ж в українському суспільстві спостерігається егоїзація населення, низький рівень політичної та громадської активності має. Багато в чому ця незацікавленість у громадському житті витікає з двох основних факторів: низький рівень економічного життя населення і недовіра до влади та органів самоврядування. Підживлюють таку пасивність населення й слабка ефективність дій органів місцевого самоврядування, часто не здатних вирішити місцеві соціально-економічні потреби. Ці та інші недоліки системи самоврядування в нашій державі слушно відзначено в науковій доповіді з проблем модернізації самоврядування в Україні від 2014 р. [11]. У ній відзначається відсутність у правовій базі нашої держави чіткого підходу до сутності самоврядування, і, відповідно, єдиної чіткої його структури, зокрема, не вирішеність питання з виконавчими органами самоврядування, нерозв'язаність проблеми збереження з радянських часів значної залежності самоврядування від центрального апарату влади, невизначеність меж компетенції органів самоврядування, перевантаженість і заплутаність правової бази, недостатній рівень фінансування і відсутність у самоврядування додаткових джерел отримання коштів, повна залежність місцевих бюджетів від центрального, подрібненість територіальних громад і відсутність у них чіткого юридичного статусу, залишки патерналізму у свідомості громадян, недосконала система виборів [див.: 11, с.11-34].

Сучасні українські дослідники пропонують цілий ряд заходів, що мають посилити роль місцевого самоврядування в країні в цілому і в формуванні громадянського суспільства зокрема. Так, автори наукової доповіді з проблем модернізації самоврядування, акцентують увагу на удосконаленні правової бази на засадах зміцнення організаційної, правової, фінансової, матеріальної, адміністративної самостійності місцевого самоврядування, чіткому розмежуванню обов'язків місцевого самоврядування і місцевих органів державної влади [11, с.9]. У літературі з проблем самоврядування відзначається, що побудова громадянського суспільства, неможлива без

формування активної громадської позиції населення [12], а для цього важливо заохотити створення на місцевому рівні самоорганізаційних утворень населення, засобів масової інформації, партійних осередків та організацій «третього сектора». На наш погляд, основним фактором дієвості самоврядування в контексті становлення консолідованого громадянського суспільства є все ж таки формування нової свідомості населення, громадської відповідальності. Обов'язковим фактором для підвищення громадянської активності населення, на наш погляд, є подолання бідності в нашій державі. Бідна людина (а таких у нашій державі, за різними підрахунками, понад 60 відсотків), націлена на елементарне виживання, як правило егоїзується і не надто цікавиться справами суспільства, яке не цікавиться ним. Важливим фактором має стати виховна робота з молоддю. На жаль, у молоді поняття «демократія» часто ототожнюється з поняттям «вседозволеність», при цьому бракує елементарних уявлень про політичну й соціальну структуру суспільства. Працюючи зі студентами технічного вузу, автору статті доводилось стикатися з елементарною політичною необізнаністю. Молодь не знає, чим парламент відрізняється від уряду, політична партія – від громадської організації, не має уявлення про основні демократичні процедури. Цю проблему можна і слід вирішувати запровадженням у ВНЗ курсів демократичної освіти. Крім того, слід заохочувати молодь до участі в самоврядуванні на рівні навчальних закладів, тим самим виконуючи кадрову функцію на майбутнє. Урядова політика має передбачити соціальні ліфти для молоді з метою залучення її до справ певної місцевості. Участь молоді у конструктивній творчій діяльності допоможе запобігти девіантним варіантам поведінки. Звичка молоді до самостійного прийняття рішень та власної відповідальності за місцеві справи – важливий крок до формування нового громадянина.

У кожній державі, залежно від особливостей її політико-територіального та адміністративно-територіального устрою, форми державного правління та політичного режиму, історичних, національних, географічних та інших особливостей, місцеве самоврядування має специфічну форму та назву і в більшою чи меншою мірою впливає на суспільне життя. На жаль, історичний досвід нашої держави показує,

що ініціатором перетворень частіше виступала держава ніж суспільство. Самоврядування, організоване з ініціативи держави, мимоволі мало на собі відбиток саме суто державних інтересів, що й виявлялося у гальмуванні місцевої ініціативи, слабкої підтримки самоврядних асоціацій, звуженні меж їхньої компетенції тощо.

Ліберально-буржуазний поступ місцевого самоврядування як елемента громадянського суспільства, що народжувалося на межі XIX-XX ст., був перерваний подіями 1917-1919 рр. Тоталітарна, а згодом жорстко авторитарна система СРСР, складовою якого була Україна, не передбачувала самодіяльності громадян поза рамками, встановлених режимом. Таким чином, сучасний етап розвитку самоврядування в Україні характеризується цілою низкою специфічних рис. Насамперед це сильний вплив радянської традиції самоврядування, відсутність чіткого теоретичного й практичного усвідомлення сутності місцевого самоврядування, недосконала правова база його функціонування, вкрай низький рівень громадської зацікавленості населення. Подолання цих явищ можливе лише шляхом системного реформування політичної системи нашого суспільства та підвищення рівня політичної свідомості його громадян. На цьому етапі важливо не допустити профанації муніципальної реформи. Вочевидь, доля громадянського суспільства в нашій країні буде багато в чому залежати від орієнтації нашої країни на побудову дійсно дієвого місцевого самоврядування європейського зразка.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Положение об уездных и губернских земских учреждениях // Полное собрание законов Российской империи. – 2-е собр. – Т.39. – Отд.1. – Ст. 40457.
2. Бакуменко О.О. Социально-экономическая деятельность земств как фактор формирования гражданского общества в Российской империи конца XIX-нач. XX вв. // Вісник ХНУ. Серія Історія. Вип.46. – X., 2013. – с. 160-172; Бакуменко О.О. Харківське губернське земство та розвиток інформаційного простору губернії 1864-1890 рр. (У контексті формування елементів громадянського суспільства) // Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»: зб. наук. праць. Серія «Актуальні проблеми історії України». – Харків: НТУ «ХПІ», 2014. – Вип. 54. – С.12- 21
3. Пирумова Н.М. Земское либеральное движение. Социальные корни и эволюция до конца XIX в./ Н.М. Пирумова. – М.: Наука, 1977. – 288 с.



4. Соборность, земство, демократия // Материалы Всероссийской научно-практ. конференции, посвященной памяти Д.Н. Шипова т.2. 3-5 декабря 2003 г. – Смоленск: СГПУ, 2003. – с.21
5. В поисках гражданского общества в самодержавной России // Гражданская идентичность и сфера гражданской деятельности в российской империи. Вторая половина XIX-начало XX вв. / Ред. Б. Петров-Эникер, Г.Н.Ульянова. – М.: Росспэн, 2007.
6. Конституция Украинской Социалистической советской республики утвержденная Всеукраинским съездом Советов в заседании 10-го марта 1919 года и принятая в окончательной редакции Всеукраинским Центральным Исполнительным Комитетом в заседании 14-го марта 1919 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D0%B8%D1%8F\\_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D0%B8%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B9\\_%D0%A1%D0%A1%D0%A0\\_\(1919\)](https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D0%B8%D1%8F_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D0%B8%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B9_%D0%A1%D0%A1%D0%A0_(1919))
7. Братусь С.Н. Юридические лица в советском гражданском праве (понятие, виды, государственные юридические лица) / С.Н. Братусь. – М.: Юридическое Издательство Министерства Юстиции СССР 1947. – С.19-21.
8. Костенок І. Радянська модель самоврядування як чинник впливу на сучасні самоврядні практики на просторах радянського простору / І. Костенок // Публічне управління: теорія та практика. Зб. наук. праць Асоціації докторів наук з державного управління. –Х.: Вид-во «ДокНаукДержУпр», 2012 – № 4 (12). – С.169.
9. Конституція (Основний закон) Української Радянської соціалістичної республіки прийнята позачерговою сьомою сесією Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/888-09/ed19780420>
10. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – ст. 170.
11. Місцеве самоврядування в Україні: сучасний стан та основні напрямки модернізації: наукова доповідь / [редкол.: Ю.В. Ковбасюк, К.О. Ващенко, В.В. Толкованов та ін.]; за заг. ред. д-ра наук з держ. упр., проф. Ю.В. Ковбасюка. – К.:НАДУ, 2014. – 128 с.
11. Мамонова В. Залучення громадськості до участі в управлінні місцевими справами // Аспекти самоврядування. – 2004. – № 5 (26). – С 15.

УДК 316.422

**Довбня О.М.**  
Харківський національний аграрний  
університет імені В.В. Докучаєва

## ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК ІНСТРУМЕНТ ЦИВІЛІЗОВАНОГО РОЗВ'ЯЗАННЯ КОНФЛІКТУ В УМОВАХ ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ В УКРАЇНІ

*Розглядається роль громадянського суспільства у розв'язанні конфліктів, що призводять до глибокої політичної кризи. Доводиться, що без активізації суспільних організацій неможливе подолання зовнішньої залежності та відновлення економічного й духовного розвитку України.*

**Ключові слова:** політичний конфлікт, громадянське суспільство, соціальне представництво в органах влади.

---

© Довбня О.М., 2016.

Довбня Е.Н.

## ГРАЖДАНСКОЕ ОБЩЕСТВО КАК ИНСТРУМЕНТ ЦИВИЛИЗОВАННОГО РАЗРЕШЕНИЯ КОНФЛИКТА В УСЛОВИЯХ ПОЛИТИКО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО КРИЗИСА В УКРАИНЕ

*Рассматривается роль институтов гражданского общества в разрешении конфликтов, приводящих к глубокому политическому кризису. Доказывается, что без активизации общественных организаций невозможно преодоление внешней зависимости и возобновление экономического и духовного развития Украины.*

**Ключевые слова:** политический конфликт, гражданское общество, социальное представительство в органах власти.

Dovbnya O.

## CIVIL SOCIETY AS A TOOL OF CIVILIZED CONFLICT RESOLUTION DURING THE POLITICAL AND ECONOMIC CRISIS IN UKRAINE

*The role of civil society and its institutions in conflict resolution is explored. In particular, author puts an emphasis on the conflicts, which result in a deep political crisis. It is proved that without the activity of non-governmental organizations Ukraine will not be able to overcome its external dependence and sustain economic and cultural growth.*

**Key words:** political conflict, civil society, social representation in the governmental bodies.

Процес демократизації суспільства, що відбувається в Україні останню чверть століття, не може відбуватися безконфліктно. Суспільство вступило на шлях складних і болючих перетворень, основний зміст яких визначається досить приблизно двома словами: «ринок» і «демократія». Ринок – це відкрито визнаний конфлікт у сфері економічних інтересів за наявності правил торгу, купівлі-продажу, угод. За умови дотримання цих правил сторони виграють, а у випадку їхнього порушення – виграє лише сторона, пов'язана із державною владою або з олігархічними колами. Але у будь-якому разі цей виграш виявляється нетривалим і призводить до потрясінь.

Демократія – це також відкрите зіткнення інтересів, змагальність, а відтак і конфліктність у сфері політичних відносин, боротьби за владу та участь у ній. Цим пояснюється складність досягнення рівноваги.

Історію суспільств можна розглядати як зміну одного типу соціальної нерівності іншим. З цієї точки зору, ідеальних суспільств «повної злагоди» не буває, оскільки всі вони стратифіковані, а отже, несправедливі.

Останні двадцять п'ять років українське суспільство знаходиться у процесі трансформації, зміни своєї соціальної природи шляхом руйнування старих і

створення нових соціальних структур і інститутів. Змінюються форми й відносини власності, форми політичної влади й управління, система правосуддя, загалом уклад життя. Трансформація являє собою складне переплетіння економічних, політичних і соціальних процесів.

Дослідженням конфліктів присвячені праці відомих політологів, учених школи «політичного реалізму», теоретиків війни, політичних діячів. Насамперед ідеться про праці Д. Болла, Г. Моргентау, Б. Броді, М. Гальперіна, Г. Кісінджера, Дж. Кеннана, Ж. Коллінза, Р. Макнамари, Ч. Маршалла, К. Норра, В. Парсонса, К. Томпсона, П. Кроссера, Р. Такера та ін. Більшість дослідників вважає, що безконфліктних перехідних суспільств не буває, але у розв'язанні конфліктів значну роль відіграють діалог держави й громадянського суспільства та рівень політичної культури населення і політиків.

Цілком розвинене громадянське суспільство – важлива умова ефективного функціонування держави. Більше того, як відзначав філософ XVII ст. Дж. Локк, «суспільство набагато важливіше держави й переживе його. Розпад держави не тягне за собою розпаду суспільства. У разі ж зникнення суспільства державі не встояти» [1, с.167]. Саме стан суспільства сприяє чи то гальмує процес демократизації, а не навпаки. Суб'єктом демократії є народ, і

саме він покликаний бути вирішальною силою формування демократичної політичної еліти (висуває та обирає «знизу вверху», контролює й певною мірою координує її діяльність), зумовлюючи загальнодемократичний курс офіційної політики країни. І тут багато що залежить від характеру диференційованості суспільства, соціальних якостей індивідів як його складників. У цьому разі на перший план виступає необхідність для індивідів мати достатні політичні знання, які допомагатимуть йому захищати свою незалежність, бути суб'єктом політичної активності, контролювати дії своїх представників у парламенті чи то органах місцевої влади. Отже, першоосновою народовладдя є знання про демократію, їхнє поширення у горизонтальній площині. Без цього демократія може перетворитися на фікцію.

Становлення української державності відбувається у складних умовах політичної неготовності більшості населення до демократії та стрімкого поглиблення соціально-економічної диференціації. У кінці ХХ ст. суспільство ділилося на два протилежних за політико-економічними інтересами шари. Пізніше внаслідок процесу приватизації державної власності виділилось три групи – номенклатура, яка намагалась перетворити владну посаду у власність, криміналітет і «різничинці» (інженери, викладачі). Всіх об'єднувало прагнення до економічного й політичного панування. Як справедливо зазначав фундатор «теорії груп» А. Бентлі, «кожній групі відповідає інтерес, кожному інтересу – група» [2, с.18].

На першому етапі незалежності до влади прийшли націонал-демократи здебільшого з колишніх дисидентів. У першу чергу їх цікавила зміна державних символів, міжнародне визнання, але загалом вони були нездатні правити країною в нових умовах. Серед них було чимало тих, хто жадав отримати будь-яку посаду в уряді. А тим часом швидко виникали верстви нових власників унаслідок приватизації, формувались фонди, створювались нові політичні партії (і одразу ж передвиборчі штаби для участі у виборчих кампаніях). Усе це відбувалось під гаслом «Країною мають керувати багаті й успішні люди». У цей період «пересічний українець» не дуже переймався боротьбою за незалежність країни й демократію, мимоволі обираючи стан зниженої соціополітичної життєдіяльності – свого роду «громадянську сплячку». Іншими словами, він обрав роль стороннього

спостерігача інституціональних і економічних перетворень, ініційованих вузьким колом політичної та ділової еліт (які зрештою й прийшли до влади у 1994 р.). За часів президентства Л. Кучми сформувались й зміцніли перші українські олігархи. Панував порядок «Усе на продаж!» – від газет до місць у парламенті. Внаслідок цього 0,1 % населення України приватизував всі багатства країни, а решта населення стали незаможними.

Молода генерація українських олігархів виявилась здатною впливати на формування порядку денного в країні у своїх корисливих інтересах завдяки привласненню природних ресурсів, підприємств, засобів масової інформації. З того часу вибори у законодавчий орган країни та місцеві органи самоврядування стали демонстрацією сили й можливостей вітчизняних олігархів. Їхні висуванці проходили до Верховної Ради за партійними списками та на мажоритарних округах і це дозволяло можновладцям зміцнювати свої економічні й політичні позиції на всіх рівнях. І сьогодні вони виявляють неабияку наполегливість під час передвиборної президентської та парламентської кампаній, їх ніщо не спиняє: ані жорстокості «громадянської війни», ані політичні вбивства (Є. Щербань, В. Гетьман, Г. Гонгадзе, О. Бузина та ін.).

Процеси, розпочаті за часів Л. Кучми у 1994 – 2004 рр., спричинили перший Майдан 2004 року. До основних причин, які підвищують вірогідність масової участі населення у цих подіях можна віднести: 1) високий рівень незадоволеності населення економічними умовами життя; 2) підвищення рівня недовіри до владних структур і політичних лідерів; 3) низький рівень політичної залученості – участь населення у легітимних формах політичного життя (членство у партіях, політичних рухах, асоціаціях, участь у виборах, зустрічах з представниками влади тощо); 4) низький рівень політичної ефективності – відчуття людиною можливості легітимно впливати на соціальні процеси та політичні рішення, що зачіпають їхні інтереси.

Але через невисокий рівень політичної культури учасників протестів 2004 р. та пасивності більшості населення результатами народних виступів скористалися певні олігархічні кола, незадоволені тим, що принцип правління Л. Кучми «поділяй і владарюй» не дозволяв жодній з фінансово-промислових груп закріпити завойовані позиції.

Після Майдану-2004 зміна президентів і урядів не змогла спинити поглиблення процесу соціально-економічного розшарування та зубожіння населення України, який поступово набував загрозливих для політичної стабільності масштабів. За даними досліджень Інституту соціології НАН України, якщо на початку 1990-х років

співвідношення доходів 10 % найбільш багатих до 10 % бідніших українців становило 5:1, то у 2001 р. – 30:1, а у 2010 р. – 40:1 [3, с.4]. Розрив у доходах продовжувався й у наступні роки. На питання «Наскільки погіршилося фінансове становище вашої сім'ї?» були отримані такі відповіді [4, с.1]:

	2011	2012	2013	2014	2015
Різко погіршилося	18 %	15 %	17 %	40 %	45 %
Дещо погіршилося	36%	27 %	30 %	37 %	34 %
Швидше погіршилося	6 %	14 %	9 %	0 %	0 %

А на часі, коли Всесвітній банк переглянув мінімум, за яким починається рівень крайньої бідності (його підняли з 1,25 доларів до 1,9 доларів на день), за межею бідності можуть опинитися 7 млн. українців [5, с.5]. А така ситуація аж ніяк не може сприяти зростанню політичної культури, а відтак – цивілізованої активності населення.

Незадоволення результатами Майдану-2004 р., відсутність справжніх реформ на користь народу України, продовження процесу зубожіння й політичного безправ'я призвели до другого Майдану – кінця 2013 – початку 2014 р., який за чисельністю учасників поступився першому Майдану, але був більш радикальним і кровавим. Так, представників попередньої влади вдалося усунути від керівництва, але та частка активістів Майдану, якій на «революційній» хвилі вдалося отримати владні посади чи то стати депутатами Верховної Ради, здебільшого не мала ані необхідних знань про суспільство, ані навичок управління, ані уявлення про систему влади взагалі. Це не наближає до здійснення головної мети – встановлення справжньої демократії, тобто такої системи влади, за якої держава, політичні інститути залежать від юридично оформленої волі народу. У протилежному випадку, тобто коли у суспільстві зникає потреба у загальному для всіх законі й праві, встановлюється неконтрольована тиранія в особі тирана чи то олігархічної групи. Щоправда, деякі не помічають її навіть тоді, коли вона стає очевидною і боротися з беззаконням і корупцією стає неможливим. А як стверджує професор Єльського університету Р. Даль, «теорія демократії має справу з такими процесами, через які пересічні громадяни контролюють своїх лідерів» [6, с.8]. При цьому «ключовою характеристикою демократії є постійна чуйність уряду до настроїв і бажань

громадян» [7, с.1]. Але про яку «чуйність» може йти мова, якщо уряд складається з осіб, які представляють лише 0,3% населення за рівнем життя. З дев'ятнадцяти членів Кабінету Міністрів А. Яценюка, який почав працювати з 2014 р., чотирнадцять «прийшли» з бізнесу й не полишили його під час роботи у Кабміні. Лише двоє з них відповіли, що власного бізнесу не мають [8, с.1-5].

Не змінився й соціальний склад наступного уряду, який у квітні 2016 р. очолив В. Гройсман. Більше того, при формуванні складу нового уряду не були враховані географічні особливості та адміністративно-територіальний поділ країни. Так, у Кабміні є 22 представники Правобережжя і лише один з Лівобережжя України. Така ситуація закладає основи для формування конфліктних ситуацій перш за все у системі соціальної взаємодії суб'єктів і об'єктів управління. Вочевидь спостерігаємо порушення того правила, якого дотримуються у країнах стабільної демократії: принципу пропорційності територіального представництва у державних структурах. Тому й сьогодні більшість громадян незадоволені своїми можливостями змінити своє соціально-економічне становище легальним шляхом, не довіряють державним структурам і політичним інститутам. В умовах масової недовіри до держави роль рушійної сили реформ могла б належати інститутам громадянського суспільства. Однак останні розвиваються надто повільно й непослідовно. А на деяких напрямках цей розвиток більше нагадує деградацію. За останні десять років суттєво знизилась підтримка населенням інституту багатопартійності, залученість людей до суспільно-політичних організацій. Загалом за роки незалежності України залученість громадян у суспільну діяльність знизилась до такого

рівня, який визначає майже повну безпорадність всього суспільства й окремої особи, зокрема у спробах поставити під громадський контроль ті чи інші державні структури. Нерозвиненість громадянського суспільства тісно пов'язана з украй низьким рівнем його політичної ефективності, що виявляється у стійкій впевненості громадян у тому, що вони не мають реальних інструментів боротьби з утисками з боку представників центральної чи місцевої влади. Цьому сприяють ще такі фактори, як невисокий рівень політичної свідомості та громадянської культури більшої частини населення, залежність прийняття політичних рішень на державному та місцевому рівнях від олігархічних структур, а головне – вимивання головного підґрунтя громадянського суспільства – середнього класу. Починаючи з четвертого кварталу 2013 р. в Україні домінує тенденція зменшення у соціальній структурі вищого середнього шару та середнього середнього шару. Водночас збільшується частка більш низьких шарів [9, с.5].

Революції й бунти виникають лише там і тоді, коли не працюють демократичні механізми, люди відчують правову незахищеність, відсутність соціально спрямованого законодавства, в тому числі справедливого податкового законодавства. Тільки усвідомивши свої інтереси, різні верстви населення зможуть сприяти своїми

діями становленню громадянського суспільства як основи демократичної державності та інструменту розв'язання конфліктів будь-якого рівня і у будь-яких сферах. Лише таким чином в умовах продовження воєнних дій та економічної кризи можна перетворювати Україну на стабільну й правову державу.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Локк Дж. Два трактата о государственном правлении / Джон Локк // Сочинения: В 3 т. – Т.3. – М.: Мысль, 1988. – 569 с. – С.135-406.
2. Шапиро И. Демократия и гражданское общество / И. Шапиро // Полис. – 1992. – № 4. – С.17-29.
3. Зеленина Е. Жизнь на вулкане, или как меняются богатство и бедность / Е. Зеленина // Время. – 2014. – 6 ноября. – С.3.
4. Данные опроса, проведенного социологической группой «Рейтинг» // Аргументы и факты в Украине. – 2015. – № 44. – С.1.
5. Время. – 2015. – 8 ноября. – С.5.
6. Даль Р. Введение в теорию демократии / Р. Даль. – М.: Мысль, 1992. – 282 с.
7. Dahl R.A. Polyarchy: Participation and Opposition / R. Dahl. – L.: New Heiven, 1971. – 124 p.
8. Спасательный круг // Зеркало недели. – 2014. – 6-12 декабря. – С.1-5.
9. Время. – 2015. – 14 июня. – С.5.

УДК 342.36:3231.7

Сивуха Т.В.

Харківський національний  
університет імені В. Н. Каразіна

### ДЕМОКРАТИЧНА ЛЕГІТИМНІСТЬ ЯК ФУНКЦІОНАЛ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

*Проаналізовано систему реалізації механізму демократичної легітимності в контексті становлення громадянського суспільства в Україні. Висвітлено та розкрито взаємозв'язок між категоріями демократії, громадянського суспільства та легітимності політичної влади. Розглядається питання визначення функціонального призначення громадянського суспільства у фокусі адаптації української політичної системи до сучасних моделей європейських демократій. Досліджено сутнісні характеристики та прикладні принципи дії механізму демократичної легітимності в умовах постмодерного політичного процесу.*

**Ключові слова:** демократія, політична легітимність, громадянське суспільство, демократична легітимність.

Сивуха Т.В.

### ДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ ЛЕГИТИМНОСТЬ КАК ФУНКЦИОНАЛ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

*Проанализирована система реализации механизма демократической легитимности в контексте становления гражданского общества в Украине. Освещена и раскрыта взаимосвязь между категориями демократии, гражданского общества и легитимности политической власти. Рассматривается вопрос определения функционального назначения гражданского общества в фокусе адаптации украинской политической системы к современным моделям европейских демократий. Исследованы существенные характеристики и прикладные принципы действия механизма демократической легитимности в условиях постмодерного политического процесса.*

**Ключевые слова:** демократия, политическая легитимность, гражданское общество, демократическая легитимность.

Syvukha T.

### DEMOCRATIC LEGITIMACY AS A FUNCTIONAL OF THE CIVIL SOCIETY

*The article is devoted to the analysis of the system of implementation democratic legitimacy in the context of the civil society formation in Ukraine. The relationship between the categories of democracy, civil society, and the legitimacy of political power have been covered and revealed. The matter of the functional purpose of civil society in the focus of integration of the Ukrainian political system to modern models of European democracies have been addressed. Essential characteristics and applied principles of the mechanism of democratic legitimacy in the terms of the post-modern political process have been studied.*

**Key words:** democracy, political legitimacy, civil society, democratic legitimacy.

Громадянське суспільство та демократія у сучасних концептуальних і публіцистичних інтерпретаціях майже завжди подаються як взаємозалежні та одноструктурні речі, де перше неможливе без другого й навпаки. Для України з моменту отримання нею державної незалежності, проблема розвитку громадянського суспільства не втрачає актуальності, хоча в рамках «тіла Конституції» було закріплено, що питання руху координат української демократії остаточно визначено. Таким чином, Україна конвенціонально набула статусу правової та демократичної держави, що дозволяє їй громадянам вільно визначати власну долю [1]. Проте більшість дослідників сходяться на думці, що Україна ще не пройшла через увесь демократичний транзит, хоча й декларує принципи демократичного урядування.

Одним із таких принципів є механізм демократичної легітимності, орієнтований на зовнішнє та внутрішнє визнання не тільки форм політичного урядування, а й на проведення курсу політичних реформ. У контексті українського політичного процесу ця проблематика актуалізується у конкретних напрямках: активізації громадянських протестних кампаній, які направлені на підтримку або протидію ухвалення певних політичних рішень; інтенсифікації суспільного запиту на політиків і державних діячів «європейського зразка»; процесу перерозподілу владних повноважень та зон політичної відповідальності на різних рівнях державного управління та місцевого самоврядування тощо. Однак в умовах слабкорозвинутого громадянського суспільства поняття демократичної легітимності неодноразово ставало одним із маніпулятивних інструментів для прикриття авторитарних тенденцій розвитку української політичної системи.

Демократична легітимність є інструментом, який гарантує сприйняття та визнання суспільною думкою державно-політичних рішень, а також забезпечує фактичну стабільність політичних відносин.

Палітра світових теоретичних розробок щодо форм поєднання легітимності та принципів демократичного урядування налічує безліч імен. Однак найбільш комплексно означену проблематику, на нашу думку, розкрито в роботах Х. Арндт, Д. Дзолу, П. Розанвалона, Дж. Арагона.

Для вітчизняних політичних досліджень характерною є ототожнення принципів демократичних режимів західного зразка та місця громадянського суспільства в його

системних координатах з ідеальним типом організації суспільного устрою, що, на наш погляд, звужує спектр пошуків моделей суспільно-політичного устрою комплементарних саме українській політико-правовій культурі та ціннісним орієнтирам. Унаслідок цього виникають структурні та методологічні суперечності, які ще більше дегармонізують динаміку концептуальних досліджень представленої проблематики. До кола українських учених, які звертаються до дослідження проблем співвідношення легітимності політичної влади та режиму демократії, входять Є. Бистрицький, Н. Вінникова, О. Висоцький, А. Колодій, А. Наумов, М. Тур, О. Фісун, Є. Цокур та інші.

Вивчення проблематики застосування механізму демократичної легітимності в контексті українських суспільно-політичних практик допоможе у визначенні стану розвитку громадянського суспільства в Україні та його впливу на процеси вироблення й прийняття державно-політичних рішень. Тому метою нашого дослідження є визначення механізмів реалізації демократичної легітимності в контексті становлення громадянського суспільства в Україні.

Демократія як форма суспільно-політичного устрою бере свій початок у древньогрецькій політичній практиці, де політика виступала сферою життя, що стосувалася абсолютно кожного громадянина. Отже, такий устрій автоматично легітимізувався в очах усіх громадян, тому що у процесі свого функціонування він допускав вільний доступ кожного до сфер управління справами поліса.

У період Середньовіччя сформувалася нова інтелектуальна генеза уявлень про сутність та призначення влади. У політичній термінології з'являються такі категорії, як «*stato*» (держава у сучасному розумінні) і «*суверенітет*» (верховенство або абсолютна внутрішня влада), що зумовило трактування демократії як певного сакрального типу організації політичної системи, в якому вплив суспільства на процеси її функціонування визначався за критеріями «*божественної волі*».

Суспільно-політична думка епохи Нового часу вивела проблематику політичного правління на новий – тривимірний рівень аналізу, а саме – співвідношення простору взаємодії особистості, суспільства та держави. Перші буржуазні революції в Нідерландах та Англії спонукали до пошуку оптимальних форм урядування:

розмежування гілок влади та реалізації моделі «особистість-суспільство-держава». Американська війна за незалежність (1775-1783 рр.) та Велика французька революція (1789 р.) дали поштовх будівництву політичних систем, за яких форми державного устрою та курс дій уряду стали все більше залежати від суспільного визнання.

У роботі «Демократія і складність» Даніло Дзолу зазначає: «У деяких політичних умовах, особливо, але не виключно в умовах третього світу, слово «демократія» до сих пір являє собою революційний виклик владі політичних та воєнних кіл» [2, с. 22]. Сучасне «широке народне тлумачення» демократичного процесу часто зводиться до певного набору ідеалістичних уявлень про організацію держави, в якій панують винятково принципи справедливості, прозорості владних відносин та взаємодопомоги людей, а громадянське суспільство як окрема частина суспільного буття виконує незмінну роль медіатора між владою та населенням.

Український дослідник Євген Цокур вважає, що «ідея громадянського суспільства зазвичай розглядається як ідеальний варіант політичної структуризації, самоорганізації суспільства, згуртування та актуалізації його на досягнення певних успіхів у державотворенні, суспільно-політичному й економічному розвитку та подолання проблем, які щороку ускладнюються, а їх кількість збільшується» [3, с. 137]. Однак справжня сутність демократії та громадянського суспільства як окремого соціального явища значно глибша та ширша у політичних, філософських та історичних вимірах.

Демократія та громадянське суспільство – це складне структурно паралельне, але взаємопов'язане нашарування різного роду політико-правових, соціокультурних практик і загальних філософських категорій. Сучасна мережа демократій і форм громадянського суспільства має у своїх основах довгий шлях практичного розвитку, наукових тлумачень та суспільного сприйняття.

У посткласичних координатах політичної думки демократія трактується не тільки як спосіб управління більшістю, а й як «спосіб визначення, хто буде правити та (в більш загальному плані) з якою метою» [4, с.56]. За таких умов громадянське суспільство як невід'ємна частина демократичного урядування не лише роль виконує роль фільтра чи регулятора «способу визначення хто», а є селектором позицій «з якою

метою». Тобто громадянське суспільство покликане контролювати відповідність завдання, які ставляться перед політиками, державними службовцями, різними групами впливу в політичній площині потребам і інтересам «суспільного блага», а не задовольняти партикулярні інтереси окремих акторів.

Громадянське суспільство, виконуючи функцію контролю державної влади, одночасно є одним із механізмів її легітимації [3, с. 138]. Саме за допомогою механізму легітимації відбувається зміцнення представницьких зв'язків між політичними акторами або державою та різними суспільними групами. Водночас можливий і такий негативний наслідок, як апропріація влади, тобто її фактичне присвоєння певними політичними колами [5, с. 21]. Запобіганню таких процесів слугує феномен громадянського суспільства як головного контролера за дотриманням зворотного зв'язку між владою та суспільством, а також орієнтира у політичній діяльності, спрямованій на цінності «суспільного блага».

Легітимність у спектрі класичних визначень розуміється як «народна підтримка і визнання правлячого режиму з боку громадськості, в результаті чого політичне керівництво має політичну владу через згоду і взаємні домовленості, а не через примус» [6, с. 520]. Водночас слід зазначити, що це лише один із двох рівнів конструкту легітимності.

П'єр Розанвалон виділив два способи розуміння легітимності: легітимність, що походить від суспільного визнання певної влади, і легітимність як відповідність певній нормі чи цінностям [5, с. 15]. Громадянське суспільство породжує демократичну легітимність у тому аспекті, що воно є контролером не «обличчя влади», а тих рішень, які вони приймають, а також їхньої відповідності суспільним інтересам. Оскільки суспільство як одна ціла соціальна одиниця не може здійснювати такий контроль через ті чи інші технічні або якісні показники, тому це віддається громадянському суспільству, яке часто є найсвідомішою та найактивнішою частиною усієї системи суспільних відносин.

Відзначимо, що для максимально ефективної діяльності усієї системи вироблення державно-політичних рішень потрібно суміщати нормативний та перцептивний аспекти легітимності. Люди, які вийшли протестувати у листопаді 2013 року, чітко показали незгоду більшості українського



суспільства з рішенням Кабінету Міністрів України щодо призупинення євроінтеграційних процесів, що згодом було проігноровано тодішніми правлячими політичними елітами. Тоді стало очевидно, що інтереси певного вузького кола людей у цьому питанні стали вищими, ніж інтереси громадян України. Можливо, квазіавторитарний режим В. Януковича тому й втратив остаточно свою політичну дієвість, тому що спирався тільки на постулат часткового суспільного визнання тодішньої системи владних відносин, але не використовував механізм відповідності власних рішень нормам і цінностям, які склалися на той час у суспільній думці.

Приклад Української революції демонструє всю важливість демократичної легітимності та роль громадянського суспільства як джерела її функціонування. Виходячи з цього, можна впевнено стверджувати, що Революція Гідності кристалізувала та певним чином підштовхнула процес становлення українського громадянського суспільства, коли остаточно стало зрозуміло, що «підтримка людей – влада, а насилля – лише код зброї» [7, с. 49].

У зв'язку з вищезазначеним доцільно звернутися до прикладу співвідношення легітимісційних процесів і застосування насилля як політичного інструменту. Згідно з теорією Ханни Арендт, легітимність виникає в той момент, коли люди збираються разом й діють. Водночас слід зауважити, таким визначенням можуть позначатися як легітимісційні, так и де легітимісційні процеси.. Застосування насилля по відношенню до громадян починається тоді, коли влада слабшає. Застосовуючи силові методи розв'язання проблеми активізації протестного руху, влада автоматично демонструє власну дезорієнтованість та слабкість внутрішніх елітних зв'язків. Лише реальна підтримка населення або переконлива імітація цього процесу може зарадити руйнуванню статусу правлячих кіл і діючої системи владно-політичних відносин. Не зважаючи на те, що будь-який наказ реалізовується в рамках класичної системної формули «панування-підкорення», він може бути проігнорованим внаслідок появи спільної думки, яка складається на базі погоджених дій: «Коли накази вже не виконуються, засоби насилля стають марними, адже питання про виконання наказів вирішується думкою й кількістю тих, хто цю ж думку поділяє» [7, с. 57].

Отже, межа застосування насилля та його сприйняття в рамках такого підходу є дуже тонкою, але виправданою, коли воно направлене на зовнішнє середовище, а не на внутрішні процеси. Події кінця 2013 – початку 2014 року продемонстрували недостатню підтримку прихильників режиму Януковича, що застосування силових методів проти політичної участі активної частини громадян та їхніх вимог зруйнувало всю систему владних відносин, яка була вибудована навколо «донецького клану». Демократична легітимність спирається виключно на підтримку людей та силу колективної думки, де застосування «арсеналу методів насилля» спроможне тільки зруйнувати цілісність конструкту існуючої політичної системи та суспільних відносин загалом.

Таким чином, багатовекторні процеси становлення та розвитку українського громадянського суспільства актуалізували первинний дворівневий сенс демократичної легітимності, що у концептуальному розрізі є найбільш ефективним механізмом для підтримки не тільки чинної системи прийняття державно-політичних рішень, але й для гармонізації взаємодії владних інституцій з громадським рухом і суспільством. Демократична легітимність може бути визначена як властивість політичної системи адаптувати державно-політичні рішення і процес їхнього ухвалення у спектрі визнання суспільною думкою.

Ключовим стандартом для сучасного громадянського суспільства є його здатність визначати ті фундаментальні речі, які є важливими та нормативними для суспільства у цілому, а отже, й необхідні при виробництві державних політик, які, в свою чергу, визначатимуть та коригуватимуть рух розвитку соціальних відносин. Політична влада, тільки тоді може максимально ефективно спиратися у своїй діяльності на елемент демократичної легітимності, коли розробляє і реалізовує свої політики задля суспільних інтересів. Громадянське суспільство покликане структурувати і визначати ті потреби та проблеми суспільства, які потребують вирішення політичною владою.

За допомогою сучасних форм громадського лобіювання, а саме механізмів адвокасі-кампаній, громадськість може відносно швидко донести до відома владних органів спектр проблем, які хвилюють суспільну думку. Створення громадських мереж спілкування у вигляді асоціацій, профспілок

або суспільних форумів потенційно забезпечать сприятливі умови для структуризації суспільних інтересів у певний кластер, який направляв би державні органи влади у руслі відповідності до завдань, які встановлюються перед режимом демократичного правління.

У такий спосіб повторно відбувається логічне поєднання взаємозалежності громадянського суспільства та умов реалізації демократичного урядування. Тлумачення взаємозалежності демократії та громадянського суспільства в загальному вимірі переважно розуміється як певний набір механізмів стримування впливу будь-якого роду егоїстичних інтересів окремих політичних акторів або як варіант інституціоналізації принципової неможливості встановлення будь-яких монополій, які не відповідають суспільним інтересам, у сфері прийняття політичних рішень [4, с. 73]. Таке тлумачення демонструє логічну природу та раціональність взаємодоповнення демократії та громадянського суспільства як сукупності політичних дій і процесів, направлених проти встановлення авторитарних політичних режимів, де механізм демократичної легітимності є своєрідним лакмусовим папірцем для визначення таких тенденцій.

Однак більш широке філософсько-політологічне поєднання концептуальних категорій демократії та громадянського суспільства відбувається на рівні політичного самоврядування, яке здійснюють рівноправні громадяни через безпосередню участь в обговоренні й вирішенні громадських справ шляхом вільного вибору (або голосування) [8, с. 26]. Термін «демократія» у своїх прямих конотаціях означає «народовладдя», тобто той державно-суспільний лад, за якого вирішальна роль у процесі прийняття державних рішень та політична влада належать «народним» зборам і процедурі голосування, які можуть легітимізувати власні рішення й політичний статус через механізм «ширми» демократичної легітимності. Проте саме в такому більш широкому тлумаченні понять демократії та громадянського суспільства й відбуваються основні маніпулятивні заходи щодо використання механізму демократичної легітимності.

Підводячи підсумки, ми можемо констатувати, що у постсучасних орієнтирах визначення демократичної легітимності в якості функціоналу громадянського суспільства є дві чіткі тенденції. Перша полягає в тому, що громадянське

суспільство є своєрідним соціальним фільтром, який контролює не ротацію «облич влади», а селекціонує й ревізує державно-політичні рішення на предмет їхньої відповідності суспільним інтересам. Друга тенденція полягає в тому, що демократична легітимність спирається виключно на підтримку населення та силу колективної думки, де громадянське суспільство є найсвідомішою та найактивнішою частиною усього конструкту суспільних відносин і першим реагує на внутрішні та зовнішні виклики й проблеми суспільства загалом.

Тенденції розвитку мережі громадських структур та закріплення громадянської солідарності як однієї з ключових цінностей для українського суспільства подають надію на те, що демократична легітимність буде реалізовуватися у форматі соціальних практик, притаманних сучасним європейським демократіям. Громадянське суспільство має виступати не тільки контролером процесів розвитку владно-політичних відносин, але й бути джерелом легітимації політичного режиму. Канали реалізації демократичної легітимності можуть бути задіяні за допомогою широкого громадського діалогу населення з владою. Такий формат забезпечить потрібні для легітимаційних процесів представницькі зв'язки і зорієнтує політичні еліти на розуміння потреб суспільства та підвищення ефективності проведення курсу реформ.

Демократична легітимність є обов'язковим та невід'ємним елементом сучасних європейських демократій, що актуалізує проблематику дослідження цього питання в контексті євроінтеграційних прагнень українського суспільства. Насамкінець зазначимо, що будь-яка форма політичної легітимності має постійно підтримуватися як з боку владних органів, так і з боку громадян. Саме від цього соціального механізму залежить стабільність усієї політичної системи країни. Громадянське суспільство є одним із конструктів, які покликані забезпечувати та підтримувати демократичну легітимність політичного урядування справжнього європейського зразка, тобто ефективного функціонування зворотного зв'язку між владою та суспільством.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

2. Дзоло Д. Демократия и сложность: реалистичный подход / Д. Дзоло; пер. с англ. А. А.Калинина (предисловие, гл. I-IV), Н. В. Эдельман (гл. V, заключение), М. А. Юсима (предисловие к русскому изданию); Гос. ун-т – Высшая школа экономики. – М.: Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. – 320 с.
3. Цокур Є. Г. Роль громадянського суспільства у процесі легітимації політичної влади [Електронний ресурс] / Є. Г. Цокур // Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї / гол. ред.: М. І. Михальченко; Українська акад. політ. наук, Поліщук. – Київ: Укр. центр політ. менеджменту. – Вип.19. – 2010. – С. 137-144.
4. Фисун А. А. Демократия, неопатримонализм и глобальные трансформации: Монография / А. А. Фисун. – Харьков: Константа, 2006. – С. 11-133.
5. Розанвалон П. Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближеність / П. Розанвалон; пер. з фр. Є. Марічева. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 287 с.
6. Aragón J. Political Legitimacy and Democracy / J. Aragón // K. Warren (Ed.). – Encyclopedia of Campaigns, Elections and Electoral Behavior. – 2008. – P. 520-522.
7. Арендт Х. О насилии / Х. Арендт; пер. с англ. Г. М. Дашевского – М.: Новое издательство, 2014. – 148 с.
8. Основи демократії: Навч. посіб. для студентів вищ. навч. закладів / Авт. колектив: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін.; За заг. ред. А. Колодій; М-во освіти і науки України, Академія педагогічних наук України; Укр.-канад. проект «Розбудова демократії», Ін-т вищої освіти. – Вид. 2-ге, стереотипне. – К.: Вид-во «Ай Бі», 2004. – С. 19-66.

УДК 394:321.014(477-04)

**Работягова І. В., Кисельова В. А.**

Харківський національний  
університет імені В. Н. Каразіна

### **ГЕТЕРОГЕННІСТЬ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ГАБІТУСУ НА ПРИКЛАДІ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ СЛОВ'ЯНСЬКА: МЕТОДОЛОГІЧНІ РАМКИ ДОСЛІДЖЕННЯ**

*Досліджується можливість застосування структуралістської методології, зокрема концепції габітусу, для аналізу україно-російського збройного конфлікту. На прикладі військових подій у Слов'янську протягом квітня-липня 2014 року показана гетерогенність пострадянського габітусу. Також цей феномен розглядається з точки зору передумови та невід'ємної складової сучасного гібридного збройного конфлікту.*

**Ключові слова:** *україно-російський збройний конфлікт, пострадянський габітус, гібридна війна, методологія.*

**Работягова И. В., Киселева В. А.**

### **ГЕТЕРОГЕННОСТЬ ПОСТСОВЕТСКОГО ГАБИТУСА НА ПРИМЕРЕ ВООРУЖЕННОГО КОНФЛИКТА В СЛАВЯНСКЕ: МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ РАМКИ ИССЛЕДОВАНИЯ**

*Исследуется возможность использования структуралистской методологии, в частности концепции габитуса, для анализа украино-росийского вооруженного конфликта. На примере военных событий в Славянске в течение апреля-июля 2014 года показана гетерогенность постсоветского габитуса. Также данный феномен рассматривается с точки зрения предпосылки и неотъемлимой составляющей современного гибридного вооруженного конфликта.*

**Ключевые слова:** *украино-росийский вооруженный конфликт, постсоветский габитус, гибридная война, методология.*

Rabotyagova I. V., Kyselova V. A.

POST-SOVIET HABITUS' HETEROGENEITY ON THE EXAMPLE OF SLOVIANSK ARMED CONFLICT: METHODOLOGICAL FRAMEWORK OF RESEARCH

*The article explores an opportunity to apply the methodology of structuralism, especially habitus concept, to Ukrainian-Russian armed conflict analyses. On the example of Sloviansk war events during April-July 2014 the heterogeneity of Post-Soviet habitus is shown. Such phenomenon is also considered as being a precondition and an integrated part of modern hybrid war conflict.*

**Key words:** Ukrainian-Russian armed conflict, Post-Soviet habitus, hybrid war, methodology

Події квітня-липня 2014 року в Україні можна охарактеризувати як завершення ненасильницької стадії україно-російського конфлікту (що тривала протягом лютого-березня: «мирний» референдум за приєднання Криму до Росії, мітинги в Донецьку, Харкові та Луганську прихильників федералізації, «безкровне» проголошення Донецької та Луганської «народних республік») та початок його безпосередньо збройного етапу. Ключове місце в цьому періоді займають воєнні події в місті Слов'янськ Донецької області.

Фактично саме Слов'янськ став першою українською територією, де була встановлена влада озброєних ополченців [1]. Також це місто виявилось першим, де через два місяці була відновлена українська влада [2]. Первісна масова підтримка бойовиків мешканцями міста, тією же мірою як і після нетривалого проміжку часу їх контрастно позитивне ставлення до української армії, тобто кардинальні зміни політичних уподобань, є важливим явищем для дослідження. Цей феномен став основою запуску збройного повстання на Донбасі, тому ідентифікація й аналіз його головних складових і характеристик здатні не лише надати глибше розуміння поточних подій конфлікту, але й випрацювати підходи для запобігання виникнення подібних «вибухонебезпечних» точок на інших територіях України.

Розглядаючи підходи до визначення причин збройного протистояння на сході України, у цілому можна виділити три напрямки аналізу, поширені в дослідницькому колі. Представники першого напрямку збройні дії на Донбасі пояснюють переважно військовою агресією Росії, характеризуючи україно-російський конфлікт як штучно інспірований зовнішніми факторами, зокрема для реалізації російських геополітичних інтересів (Ю. Мацієвський, А. Мотиль, Т. Кузьо, Д. Марплс) [3, 4, 5]. Друга група дослідників робить акцент на

виключно внутрішньо українських, структурних передумовах збройного повстання: особлива політична культура, ідентичність Донбасу, фрагментація держави, низька легітимність центральної влади на момент початку конфлікту (С. Куделя, І. Качановський, Р. Саква) [6, 7]. Представники третього напрямку пропонують дещо збалансований аналіз, враховуючи як зовнішні, так і внутрішні фактори збройного конфлікту (А. Умланд) [8].

Тим не менш, запропоновані перспективи аналізу не пояснюють деякі суперечливі аспекти подій конфлікту. Наприклад, якщо виходити лише з внутрішньої «проросійської» специфіки регіонів як стимулу для сепаратистських настроїв, неможливо пояснити, чому сценарій «ДНР/ЛНР» не вдалося реалізувати в не менш «проросійських» Харкові чи Одесі. Більше того, наявні концепції розглядають аспект особливого контексту ведення військових дій ХХІ століття *post hoc*, не фокусуючись на умовах, першопричинах їхнього виникнення, таких як у першу чергу протиріччя серед ідентичностей, габітусів.

**Мета** статті полягає передусім у тому, щоби запропонувати додаткові методологічні рамки для вивчення україно-російського конфлікту. Основне завдання – продемонструвати, яким чином внутрішні структурні протиріччя, а саме гетерогенність пострадянського габітусу, зробили можливим ефективний вплив зовнішніх факторів у збройному конфлікті на Донбасі, тобто створили необхідні умови для реалізації стратегій гібридної війни. Таки чином, **об'єкт** цього дослідження – це саме гетерогенність пострадянського габітусу. Тоді **предмет** дослідження становлять події збройного конфлікту Слов'янська квітня-липня 2014 року.

Операціоналізація дослідницьких змінних виглядає таким чином. Залежною змінною (*dependant variable*) виступає

інституційний вимір пострадянського габітусу. У свою чергу незалежні змінні (*independent variables*) – це феномени габітусу, а також гібридної війни.

Термін «габітус» походить від латинського слова *«habeo»*, що в перекладі означає мати, володіти. Латинський словар також визначає габітус як природу, стан, умову, передиспозицію [9, с. 246]. Широкому застосуванню концепту габітусу в соціальних науках ми завдячуємо французькому соціологу П. Бурд'є, який у власній теорії об'єднав структуралістську та конструктивістську парадигми. Вчений визначає габітус як «систематизовані моделі сприйняття та оцінювання, а також когнітивні й оцінювальні структури, що є результатом тривалого досвіду суб'єкта, та обумовлені певною соціальною позицією» [10, с. 143]. Цей феномен виникає внаслідок відтворення соціальних практик протягом довгого часу й, таким чином, фактично становить світоглядні рамки, які обмежують та спрямовують сприйняття й найголовніше – інтерпретацію, – соціальних явищ індивідами. «Складаючи внутрішній досвід, ... габітус забезпечує активну присутність минулого досвіду, який, існуючи ... у вигляді схем сприйняття, мислення й дії, надає більш переконливу гарантію тотожності й сталості практик у часі, аніж усі формальні правила та явним чином сформульовані норми» [11].

Поняття габітусу близьке за змістом, але й водночас набагато ширше за поняття ідентичності, що передбачає лише соціокультурні (у тому числі й етнічні) характеристики. У той же час цей термін точніший і за концепцію менталітету, оскільки враховує не просто розходження в культурних традиціях, але в цілому різницю в первісних соціальних умовах. Використання габітусу, наприклад, здатне пояснити, чому достатня кількість російськомовного населення Донбасу підтримала проукраїнську сторону. Цікаві результати, що ілюструють цю ситуацію, наводить «Washington Post» [12] (видання здійснило порівняльне дослідження ставлення до таких політичних особистостей як Ленін, Порошенко, Путін і Обама в Криму та на сході України).

Габітус, використовуючи твердження Г. Дерлуг'яна, складається з кожних «мікроскопічних згусточків людського ґрунту», «міриад непомітних побутових мікроевзаємодій», починаючи від «дворових доміношників та кумоньок, які пліткують»,

закінчуючи «структурами напівлегального блату та чорного ринку» [13, с. 93]. «Самі по собі класові й національні ідентичності занадто макроскопічні, аби створювати спрямовану соціальну дію. Силу їм надають мобілізовані ідентичності та мережі взаємопідтримки, що склались та регулярно практикуються на менш абстрактних рівнях соціальної взаємодії» [13, с. 93]. Так, саме апеляція до цінностей і практик, що притаманні великим соціальним групам, забезпечила масову підтримку збройного повстання в Слов'янську під час його первісного етапу, що також підкреслюють і українські дослідники [14]. Іншими словами, подібна тактика виявилась успішною, тому що задіяла, активізувала так званий пострадянський габітус.

Оскільки незалежна українська держава існує протягом досить нетривалого часу, більша частина практик, успадкованих від попередньої радянської історичної епохи, продовжує автоматично відтворюватися, що, власне, ми й розуміємо під поняттям пострадянський габітус. П. Бурд'є називає подібне явище гістерезисом або відставанням габітусу, коли «агент як і раніше відтворює старі соціальні відносини через певний час після того, як вони змінилися (чи агент зайняв іншу позицію в них)» [15]. Аналогічні тенденції характерні не лише для української держави. Наприклад, П. Штомпка, досліджуючи посткомуністичні трансформації, виділяє схоже відставання габітусу в якості провідної риси соціальної зміни як травми в цілому для пострадянського простору [16].

Мабуть, найбільш слабе місце концепції габітусу полягає у складності його емпіричного аналізу, оскільки це поняття, використовуючи характеристики інститутів Д. Норта та Б. Вейнгаста, – це «форми взаємодії, які регулюють та обмежують взаємовідносини між індивідами» [17, с. 17]. А такі форми містять як зафіксовані закони, формальні суспільні договори, так і неформальні норми поведінки, уявлення про світ загалом, що ніде не закріплюються. Тому в якості індикаторів, здатних вказати на наявність пострадянського габітусу, ми виділяємо гіпотетичні маркери «пострадянськості», які будуть досліджені нами в подальшому за допомогою інтерв'ю з мешканцями Слов'янська. До таких маркерів (які переважно становлять сферу політичної культури) відносяться в першу чергу електоральні вподобання, оцінка подій Євромайдану, геополітичні орієнтації,

ставлення до процесу декомунізації, ставлення до національних українських героїв та свят, практики дозвілля та ін. Цей перелік не є вичерпним, він буде доповнений та перевірений під час емпіричного дослідження.

Нарешті друга важлива складова методології нашого аналізу – це концепція гібридної війни, а саме аналіз умов, найбільш ефективних для ведення такого типу військових дій. Специфіка сучасних гібридних воєн полягає найперше в тому, що акцент військових дій переміщується з міждержавної на внутрішньодержавну арену, і боротьба ведеться за «легітимність та вплив на відповідне населення» [18]. Тенденцію до інтеріоризації збройних дій можна простежити на прикладі результатів досліджень у рамках Uppsala Conflict Data Program: з-поміж 121 конфліктів за період часу з 1989 до 2005 року, 90 – були внутрішньодержавними, 24 – інтернаціоналізованими внутрішньодержавними, і лише 7 – міждержавними [19].

Р. Борум у статті «Сім стовпів малої війни» розглядає базові елементи протестних рухів, що можуть трансформуватись у збройні повстанські конфлікти, які сьогодні використовуються в якості провідних знарядь гібридних воєн [20]. Це сила зростаючих сподівань, сила невдахи, сила спритності й стрімкості, сила народу, сила опору, сила приналежності (причетності) та сила безпеки. Як бачимо, із них лише дві ознаки мають відношення до безпосередньої тактики спротиву (сила спритності й стрімкості, сила опору). Тоді як решта п'ять – це своєрідні джерела мобілізації протестних настроїв, що мають повністю структурне походження. Наприклад, сила зростаючих сподівань, основу якої складає експлуатація відчуття соціальної несправедливості (що в свою чергу спирається на невдоволеність функціонуванням конкретних інститутів). Або сила приналежності (причетності), що взагалі має пряме посилення на загальноприйняте розуміння, погляду на світ, а отже – габітусу.

Тобто, аналізуючи український контекст, можна виділити гетерогенність пострадянського габітусу, або його багаторівневість та неоднорідність внаслідок соціальних протиріч, в якості «сприятливого ґрунту» для збройних конфліктів. І, на наш погляд, саме місто Слов'янськ становить найбільш яскравий приклад утілення такої гетерогенності.

Таким чином, сучасні збройні конфлікти – це в першу чергу війни серед населення. І війна на сході України наочно це підтверджує. Із нашої точки зору, пояснення причин збройного конфлікту в Слов'янську квітня-липня 2014 року за допомогою структуралістської перспективи аналізу здатне сприяти не лише повнішому розумінню україно-російського конфлікту, але й загалом запропонувати можливі шляхи дослідження сучасних гібридних воєн, оскільки такий підхід інтегрує як прикладні концепції військової тактики, так і теоретичний соціологічний аналіз. Окрім цього, такі методологічні рамки дослідження можуть стати й індикатором для виявлення передумов майбутніх протестних рухів та збройних конфліктів. Тим не менш, наразі концепт пострадянського габітусу потребує ретельної емпіричної перевірки, за допомогою якої стане можливим більш чітко визначення методологічних термінів та гіпотез.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Цукерман Д. Как начиналась война. Захват Славянска [Електронний ресурс] / Д. Цукерман. – Режим доступу: <http://vlada.io/kak-nachinalas-voyna-zahvat-slavyanska/>
2. Соколов С. Славянск: хроники оккупации и свободы [Електронний ресурс] / С. Соколов. – Режим доступу: <http://nv.ua/project/sloviansk-year-of-freedom.html>
3. Мациевский Ю. Ограничения аргумента: дискуссия об источниках «восстания» на Донбассе [Електронний ресурс] / Ю. Мациевский. – Режим доступу: [http://www.ponarseurasia.org/ru/article\\_20141124\\_Matsiyevsky](http://www.ponarseurasia.org/ru/article_20141124_Matsiyevsky)
4. Мотыль А. Проигрышное положение России на Донбассе [Електронний ресурс] / А. Мотыль. – Режим доступу: <http://obozrevatel.com/blogs/52438-proigryshnoe-polozhenie-rossii-na-donbasse.htm>
5. Kuzio T. The origins of peace, non-violence and conflict in Ukraine [Електронний ресурс] / T. Kuzio. – Режим доступу: <http://www.e-ir.info/2015/04/01/the-origins-of-peace-non-violence-and-conflict-in-ukraine/>
6. Куделя С. Донбасский разлом [Електронний ресурс] / С. Куделя. – Режим доступу: [http://www.counter-point.org/wp-content/uploads/2015/08/kudelia\\_counterpoint1.pdf](http://www.counter-point.org/wp-content/uploads/2015/08/kudelia_counterpoint1.pdf)
7. Kudelia S. Review on Richard Sakwa's book: Frontline Ukraine [Електронний ресурс] / S. Kudelia. – Режим доступу: [https://www.academia.edu/10744588/Review\\_of\\_Richard\\_Sakwas\\_Frontline\\_Ukraine\\_Crisis\\_in\\_the\\_Borderlands](https://www.academia.edu/10744588/Review_of_Richard_Sakwas_Frontline_Ukraine_Crisis_in_the_Borderlands)
8. Умланд А. В защиту конспирологии: ответ Сергею Куделе на его анти-политический анализ «гибридной войны» в Восточной Украине [Електронний ресурс] / А. Умланд. –

- Режим доступу: [http://www.ponarseurasia.org/ru/article\\_20141226\\_Kedelia](http://www.ponarseurasia.org/ru/article_20141226_Kedelia)
9. Cassell's Latin dictionary: Latin-English and English-Latin [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://archive.org/stream/cassellslatindic00marc#page/n7/mode/2up>
  10. Бурдые П. Социальное пространство и символическая власть [Електронний ресурс] / П. Бурдые. – Режим доступу: [https://www.hse.ru/data/157/314/1234/2\\_2\\_3Bourd.pdf](https://www.hse.ru/data/157/314/1234/2_2_3Bourd.pdf)
  11. Шматко Н. «Габитус» в структуре социологической теории [Електронний ресурс] / Н. Шматко // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – Т. 1, № 2. – С. 60-70. – Режим доступу: <http://ecsocman.hse.ru/data/106/743/1231/005Shmatko.pdf>
  12. Toal G. How popular are Putin and Obama in Crimea? [Електронний ресурс] / G. Toal, J. O'Loughlin. – Режим доступу: <https://www.washingtonpost.com/blogs/monkey-cage/wp/2015/01/22/how-popular-are-putin-and-obama-in-crimea-and-eastern-ukraine/>
  13. Дерлугьян Г. Адепт Бурдые на Кавказе / Г. Дерлугьян. – М.: Территория будущего, 2010. – 560 с.
  14. Куделя С. Внутренние источники вооруженного конфликта на Донбассе [Електронний ресурс] / С. Куделя. – Режим доступу: [http://www.ponarseurasia.org/ru/memo/201309\\_Kudelia](http://www.ponarseurasia.org/ru/memo/201309_Kudelia)
  15. Леденева А. Вступительная статья [Електронний ресурс] // сост. А. В. Леденева. Современная социальная теория: Бурдые, Гидденс, Хабермас. – Режим доступу: <http://www.twirpx.com/file/945844/>
  16. Штомпка П. Социальное изменение как травма [Електронний ресурс] / П. Штомпка. – Режим доступу: <http://politprikklad.net.ru/files/Shtompka-Trauma.pdf>
  17. Норт Д. Концептуальный подход к объяснению истории человечества [Електронний ресурс] / Д. Норт, Б. Вейнгагст. – Режим доступу: <http://www.research.by/webroot/delivery/files/2007n1r01.pdf>
  18. Doctrine for the Armed Forces of the United States [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bits.de/NRANEU/others/jp-doctrine/jp1%282007%29.pdf>
  19. UCDP Peace agreement database [Електронний ресурс] – Режим доступу: [http://www.pcr.uu.se/research/ucdp/datasets/ucdp\\_peace\\_agreement\\_dataset/](http://www.pcr.uu.se/research/ucdp/datasets/ucdp_peace_agreement_dataset/)
  20. Borum R. Seven pillars of small war power [Електронний ресурс] / R. Borum. – Режим доступу: [http://works.bepress.com/andy\\_borum/50/](http://works.bepress.com/andy_borum/50/)

УДК 323.326:321.02

Воробйова Т.Л.

Донецкий национальный университет

## РОЛЬ ЕЛИТНИХ ГРУП У ПРОЦЕСІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРОТЕСТНОГО ПОТЕНЦІАЛУ У МАСОВУ МОБІЛІЗАЦІЮ В УКРАЇНІ

*Політичні події 2013–2014 рр. в Україні свідчать про актуальність проблеми протесту як складової політичного процесу та необхідність її вивчення задля можливості регуляції та запобігання негативних наслідків. Розглянуто механізм та фактори, що визначають перехід від психологічних показників протестного потенціалу безпосередньо до дії, визначено роль еліти у цьому процесі. Для розуміння місця елітних груп у механізмі політичного протесту запропоновано динаміку їхнього формування у період незалежності України та вплив на настрої громадян. Виділено декілька етапів, які розкривають форми утворення політичної та економічної верхівки, цілі та способи їхньої взаємодії як зовнішні фактори, що стимулюють або, навпаки, блокують протестний потенціал.*

**Ключові слова:** політичний протест, протестний потенціал, політична еліта, економічна еліта, бізнес-групи.

Вороб'єва Т. Л.

## РОЛЬ ЭЛИТНЫХ ГРУПП В ПРОЦЕССЕ ТРАНСФОРМАЦИИ ПРОТЕСТНОГО ПОТЕНЦИАЛА В МАССОВУЮ МОБИЛИЗАЦИЮ В УКРАИНЕ

*Политические события 2013-2014 гг. в Украине свидетельствуют об актуальности проблемы протеста как составляющей политического процесса и необходимость ее изучения для возможности регуляции и предотвращения негативных последствий. Рассмотрен механизм и факторы, определяющие переход от психологических показателей протестного потенциала непосредственно к действию, определено роль элиты в данном процессе. Для понимания места элитных групп в механизме политического протеста предложено динамику их формирования в период независимости Украины и влияние на настроения граждан. Выделено несколько этапов, которые раскрывают формы образования политической и экономической верхушки, цели и способы их взаимодействия как внешние факторы, стимулирующие или, наоборот, блокирующие протестный потенциал.*

**Ключевые слова:** политический протест, протестный потенциал, политическая элита, экономическая элита, бизнес-группы.

Vorobyova T.

## THE ROLE OF THE ELITE GROUPS IN THE PROCESS OF TRANSFORMATION OF PROTEST POTENTIAL IN THE MASS MOBILIZATION IN UKRAINE

*Protest is an actual problem of political process as Ukrainian political events of 2013-2014 demonstrated. So this problem should be explored in order to regulate and prevent its adverse effects. The structure and some factors that determine the transition from psychological marks of the protest potential to the action were presented. The elite's role in this process and its influence on citizens' moods were defined, so the dynamics of its formation during the period of Ukraine's independence were traced. Some stages that reveal the shape of formation of the political and economic elite, the goals and the ways of their interaction, the way in which the external factors that stimulate or, conversely, block the protest potential, are divided.*

**Key words:** political protest, protest potential, political elite, economic elite, business group.

Процес становлення в Україні демократичної політичної системи є динамічним і водночас складним. На сьогодні наша країна переживає переломний період розвитку своєї державності. Політичні події 2013–2014 рр. свідчать про актуальність проблеми протесту як складової політичного процесу та необхідність її вивчення задля можливості регуляції та запобігання негативних наслідків.

Феномен політичного протесту як у вітчизняній, так і в зарубіжній політичній науці, починаючи з XIX століття, є об'єктом пильної уваги дослідників. Не дивлячись на високу ступінь вивченості різних аспектів протесту, чи то причин революцій, або особливостей функціонування опозиційних структур, до сих пір не осмислено співвідношення загальних і особливих механізмів виникнення масової протестної мобілізації. Залишається не до кінця зрозумілим, як пов'язані між собою різні фактори, що впливають на протест, яка їхня роль у формуванні протестної мобілізації. За відсутності уявлення про динаміку протесту

складно достовірно прогнозувати розвиток і наслідки конкретного конфлікту в масштабах регіону, чи то країни загалом.

Дослідження факторів, які впливають на виникнення масового політичного протесту, вимагає врахування різних рівнів витоків соціального невдоволення і можливостей для політичної активності громадян. До них відноситься комплекс економічних, соціально-політичних і психологічних чинників, здатних привести до порушення рівноваги між очікуваннями і можливостями певних соціальних груп. Ці фактори є важливими, але недостатніми умовами масової протестної активності. Окрім готовності до вияву протесту (яка загалом в Україні досить висока протягом усіх років), для масових акцій потрібні ще кілька важливих передумов. Оскільки протестна активність, як правило, протікає в деякому інституційно-оформленому вигляді, то очевидно що вона повинна направлятися певними акторами, які мають відповідні організаційні ресурси. Це означає, що крім змінних ефектів модернізації та соціальної



напруженості, варто врахувати фактор маніпулятивного впливу на суспільну свідомість, що характеризується високим протестним потенціалом, який здійснюється організованими акторами, в першу чергу, політичними елітами, політичними партіями, економічними групами і громадськими організаціями, через генерацію суспільно резонансних подій, актуалізує протестний потенціал. Що стосується механізму взаємозв'язку стану масової і елітної свідомості, то можна з упевненістю припустити лише те, що головними, керуючими тут є, звичайно ж, настрої «верхів». До того ж, політичний протест вимагає залучення певних ресурсів. Тобто будь-яка масова мобілізація в суспільстві потребує спонсорів. Зазвичай у теоріях, що вивчають політичний протест, його розглядають як логічний результат соціально-економічних проблем. Саме тому останні детально вивчаються і досліджуються, у той час як взаємодія гравців, рушійні сили політичного протесту залишаються поза увагою.

Теорія протесту і громадянської непокорі розглядається в працях: Г. Блумера, Д.Ольшанського, Х. Ортега-і-Гассет, Г. Тарда та інших (соціально-психологічні аспекти протестних рухів); В. Горьковенко, М. Діані, Х. Кітшелт, В. Костюшева, В. Сафронова (соціальний і політичний протест: цілі, дискурс, потенціал). Проблематика мобілізації груп і ресурсів, включаючи мобілізаційні технології та технології протесту, розглядається в роботах В. Гемсона, А. Обершалла, Ч. Поулсена, І. Савченко, Д. Талалай, С. Терроу, Е.Хоффера, О. Яницького.

На основі результатів соціологічних опитувань А. Кінсбурський і М. Топалов припустили, що революції відбуваються не через соціально-економічні потрясіння, а через розкол в елітах, в тому числі за участі появи впливової опозиції. Становлення сучасних рухів протесту в Україні, ненасильницькі дії в рамках протесту, а також громадянську непокору як явище в сучасній політичній культурі суспільства вивчають О. Висоцький, І.Галактіонова, В. Громико, О. Оверчук та ін. Дослідив розвиток політичних інститутів і політичних еліт України В. Гельман, а також проаналізував динаміку конфліктів і альянсів основних політичних акторів під час «помаранчевої революції». Зазначені аспекти тривалий час знаходяться у центрі уваги багатьох вітчизняних соціологів: О. Владика, Є. Головахи, М. Міщенко, Н. Паніної, Є. Суїменка та ін.

Дослідженнями фінансово-промислових груп та їхнього впливу на суспільну свідомість в Україні займаються А. Колодій, С. Телешун, І. Рейтерович, О. Пасхавер, Л.Верховодова. Однак, не дивлячись на значний внесок науковців у розробку цієї тематики, проблема взаємозв'язку елітної свідомості з суспільною думкою та її впливу на виникнення політичного протесту потребує більш детального розгляду і системного висвітлення.

**Мета статті** – виявити та описати роль елітних груп у процесі трансформації протестного потенціалу у масову мобілізацію суспільства в Україні.

Транзитивний характер розвитку суспільства, прискорена модернізація інституційної системи призводить до дисбалансу суспільної системи, руйнації традиційних соціальних зв'язків, відносної деривації. Ці негативні ефекти викликають аномію, відчуження, фрустрацію, невдоволення, а відтак детермінують виникнення й зростання суспільної напруженості. Це своєю чергою призводить до формування протестного потенціалу. Однак при аналізі вказаної змінної слід взяти до уваги й організаційні аспекти протестних рухів. Протестний потенціал може бути актуалізований тільки в разі певної суспільно-резонансної події як результату зовнішнього маніпулятивного втручання. Проблема побудови ефективної моделі протестів багато в чому полягає в тому, щоб розрізнити причини виникнення соціальної напруженості і набір конкретних соціальних чинників, які дозволяють протестному потенціалу актуалізуватися. Оскільки протестна активність має певний інституційно-оформлений вигляд, то очевидно, що вона повинна направлятися деякими соціальними акторами, які мають відповідні організаційні ресурси. Це означає, що крім змінних ефектів модернізації та соціальної напруженості, варто врахувати фактор маніпулятивного впливу на суспільну свідомість організованими акторами.

З початком ринкових реформ в Україні показники соціального невдоволення умовами життя в цілому та її окремими складовими помітно зросли порівняно з попереднім радянським періодом. Аналіз динамічних рядів показників незадоволення станом життя, регулярно публікованих провідними соціологічними центрами, зокрема Інститутом соціології НАН України, доводить що протягом тривалого часу їх значення залишалися відносно стабільними і

змінювалися в досить вузьких межах [1]. Тобто відносно низький рівень життєвого задоволення в сучасній Україні має більше фоновий характер і не обов'язково означає високий рівень потенційного, а тим більше реального масового політичного протесту. Водночас індекс дестабілізаційного протестного потенціалу [1, с.547] має зростаючу динаміку. Показник 2012 р. – 4,6 досяг рівня 2005 р., коли на суспільні настрої вплинула ефективність масових протестів під час виборчої кампанії – 2004. В загальному ж рейтингу Україна посідає 11-ту позицію, тобто є наступною після десяти країн з високим показником протестних прогнозів [2]. За таких показників, здавалося б українці повинні мобілізуватись для здійснення своїх намірів. Але склалася суперечлива ситуація, коли відносно висока частка незадоволених поєднувалася з порівняно низькою часткою тих, хто реально бере участь в акціях протесту. Найбільш яскравими прикладами зазначеного протиріччя можуть служити, принаймні, такі факти: по-перше, багаторазове знецінення гривні в серпні 1998 р. не привело до масових виступів проти економічної політики уряду, тоді як аналогічні події в Індонезії (у 1998 р.) і Аргентині (у 2001-2002 рр.) викликали масові вуличні заворушення, і, по-друге, серія реформ, пов'язаних з урізанням або обмеженням соціальних гарантій, зокрема, збільшення пенсійного віку, прийняття Податкового кодексу тощо, викликали лише незначні зворушення в суспільстві, у цей же час аналогічна ситуація у Франції (збільшення пенсійного віку жінкам) змусила людей вийти на вулицю з протестами проти такої політики влади. Необхідним стає виявлення певних механізмів і факторів, що визначають перехід від психологічних показників невдоволення безпосередньо до дії, а також визначення місця політичної еліти у цьому процесі.

Для розуміння місця елітних груп у механізмі формування політичного протесту, варто розглянути динаміку їх формування у незалежній Україні та вплив на настрої громадян. Задля цього доцільним вдається виділення кількох етапів цього процесу.

Перший етап, на нашу думку, слід розпочати з дня прийняття Акта про незалежність та до 1994 року, коли було призначено позачергові вибори Президента та Верховної Ради. У 1992-1994 рр. погіршувалась соціально-економічна ситуація в країні, часто змінювались прем'єр-міністри, точилась боротьба за владу між президентом

Л.М. Кравчуком та Верховною Радою, яка заперечувала проти передачі виконавчої влади від рад до президентської структури. З 90-их років у конфлікті між парламентом і президентом з'явилась третя сторона – політична опозиція. Така боротьба на перший погляд має класичний вигляд, характерний для усталених демократій. Проте в Україні вона є специфічною. Зміст, спрямованість і результати конфлікту у владі залежать не від ідеологічних уподобань, чи політичних стратегій, не від популярності серед населення, а від участі у ньому впливових економічних груп, які захищають свої приватні інтереси. Уже у першій половині 1990-х рр. наявність і вплив груп інтересу була зафіксована українськими дослідниками як один із важливих чинників формування системи влади [3].

Початковий етап пов'язаний із процесом «первісного нагромадження капіталу», адаптації старих державних структур до нових умов та їх трансформації у нові. У цей період на політичній системі домінували «червоні директори», які ще користувались успадкованим з радянських часів впливом. В останні роки існування СРСР внаслідок розширення самостійності великих підприємств їхні керівники могли вільно розпоряджатися фондами. Залишаючись по суті керівниками державних підприємств, вони швидко збагачувалися завдяки тіньовим схемам збуту продукції, покладаючи відповідальність за виплату зарплат працівникам та інші видатки на держбюджет [4]. Завдяки вагомим матеріальним та організаційним ресурсам ця економічна верхівка була реальною силою і могла швидко мобілізувати тисячі працівників підприємств для пікетування центральних органів влади. У цей період приватний капітал, який тільки формувався, вдало домагався результатів за рахунок шахтарського протесаного руху, який «червоні директори» використовували з метою державної підтримки збиткових шахт.

Вітчизняний дослідник Г.В. Касьянов, з цього приводу зазначає, що ідеологічні аргументи у цей час широко використовуються групами інтересу/впливу не лише у боротьбі за владу й власність, а й для масштабної соціальної демагогії. Гасла «збереження соціальної стабільності», «захисту інтересів трудящих», «протистояння дикому капіталізмові», які адресувалися егалітарним настроям населення, що перебувало у стані безпрецедентного соціально-економічного шоку, фактично були завісою для тих, хто

використовував «загальнонародну власність» в інтересах особистого збагачення [5].

Тобто головною формою протесту залишився страйк. Загалом страйки проходили з яскраво вираженим соціально-економічним змістом та латентною політичною спрямованістю. Так, на протестній хвилі був сформований уряд Є. Звягільського, який керував шахтою ім. Засядько. Шахтарів часто використовували для зміни влади в Україні. Жодного покращення умов праці на конкретних підприємствах вони не добились. Із різних прикладів приватизації видно, що соціальні програми скорочувались. Страйки часто не забороняли якраз тому, що вони підтримувались урядом, або тими, хто претендував ним стати.

Якщо узагальнити підсумки страйкового руху в цей період, то можна помітити, що акції не тільки не приводили до реалізації заявлених цілей у політичній сфері, але й закінчувалися повним фіаско у сфері економічній, а уряд знову ухвалював рішення про підвищення цін. Утім, певні досягнення, що мали колосальне значення для розвитку України як держави, все ж були – регіональна еліта використовувала протестний рух як «потужний соціальний ліфт» [6], що дозволяв їм вміло використовувати ситуацію і отримувати вагомі посади в центральних органах влади. Страйки цього періоду стали сприятливим підґрунтям для розділу сфер впливу між самовисуваннями нової політичної еліти незалежної України.

З 1994 по 1998 роки продовжується становлення протестного руху. Після 1994 р., незважаючи на періодичні сплески протестних акцій, загострення страйкової активності в цілому пішло на спад. Не дивлячись на досить значну частоту виступів в окремі роки (особливо у 1996-у і 1997-у), тривалість протестних дій і кількість залучених у конфлікт у цей період стали знижуватися. Можна стверджувати, що страйки тепер все рідше досягали масштабу, який дозволяє використовувати їх як фактор у боротьбі за владу, як поштовх для значних трансформацій в економічній та соціально-політичній сферах.

Зміна, що привертає особливу увагу в контексті можливої соціально-політичної поведінки, – зростання протестних настроїв, які мали б також підвищувати готовність до неконвенційної, спонтанної, політичної співучасті протягом 1994-1999 рр. Проте зростання напруженості аж ніяк не підвищує готовність до активних дій, ілюстрацією чому може слугувати феномен «терпіння

нестерпного», коли за критичного рівня напруження в Україні не відбулося активних масових виступів [7, с.131-132]. Складається ситуація, коли в суспільстві існує досить значний рівень протестних настроїв, прихильність до лівих сил, але протестний рух не отримує свого масового мобілізаційного вигляду.

Саме на другу половину 1990-х рр. припадає наступний етап взаємодії груп інтересу та влади. На центральному рівні помітне дедалі більше переважання президентської влади, основою якої є вища мобільність президентської вертикалі, та дедалі тісніші взаємини президентського офісу з тими групами впливу, які намагалися використовувати доступ до президентської влади або для забезпечення сприятливих умов своєму бізнесові, або для приватизаційних оборудок, або для розв'язання конфліктів між собою чи з владою на місцях. Як зауважує О.Й. Пасхавер, на початковій стадії бізнес-групи перебували в повному підпорядкуванні регіональній владі, оскільки не мали незалежної від влади економічної позиції. Основою їхнього капіталу були товарні та фінансові потоки підприємств, доступ до яких бізнес-групи могли одержувати тільки з дозволу регіональної влади. Однак у міру зростання економічного потенціалу бізнес-груп і формування власності на підприємствах їхня залежність від регіональної влади стала слабшати. З кінця 90-х років представники великих ФПГ вже як власники крупного капіталу почали активно проникати у парламент. За деякими оцінками, якщо в перших українських парламентах представників великого капіталу не було взагалі, то після виборів 1998 р. серед народних депутатів їх уже налічувалося близько 50 (майже 12%), а після виборів 2002 р. – понад 100 (майже чверть) [8, с.16].

Для представників великого капіталу статус народного депутата дозволяв прощтовхувати вигідні закони задля реалізації власних корпоративних інтересів, впливати на виконавчу владу і забезпечувати персональний імунітет від можливих утисків влади. Найбільш відверто це проявилось в період підготовки до виборів у Верховну Раду України 1998 р., коли найкрупніші бізнес-групи створили власні партії. Зокрема, Київська регіональна ФПГ сформувала СДПУ(о); Дніпропетровська регіональна ФПГ – «Трудову Україну»; Донецька ФПГ – «Партію регіонів». За своєю політичною орієнтацією ці політичні сили підтримували владу [8, 9].

Так, якщо на початковому етапі регіональні бізнес-еліти, зосереджені у Донбасі, основною сферою яких були металургія і вугледобування, у своїх контактах з центральною владою спирались на масовий шахтарський рух, то тепер найпотужніші з них – Корпорація «Індустріальний Союз Донбас» («ІСД») і Компанія «Систем Кепітал Менеджмент» («СКМ») – втратили регіональний характер і набули в центрі необхідного для них політичного та адміністративного ресурсу, що зменшило роль використання шахтарського руху як способу тиску на центральну владу. Тобто використання страйкового руху стає вже малоефективним, а наявний протестний потенціал не має організаційних структур, щоб вивести його на вулиці.

З 1999 р. до 2004 р. протестний рух в Україні набуває інших характерних рис. Напередодні президентських виборів 1999 р. найбільш потужні бізнес-групи починають виходити на загальноукраїнську арену, оскільки потребували підтримки влади у вирішенні питань, пов'язаних із зовнішньою торгівлею, зокрема, наданні пільг в експорті продукції, списання заборгованості за енергоносії перед Росією, міжнародного кредитування тощо. На тлі ускладнення економічної ситуації в країні та загрози приходу до влади лівих кандидатів (П. Симоненка, Н. Вітренко, О. Мороза), представники великого бізнесу підтримали кандидатуру Л. Кучми, який був обраний вдруге президентом України. Як слушно зауважив Г.В. Касьянов, великий капітал надає фінансову підтримку президентові у його боротьбі за концентрацію влади, а президент керує розподілом джерел ренти, дозволяючи тим самим уникнути гострих конфліктів та бізнес-воєн і сприяючи швидкому збагаченню крупного капіталу [5].

В умовах недемократичних режимів економічне і соціальне неблагополуччя країни призводить до формування в ній контреліт, які відіграють роль інтегратора невдоволення. Такі контреліти можуть формуватися і в результаті неправильної кадрової політики у вищому та середньому ешелонах влади, коли люди, які нестандартно мислять, не маючи змоги просуватися кар'єрними сходами, поступово утворюють противагу владі, розгортаючи пропагандистську роботу з підриву авторитету панівної верхівки.

Саме у цей час загострюється конкуренція між уже сформованими кланами, та новими регіональними бізнес-елітами, що прагнули доступу до центральної влади. Останні

консолідувалися коло В. Ющенко та Ю. Тимошенко, які назовні позиціонувалися як поміркований і радикальний варіанти опозиції «режимові Кучми». Показовими прикладами можна вважати бізнес-групи П. Порошенка та Є.Червоненка. Вони разом із ситуативними союзниками (харківська група) склали економічну основу «нової» опозиції існуючій системі влади, персоніфікованій Л. Кучмою [5].

Таким чином, на фоні існування значного протестного потенціалу в суспільстві, на початку 2000-х років почала розвиватися тенденція використання політичними партіями протестних акцій як інструменту боротьби за владу. Протестна активність громадян набула мобілізаційного характеру. У 2000-х роках мобілізація громадян до протестних дій стали невід'ємними елементами політичної практики в Україні. Із зростанням конкуренції між владними групами все частіше почали проводитися протестні акції [10, с.17]. Свідченням цього стала хвиля протестів: акції «Україна без Кучми», «Повстань Україно». Також різке зростання політичної участі громадян України в 2004 р., протистояння влади та опозиції за підтримки сотень тисяч людей з епіцентром на Майдані Незалежності у Києві, неконституційне призначення повторного голосування, перемога кандидата В.Ющенко – всі ці події вже стійко утвердилися у свідомості пересічного українця як «помаранчева революція». Взагалі ця подія диференціювала найбільші бізнес-групи. На бік провладного кандидата В.Януковича стали компанія «СКМ» (Р. Ахметов). Конкуренти цієї компанії, інші донецькі бізнес-групи – «ІСД» (С. Тарута і В. Гайдук) та «ММК ім. Ілліча» (В. Бойко) підтримали В. Ющенко. Група «Інтерпайп» (В. Пінчук) номінально підтримувала провладного кандидата, однак у подальшому дотримувалася нейтралітету. До підтримки опозиції схилилася також бізнес-група «Приват» [9].

Масовій мобілізації пересічних громадян України сприяло поширення настроїв невдоволення станом справ у певних сферах життя та існуючим устроєм загалом, адже з часів перебудови український соціум обрав за взірць свого розвитку західне суспільство з його політичною та економічною системами [11, с.397]. Однак через тринадцять років незалежності виявилось, що народ втратив соціальні надбання соціалізму, загальнонародна власність незабгненним чином приватизована, управління державою неефективне, об'єднувальної загальнонаціо-

нальної ідеї немає [12, с.77]. І. Танчин, зокрема, вважає, що до протестної активності людей підштовхують розбіжності між нинішнім способом життя і тими умовами, яких, на їхню думку, можна реально досягти [13, с.23-24]. Саме останнє протиріччя, суть якого – у подальшому знедоленні народу, призвело до політичної напруженості як одного з показників політичного конфлікту. Тобто, для революції 2004 року в Україні склалась революційна ситуація, з одного боку, і поява тих, хто використовує цю ситуацію, – з іншого [14, с.28].

Протестний рух 2005–2010 років носив порівняно пасивний характер в сфері політики. Так, у 2005 р. найбільше (50,7 % респондентів) вважали, що події в країні розвиваються у правильному напрямі. Інститутом соціології НАН України на основі опитувань було отримано результати, які дають змогу спостерігати динаміку громадсько-політичних практик, зокрема й деяких протестних дій в Україні. Згідно з опитуванням у жодному із перелічених у анкеті заходів не брали участі у 2006 р. – 64,7%, у 2007 р. – 79,9%, у 2009 р. – 83, % [1]. У незаконних акціях протесту брали участь менше 1%, проте простежується тенденція до збільшення кількості їх учасників, тоді як кількість учасників законних мітингів і демонстрацій зменшилася від 7,9% у 2006 р. до 4% у 2009р. Загалом дані показують, що участь населення у протестних діях незначна, проте її кількість збільшується [1].

Після президентської кампанії 2004 р. у політичному середовищі України існував досить чіткий поділ політичних сил на «помаранчеві», які стали представниками влади, та опозиційні до новообраного Президента. До останніх належали сили, що безпосередньо підтримували В. Януковича як кандидата у Президенти (Партія регіонів, СДПУ(о), «Трудова Україна» та ін.). Тобто бізнес-групи, проектами яких виявились опозиційні партії, опинились у невідгідному становищі, але використовувати масову мобілізацію на той момент у боротьбі з опонентами було неможливо, в першу чергу через згадані вище соціологічні показники настроїв українців. ПР та її лідер обрали вичікувальну позицію – їхня опозиційність до помаранчевої влади не можна було характеризувати як політичну альтернативу, а всі заяви з цього приводу мали прихований контекст – після парламентських виборів 2006 р., про опозиційність партії мова вже не велася. До того ж у 2004 р. були внесені

поправки до Конституції. В результаті було послаблено президентський інститут, натомість парламент став ареною боротьби основних фінансово-промислових груп. Напередодні парламентських виборів 2006 р. великі ФПГ стали фінансистами головних політичних партій країни. Зокрема, серед політичних сил, що одержали владу після «помаранчевої» революції, пропрезидентський блок Народний союз «Наша Україна» підтримали корпорації «ІСД» та «Укрпромінвест»; Блок Юлії Тимошенко – група «Приват», корпорація «Укравто», «Запоріжсталь», «Фінанси та кредит»; Соціалістичну партію України – група «Маріупольський металургійний комбінат ім. Ілліча». Натомість опозиційну «Партію регіонів» – «СКМ» та пов'язані з ним компанії Донецького регіону [4, с.18]. Внаслідок переходу соціалістів у табір переможця виборів – Партії регіонів, у парламенті створена більшість, і прем'єр-міністром став В. Янукович. Оскільки головною силою Партії регіонів на той час була компанія «СКМ», то фактично до влади прийшла найпотужніша ФПГ країни. Була здійснена спроба реставрації олігархічних взаємовідносин влади і капіталу, а саме відновлення старої системи «клієнтського» обслуговування великого капіталу.

Отже, в Україні після зміни перших осіб держави і значної кількості голів обласних і районних адміністрацій, політичний режим за своєю суттю залишався гібридним. Протягом же періоду президентства В. Ющенка виявляються ті самі прийоми здійснення влади. Старі інститути і практики зберігають свій вплив, а нові, у вигляді лобістської, податкової, адміністративної реформи та реформи місцевого самоврядування наштовхуються на опір. Специфікою цього періоду є функціонування низки опозиційних сегментів, жоден з яких так і не визначив для себе стратегії дій як опозиційної сили, що уповільнювало формування механізмів взаємодії у системі влада – опозиція – суспільство.

Наступний етап протестного руху починається з виборів президента України 2010 р. Під час нового президентського електорального циклу 2010 р. дослідники звернули увагу на спад готовності громадян до участі у протестних акціях «як реакцію на нездійснені надії та підвищений рівень очікувань від нової влади» [15, с.331].

У 2010 р., коли В. Янукович став президентом України, було створено пропрезидентську коаліцію у парламенті, після

чого рішенням Конституційного Суду України повернуто чинність Конституції України 1996 р. і відновлено президентсько-парламентську форму правління. Сталося класичне захоплення державної влади ключовими бізнес-групами. Керівником адміністрації президента став С. Львовчкін, якого пов'язують з групою Д. Фірташа. Зокрема, в доповіді Інституту Горшеніна «Великий український бізнес і уряд України» йдеться про те, що з 16 членів уряду М.Азарова п'ятеро – А. Ключев (пізніше – секретар Ради національної безпеки), Б. Колесніков, С.Тігіпко, Ю. Бойко і М. Присяжнюк – є офіційними мільйонерами. Ще двоє – В. Балоба і М. Злочевський – хоч і не декларують свої мільйони, проте, де-факто також є мільйонерами. Ряд міністрів в уряді реєстрували свою власність на близьких родичів. Так, М. Азаров і О. Лавринович зареєстрували свою власність на синів, а Д. Табачник – на рідного брата [16].

Президент В.Янукович влаштував провідні бізнес-еліти. Але поступово він створив свою фінансово-промислову групу під назвою «Сім'я», до якої увійшли члени його родини та найбільш віддані представники донецького істеблішменту («Кореспондент» відносить до неї першого віцепрем'єра С. Арбузова, міністра доходів і зборів О. Клименка і голову МВС В. Захарченка, близьких до старшого сина президента, Олександра) [17]. Пізніше між «сім'єю» та олігархами час від часу виникали розбіжності. Так, «Активна діяльність і бізнес-експансія «молодих реформаторів» почала загрожувати підприємцям, які збили статки в 1990-і: будь-який переділ великих активів передбачав їх експропріацію у нинішніх власників на користь нових гравців» [18].

Руйнування владою рівноваги з 2010 р. на різних рівнях політичного, економічного, культурного та соціального життя країни призвело до цілого ряду Майданів – 27 квітня 2010 р. Майдан проти Харківських угод України і Росії, коли відбулися зіткнення демонстрантів з міліцією на вулиці Грушевського, Податковий Майдан (листопад 2010), Майдан проти «мовного» закону Колесніченка-Ківалова (липень 2012). Водночас, попри окремі інциденти, викликані скоріше недоліками організації акцій протесту, ніж бажанням самих протестуючих, протестні акції в цілому відбувались у визначених законодавством рамках, а їхнє припинення було пов'язане з певною корекцією позиції державних органів.

Водночас спостерігалось зростання політичної напруги. З цього часу індекси конфліктного потенціалу суспільства перебували на рівні 4,2 за п'ятибальною шкалою. Зауважимо, що під час «помаранчевої революції» ця цифра перебувала на рівні 4,4–4,5, тоді як масові акції протесту розпочинаються, коли цей індекс становить 4,6. (показник 2012 р.) Власне, Україна балансувала «на межі» тривалий час, про що неодноразово застерігали і політологи, і соціологи [1]. Так, максимальна концентрація влади в руках фактично однієї політичної сили – Партії регіонів (представники якої обіймали всі найвищі посади в країні), встановлення контролю «партії влади» над судовою гілкою влади та правоохоронною системою, використання «державної машини» та кримінальних структур для тиску на політичну опозицію, громадянське суспільство та економічну верхівку (включно з фізичним тиском), сприяли масовій мобілізації населення. Знову підвищився рівень протестного потенціалу та невдоволення тих, хто може потенціал мобілізувати за рахунок своїх організаційних можливостей.

Наприкінці 2013 початку 2014 р. рівень протестної активності в столиці України було визнано «революційним». В результаті «Євромайдан» тривав три місяці і привів до повної зміни влади. Доки йшлося тільки про євроінтеграцію, Майдан хотів і міг обійтися без політиків. Але коли постало питання про заміну людей при владі, або, тим більше, про зміну системи влади, то без політиків уже обійтися було неможливо. І ось тут на сцені з'являються головні беніфіціари: лідери, інвестори і менеджери. Протест, який починався як громадська ініціатива, незабаром був підтриманий опозиційними політичними силами, в першу чергу – трьома партіями: «Батьківщиною» (лідери – А. Яценюк, О. Турчинов і Ю. Тимошенко), «УДАР» (лідер – В. Кличко) і Всеукраїнським об'єднанням «Свобода» (на чолі з О. Тягнибоком). Взагалі, опозиція на той час діяла нерішуче, що також вплинуло на радикалізацію протесту. Але так чи інакше опозиційним силам вдалося агрегувати протестні сили.

Події, пов'язані з «Євромайданом», продемонстрували, що напередодні президентських виборів 2015 р. олігархічна опора режиму стала ненадійною. Це виявилось у тому, що телевізійні канали «головних олігархів» (Р. Ахметова, Д. Фірташа, І. Коломойського і «тих, хто приєднався до

них» В. Пінчука і П. Порошенка) висвітлювали події на майдані, оспівуючи євроінтеграційні устремління мас.

Всі олігархи мають на Заході активи, рахунки й нерухомість. Ринки збуту багатьох підприємств, які пов'язують з тими чи іншими бізнес-елітами, також знаходяться в США і ЄС. Підтримка режиму Януковича загрожувала економічними санкціями на Заході, тому економічні верхи демонстрували прихильність до «європейських цінностей». До того ж, вони були стурбовані перспективами виникнення і зміцнення в країні диктатури, яка загрожує їх економічній владі і політичному впливу. З цього боку, стає ще більш небезпечним залучення України в сферу впливу Кремля та експансія в країну російського бізнесу. Нарешті, бізнес-групи все більше турбує посилення економічних позицій політико-олігархічного клану, пов'язаного безпосередньо з сім'єю Януковича.

Уважне вивчення дійових осіб перевороту на Україні на початку 2014 р. дозволяє виділити ряд українських олігархів, які підтримали акції протесту проти рішення влади відмовитися від асоціації з Європейським союзом. За словами экс-глави СБУ О.Якименка, мітинги прихильників опозиції та діяльність «Євромайдану» фінансували українські олігархи П. Порошенко, Д. Фірташ, В. Пінчук, які мають значні активи в країнах Заходу [19]. Зокрема, активно підтримував події «Євромайдану» і І. Коломойський [20].

Підсумовуючи, можна стверджувати, що політичний протест в Україні зими 2013–2014 рр. був здебільшого прогнозованим, оскільки індекси конфліктного потенціалу суспільства були критичними ще з початку 2011 р. До того ж, останні роки української політики характеризувались потужними конфліктами між олігархічними групами, тому що фінансові потоки, що проходять через Україну, стрімко скорочуються. Тому факт непідписання Угоди про Асоціацію з ЄС і побиття силовиками студентів, які вийшли на акцію протесту, є тільки приводом для вибуху.

З 2014 р. Україна опинилась у нових умовах. 21-22 лютого 2014 р. рішеннями Верховної Ради VI скликання в Україні була відновлена дія положень Конституції 2004 р., які передбачали парламентсько-президентську модель організації державної влади. 26 лютого після погодження з Майданом Верховна Рада затвердила Кабінет Міністрів. Прем'єр-міністром став

А. Яценюк, в уряд увійшли 15 міністрів, у тому числі 5 від ВО «Батьківщина», 3 від ВО «Свобода». Представники Донбасу в Уряді не представлені, що стало однією з причин загострення політичної ситуації в східних областях країни. На початку квітня в Донецькій і Луганській областях почалися масові протести із захопленням адміністративних приміщень. Ті хто мітингував, виступали проти влади, що прийшла внаслідок Майдану. Внаслідок цих подій і виникли самопроголошені «Донецька» і «Луганська народні республіки».

Після перемоги Майдану відбулася ротація партій в координатах «влада-опозиція». Відповідно, парламентською опозицією стали Партія регіонів та КПУ. З одного боку, в країні були відновлені демократичні норми і вільна політична конкуренція, опозиційні кандидати та партії мали можливість брати участь у президентських і парламентських виборах. З іншого – опозиційні сили відчували на собі наслідки дій свого керівництва на різних рівнях та частини членів під час Майдану, а також в період початку окупації Криму й розгортання сепаратистських рухів на Сході і Півдні України. Отже, опозиція обрала стратегію «відходу» (малих справ). Інша частина політичних сил, що на сьогодні проголосила себе опозиційними (зокрема «Радикальна партія», «Самопоміч»), вийшовши з парламентської коаліції, обирає своєю стратегією лояльність, шляхом торгу з правлячою групою. Натомість і влада, і громадяни потребують функціонування реальної, дієвої опозиції, яка забезпечує та підтримує демократичність влади, фіксує у відкритому стані канали контролю громадян за нею, стимулює використання активних форм політичної участі.

У своєму дослідженні Центр Разумкова характеризує новий етап у партійній системі України певним послабленням впливу ФПГ на політичні партії протягом його першого періоду. Насамперед, це стало наслідком послаблення позицій олігархічних груп, пов'язаних з попереднім режимом, а також посиленням суспільного запиту на деолігархізацію, що обмежило можливості впливу ФПГ на новостворені партії (виняток становить «Опозиційний блок», у фракції якого присутні керівники деяких ФПГ). Факторами, що його стримують, є увага громадськості та ЗМІ до джерел фінансування і характеру законотворчої діяльності цих партій, а також зовнішній чинник [21]. Після складного протестного процесу

суспільство опинилося в ситуації як з непередбачуваним нинішнім, так і непрогнозованим майбутнім станом буття.

Таким чином, можна стверджувати, що для виникнення масової протестної мобілізації населення необхідним є протестний потенціал, суспільно-значима проблема, яка відіграє роль спускового гачка та суб'єкт, який реалізує народне невдоволення. На нашу думку, у перетворенні протестного потенціалу на мобілізацію, яка приводить до зміни влади, об'єднують ланкою виступають економічні еліти, що здатні фінансово підтримати масові акції. Відповідно, саме від цілей бізнес-груп, що опікуються протестом, залежить справжня мета політичної мобілізації, а не та, яку декларують представники опозиції. Діяльність будь-якого протестного руху, опозиційної політичної партії, в тому числі, організація акцій протесту, вимагає стабільного фінансування. Якщо спонтанні або нерегулярні акції протесту можуть бути організовані незадоволеними громадянами на власні кошти, то тривале протистояння влади обов'язково має ресурсні джерела.

Звичайно, в більшості випадків бізнес-еліти намагаються не конфліктувати з владою і навіть публічно показувати їй лояльність. Але іноді інтереси фінансово-промислових груп перетинаються і тоді одна з них встає перед вибором: підкоритися рішенням, нав'язаному за підтримки влади, або захищати інтереси, вступаючи в конфлікт з владою. Таким чином, загострення конфлікту політико-економічних еліт викликає необхідність його політичного розв'язання, що своєю чергою потребує публічного розгортання протестного потенціалу невдоволених мас та подальшого конвертування протестної мобілізації у зміну еліт, які відбиватимуть інтереси еліт-переможців. При цьому слід пам'ятати, що в інтересах держави, аби політична еліта враховувала насамперед загальнонаціональні інтереси.

#### ЛІТЕРАТУРА

- Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. В.М. Ворони, М.О. Шульги. – К.: ІС НАНУ. – 2012. – 660 с.
- Протестні прогнози на наступний рік: занепокоєння економікою і промисловістю країни змусить людей вийти на вулиці (Результати опитування проведеного Київського міжнародного інституту соціології у листопаді-грудні 2011 р., в межах проекту незалежної мережі досліджень громадської думки Геллап Інтернешнл у 57 країнах світу) [Електронний ресурс] // Київський міжнародний інститут соціології. Офіційний веб-сайт. – 2012. – Режим доступу: <http://old.kiis.com.ua/ua/news/view-133.html> 10.02.2013р.
- Литвин В. Політична арена України. Дійові особи та виконавці / Володимир Литвин. - К.: Абрис, 1994. - С. 420-424.
- Пасхавер О.Й. Приватизація та реприватизація в Україні після «помаранчевої» революції / О.Й. Пасхавер, Л.Т. Верховодова, К.М. Агеєва. В надзаг.: Центр економічного розвитку. – К.: «Міленіум», 2006. – 106 с.
- Касьянов Г.В. Система владних відносин у сучасній Україні: групи інтересу, клани та олігархія / Георгій Володимирович Касьянов // Український історичний журнал. – 2009. – № 1. – С. 160-180.
- Борисов В. Забастовки в угольной промышленности / В. Борисов. – М.: ИСИТО, 2001. – 416 с.
- Голов О. Росіяни й українці у травні 1998 р.: сприйняття та оцінки поточної ситуації / О.Голов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 1. – С. 131-132.
- Пасхавер О.Й. Світовий досвід для України: взаємовідносини великого капіталу з владою і суспільством В надзаг.: Центр економічного розвитку / О.Й. Пасхавер, Л.Т. Верховодова, К.М.Агеєва. – К.: «Міленіум», 2007. – 68 с.
- Рахманов О. А. Формування політичної суб'єктивності власників крупного капіталу в Україні / О. А. Рахманов // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право. – 2013. – т.№ 2.-С.53-58.
- Клюжев О. Електоральний протест в Україні в контексті політичної участі / О. Клюжев // Віче. – 2009. – №8. – С. 17-20.
- Політична історія України / За ред. В. Танцюри. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – 488 с.
- Рябов С. Вибори як дзеркало протиріч українського суспільства. Свобода: український вибір / С. Рябов // Форум: суспіл.-політ. журн. – 2005. – №1. – С. 76-80.
- Танчин І. Ющенко і революція / І. Танчин // Свобода: український вибір. – Форум: суспільно політичний журнал. – 2005.– №1. – С. 23-24.
- Беззенко Л.Д. Помаранчева революція як соціальна біфуркація / Л.Д. Беззенко // Українське суспільство 1994-2005. Динаміка соціальних змін. – К.: ІС НАНУ, 2005. – С. 22-32.
- Бортніков В. І. Політична участь і демократія: українські реалії; [Монографія] / В.І.Бортніков. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волинський державний університет ім. Лесі Українки, 2007. – 524 с.
- Експерти: у Кабміні 5 офіційних мільйонерів і 2 «підпільних» [Електронний ресурс] // Інформаційне агентство УНІАН. – 2011. – Режим доступу: <http://www.unian.net/ukr/news/news-428391.html>.
- История одной Семьи. Корреспондент выяснил секрет стремительного карьерного роста окружения сына Януковича // Корреспондент. – 2013. – №5. – С. 5-16.
- Головін В. Кому вигідний Євромайдан? [Електронний ресурс] / В. Головін // Forbes. –



2013. – Режим доступу: <http://m.forbes.ru/article.php?id=248095>.
19. Глава СБУ: «Майдан» фінансував Запад, «майдановцев» расстреливали наёмники [Електронний ресурс] // Regnum. – 2014. – Режим доступу: <http://www.regnum.ru/news/polit/1777370.html>.
20. Захаров М. Хозяева Украины: Чего, на самом деле, хотят спонсоры Майдана? [Електронний ресурс] / Михаил Захаров//Мир и политика. – 2014. – Режим доступу: <http://mir-politika.ru/12506-hozyaeva-ukrainy-chego-na-samom-dele-hotyat-sponsory-maydana.html>.
21. Партійна система України до і після Майдану: зміни, тенденції розвитку, суспільні запити. // Національна безпека і оборона: Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – 2015. – №6–7 (155–156). – С. 2-60.

УДК 330.113.4

**Валесян С. В.**

Харківський національний  
університет імені В.Н. Каразіна

### **ПРИВАТНА ВЛАСНІСТЬ ЯК ГОЛОВНИЙ ФАКТОР ПОБУДОВИ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА: СУТНІСТЬ, ВЛАСТИВОСТІ, ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ**

*Розглядаються основні сутнісні характеристики приватної власності, центральним поняттям якої є принцип недоторканності приватної власності та невтручання держави в процес ринкового обміну. Досліджуються основні теоретичні підходи до вивчення приватної власності. Аналізується роль держави, яка формує існуючий в суспільстві уклад власності і є правовою та економічною передумовою розвитку суспільства.*

**Ключові слова:** приватна власність, Просвітництво, соціалізм, невтручання, права держава.

**Валесян С.В.**

### **ЧАСТНАЯ СОБСТВЕННОСТЬ КАК ГЛАВНЫЙ ФАКТОР ПОСТРОЕНИЯ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА: СУЩНОСТЬ, СВОЙСТВА, ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ**

*Рассматриваются основные сущностные характеристики частной собственности, центральным понятием которой является принцип неприкосновенности частной собственности и невмешательство государства в процесс рыночного обмена. Исследуются основные теоретические подходы к изучению частной собственности. Анализируется роль государства, которое формирует существующий в обществе уклад собственности и является правовым и экономическим условием развития общества.*

**Ключевые слова:** частная собственность, Просвещение, социализм, невмешательство, правовое государство.

Valesyan S.

**PRIVATE PROPERTY AS THE MAIN FACTOR OF BUILDING A MODERN SOCIETY:  
KEY FEATURES, PROPERTIES AND THEORETICAL APPROACHES**

*The article describes the key features of private property, whose central concept is the principle of the inviolability of private property and state interference in the process of market exchange. We study the basic theoretical approaches to the private property. In addition, the article analyzes the state's role in forming the existing social structure and ownership and the main legal and economic prerequisite for the development of society.*

**Key words:** private property, the Enlightenment, socialism, non-intervention, the rule of law.

Проблема власності складна і багатогранна. Власність – категорія, яка виражає всю сукупність суспільних відносин: економічних, соціальних, правових, політичних, національних, морально-етичних, релігійних та ін. Вона займає центральне місце в економічно-соціальній системі, оскільки визначає спосіб поєднання працівника із засобами виробництва, мету функціонування і розвитку економічної системи, соціальну і політичну структуру суспільства, характер стимулів трудової діяльності і спосіб розподілу результатів праці

Можливо, численні властивості системи приватної власності саме через свою особливу історію так і не стали предметом ретельного дослідження. Рамки статті дозволяють лише коротко окреслити зазначену у її назві проблему, а саме спробуємо розглянути приватну власність як необхідну умову створення сучасного правового та інноваційного суспільства.

До теперішнього часу у політологічній науці вже було встановлено зв'язок між свободою та приватною власністю. Так, М. Фрідмен стверджував, що «суспільство не може бути вільним за відсутності приватної власності» [1]. Але цю елементарну істину не розуміли сто років тому, коли інтелектуали вважали, що приватна власність – малозначущий інститут. Лише практичний досвід соціалізму кардинально змінив ставлення до інституту приватної власності.

Існування приватної власності в її абсолютній формі закріплюється в усіх основних законах і кодексах західних держав, наприклад, в знаменитому Цивільному кодексі Наполеона Бонапарта і в північноамериканській Декларації прав людини і громадянина. Взагалі, слід зауважити, що будь-які історичні трансформації викликають якісні зрушення у відносинах власності, в тому числі, викликають до життя як нові види власності, так і нові закони, що регулюють їхній обіг. «Права власності завжди втілюються в певній

інституційній структурі соціуму, і встановлення нових прав власності вимагає нових інституційних установ, які покликані визначати та уточнювати спосіб, за допомогою якого економічні одиниці здатні кооперуватися між собою і конкурувати один з одним» [2, р. 5.]

Приватна власність, на думку Т.Бетелла, це: «компроміс між нашим прагненням до необмеженої волі і визнанням того, що інші володіють подібними бажаннями і правами» [3, с. 32]. Це спосіб бути вільним і захищеним від волі інших. Права – це захист від держави, а власність – сильний інструмент протидії державній владі. У суспільстві, в якому поважають власність, остання завжди розподілена, строго кажучи, нерівномірно, і вона століттями виявлялася у владі. Тим не менш, подібно до будь-яких фундаментальних прав, право власності захищає слабких від сильних. Європейських іммігрантів колись вражало в Сполучених Штатах те, що дрібна власність тут захищена не гірше, ніж велика. «Закон цієї країни влаштований таким чином, що кожен може безпечно володіти своєю власністю. Найжалюгідніша людина тут захищена від утисків наймогутніших» [3, с. 35]. Нових іммігрантів захоплювало те, що в Сполучених Штатах можна купувати власність, не даючи хабарів. Сьогодні заклик до захисту прав власності в країнах «третього світу» – це не спроба допомогти багатим. У захисті власності потребують не ті, у кого є доступ до рахунків у швейцарському банку. Цей ключовий момент чудово сформульований у першій і кращій з соціальних енциклік католицької церкви. У *Rerum Novarum* (Про становище трудящих), опублікованій в 1891 році, папа Лев XIII написав, що «головну підставу соціалізму – спільність майна, слід цілком відкинути, бо це завдало б шкоди саме тим, кому повинно б принести користь» [4, р.32].

Приватна власність і децентралізує владу, і водночас захищає нас від насильства.

«Вона дозволяє нам складати власні плани і використовувати інформацію, яку маємо тільки ми. Вона надає нам безперешкодну свободу дій в рамках автономної сфери. Люди не тільки отримують можливість планувати, а й певною мірою у разі потреби вимушені робити це» [3, с.41]. Тим не менш, протягом більшої частини ХХ століття і аж до самого недавнього часу більшість країн спрямовувалося в прямо протилежному напрямку. Майже скрізь влада була централізована, а власність – націоналізована. Там, де ця тенденція досягла межі, – в централізовано планованих економіках соціалістичних країн – група «мозкових центрів» в центрі планувала за всіх. Більшість людей перетворалося, по суті справи, в бездумні знаряддя. Ось чому в цих країнах встановився тиранічний режим – держава вступила в боротьбу з природними схильностями людей.

Знання про існуючий в суспільстві уклад власності є передумовою економічного аналізу, а економічна теорія повинна виявити весь спектр впливів саме цього укладу. «Приватне володіння дозволяє людям оцінювати те, чим вони володіють (у побутовому і фінансовому сенсі), і реалізувати цю цінність. Це дозволяє їм вирішувати, скільки пропонувати або вимагати за те чи інше благо» [3, с. 53].

Зв'язок між процвітанням і приватною власністю стали визнавати лише недавно. Довгий час вважали, що планова і централізовано керована економіка може удосконалити вільний ринковий порядок. Але виявилось, що розпорядники ресурсів не мають власності, але мають можливість її розподіляти. Основною економічною ілюзією соціалізму була віра в те, що планують органи, здатні на це, і можуть робити це краще і більш справедливо ніж за ринкової економіки [3, с. 53].

Погляд крізь призму власності робить зрозумілою і несподіваною перевагу Заходу у другій половині ХХ століття після Другої світової війни. Країни із розвинутою системою приватної власності (до того, як світ в ній розчарувався) мали реальне зростання економіки. А нові – постколоніальні – країни, експериментували з неперевіреними методами і тому терпіли невдачі. Коли Ради стали при владі, маніпуляції зі статистикою дозволяли представляти невеликі досягнення комунізму в прикрашеному вигляді. І це шахрайство тривало десятиліттями. Тому довгий час марксистська критика приватної власності, відповідно до якої вона була лише

служницею класових інтересів, здавалася цілком обґрунтованою. Складалося враження, що система централізованого планування прекрасно працює і без неї. Тим самим справжня роль приватної власності в економічному житті затушовувалася.

Радянські фахівці з економічного розвитку та еліти не збагнули того, які інституційні умови насправді необхідні для економічного зростання. Ці умови і досі залишаються до певної міри незрозумілими: «Наприклад, постійно повторюваний заклик до «демократизації» інших країн демонструє, що аналіз західних політичних інститутів не просунувся далі вимоги регулярно проводити вибори. Але у демократії, як і в економіці, повинні бути свої основи. Демократія не є щось таке, що можна пересадити на непідготовлений ґрунт анархії та тиранії. Це не ті умови, в яких розвинулася демократія в Західному світі, і немає підстав розраховувати, що для «третього світу» їх буде достатньо» [3, с. 53].

На Заході держави загального добробуту побудовані на основі того, що власність, особливо що має форму доходу, більше не свята. Її можна відняти у одних і віддати іншим – для загальної вигоди. Останні отримують від неї більше користі, ніж втраять перші. Багаті позбудуться від спокуси надмірностей, а бідні – від своєї бідності: «Тим часом «закони» економіки подбають про те, щоб бідні країни зрівнялися з багатими. Фактори виробництва, і особливо капітал, зможуть діяти з великим ефектом, ніж у інших. В результаті країни вирівнюються за рівнем багатства. Однак події пішли зовсім іншим шляхом» [1, с. 34]. Центральним елементом формування системи, що сприяє процвітання, стало велике відкриття принципу рівності перед законом: «Це те, чого не було у римлян, і до чого швидко просувалися британці. Це найважливіша з відкриттів західної правової думки, надійно збережене в американській Декларації незалежності. Вірно і те, що в США відбувається відмова від припущення, що люди цілком рівні, а тому закон повинен ставитися до них відповідно, – величезна політична помилка. Якщо її не виправити, вона породить сильну напруженість і конфлікти і стане вкрай руйнівною» [3, с. 32].

В основі всього сказаного вище лежить припущення, що всі люди в світі приблизно однакові. Економічний розвиток світу був, звичайно, дуже нерівномірним, і те саме можна сказати про відповідні правові

системи. Всі країни, які набагато випередили інших, мають вільні конкурентні ринки, на яких всі важливі стимули закріплені законом. Отже, «теорія» тут зводиться до того, що якби всі народи мали однакову правову та політичну інфраструктуру, вони всі, незалежно від расових відмінностей, досягли б приблизно однакового рівня економічного розвитку. Ймовірно, ця теорія з часом буде спростована. Можливо, буде доведено, що етнічні відмінності роблять помітний або навіть істотний вплив. «Але теорія рівності зонайменше заслуговує на те, щоб її враховували. Показово, що громадяни країн з тиранічними правовими режимами, потрапивши за кордон, демонструють набагато кращі результати» [3, с. 53]. Переконливим прикладом є індійці, які розділені на касты і показують відносно малу продуктивність у самій Індії, але не в інших країнах. Немає сумнівів, що їх пригнічують закони, а не генетичні особливості.

Занепад ідеї власності збігся з пануванням ідеї прогресу. Між двома цими подіями є важливий зв'язок: протягом всієї історії більшість людей правильно пристосовувалося до життя в тому, що можна назвати «справжнє недосконале»: «Вважалося, що гріхопадіння зіпсувало людську натуру. З цієї причини власність розглядалася як необхідний, хоча, мабуть, і неідеальний інститут. Конкретний розподіл благ не було ні Божою волею, ні відображенням природної справедливості. Але слід було визнати хоч якийсь розподіл, щоб зберегти мир та злагоду [3, с. 56]. Під час Французької революції або незадовго до неї виникло щось нове. Ностальгію за минулим почало витісняти те, що можна було б назвати мрією про «майбутнє досконале». Так само визнавалася недосконалість людської природи, але тепер його вважали тимчасовим явищем: «Виникла надія, що в майбутньому людина стане більш досконалою. У цьому й полягала суть ідеї прогресу – абсолютно нової і дуже небезпечною ідеї. Саме в той час у ряді мислителів виникли серйозні сумніви щодо власності. В опублікованих тоді текстах починають з'являтися такі вирази, як «Існуючі інститути» або «нинішня система» власності. Оскільки з'явилася можливість винайти щось трохи краще, існуюча система відразу здалася недолугою. «А значить, її потрібно змінити – можливо, навіть повністю знищити. Інші ж вірили, що зміни, волею чи неволею, вже почалися. І, зрозуміло, вони почалися» [3, с. 53]. До того

часу будь-яка пропозиція про зміну системи власності відразу зіштовхувалась з таким запереченням: альтернативні правила власності хоча й бажані, але нездійсненні, оскільки будуть підірвані існуючі стимули. Приватна власність, мабуть, єдина міра, що спонукає людей до наполегливої праці: «Були спроби налагодити колективне господарство, але вони провалилися. Комунари починали зі взаємної доброзичливості, всі були щасливі всі ділити і отримувати порівну, але через рік другий починалися сvari. Закінчувалося це тим, що комунальне майно ділили або «приватизували», і всі розходилися в різні сторони» [3, с. 53]. Тепер з'явилася обнадійлива перспектива: прогрес. У минулому людина була егоїстичною, вона і зараз є такою (в «справжньому недосконалому»). Але майбутнє буде іншим – «майбутнім досконалим». Одного разу моральний розвиток людини підніметься над первородним гріхом. І ось тоді приватна власність виявиться непотрібною. Інтелектуалів дуже надихало нове бачення майбутнього, перспективою перебудувати суспільство на абсолютно нових засадах і виховати нову людину. Надія на таке майбутнє замінила опоетизовану ідею про минуле. На місце ностальгії за минулим прийшов оптимізм щодо майбутнього

Звідки прийшла віра в те, що людську природу можна переробити? Річард Пайпс висунув цікаве припущення, що важливу роль в цьому зіграв Джон Локк [5, с. 172]. Це звучить парадоксально, оскільки Локк був великим захисником прав власності. Він заклав також основи і сучасних аргументів на користь власності та її заперечення. Його «Досвід про людське розуміння» (1689 р.) намітив шлях до віри в те, що природу людини можна переробити. Спростовуючи припущення про існування «вроджених ідей», Локк доводив, що все наше знання і розуміння ми отримуємо з чуттєвого досвіду. У початковому стані, вважав він, «розум є, так би мовити, білим папером без усяких знаків і ідей» [6, с. 154].

Таким чином, Дж. Локк відкрив шлях низці найсучасніших ідей, в тому числі і радикального матеріалізму. Але було й ще дещо: маючи можливість контролювати пізнану чуттєву інформацію, натякав він, ми зможемо маніпулювати змістом нашого розуму. «І якби тільки це варто було робити, – пише він, – то з дитиною, без сумніву, можна було б влаштувати так, щоб до досягнення зрілого віку він мав лише дуже мало навіть звичайних ідей» [7, с. 156].

Найбільший вплив «Досвід» Локка мав у Франції, де ця книга була опублікована в 1700 р. Філософи Просвітництва швидко усвідомили, які тепер відкриваються перспективи. Серед них був Клод Гельвецій, робота якого *De l'esprit* («Про розум») була опублікована в 1758 р. Якщо наші думки – це функція одержуваних нами вражень, тоді за допомогою законодавства можна контролювати те, що люди будуть знати й переживати. А це означає, що людей можна покращити. Не за допомогою релігії, додавав він: «... але тільки від одного законодавства залежить те, що люди вважають гріхами, чесністю і щастям» [7, с. 35]. Маніпулюючи тим, що ми сьогодні назвали б «навчальним середовищем», людей можна формувати за тим чи іншим зразком. Фактично він заявив, що навчанням можна домогтися чого завгодно («L'education peut tout!»)

У ХХ ст. ці ідеї були доведені до кінцевих логічних висновків – у таборах, де людей піддавали виправленню та перевихованню. Засновник російського марксизму Г.В. Плеханов включив у свої «Нариси з історії матеріалізму» чудове есе про Гельвеція. «Беручи принцип чуттєвого відчуття», він показав себе найбільш послідовним і логічним з матеріалістів XVIII століття» [8, с.93]. Вийшло так, що цю свою роботу він написав у Женеві в 1895 р. Того року і в тому ж місті він познайомився і подружився з близьким по духу революціонером – Володимиром Леніним.

Віра Гельвеція в те, що за допомогою законодавства можна змінити людську природу, була «однією з найбільш революційних ідей в історії політичної думки», – писав Р.Пайпс, який, мабуть, першим відзначив роль Гельвеція як проміжної ланки між Локком і Леніним. «Екстраполяцією езотеричної теорії пізнання була створена нова політична теорія, що мала найзнаменніші практичні наслідки» [3, с. 172]. У політиці з'явилося принципово нове завдання – зробити людину добродесною. На Заході інститут власності понад тисячу років підтримувалося вченням про первородний гріх, переконаністю у глибоко порочній людській природі. Нова віра в те, що за допомогою одного лише законодавства можна долати природну недосконалість здавалася цим мислителям не тільки абсурдною і дитячою, а й нечесливою і навіть еретичною. Але після Французької революції і з поширенням нових ідей власність стала предметом нападок. Зрештою, якщо людську природу можна так легко змінити, то старий аргумент

про марність спроб змінити те, що встановлено Богом, – починає виглядати реакційним.

Приватну власність відстоювали щонайменше з часів Аристотеля. Але натиск соціалістів XIX ст.: У.Годвіна, Р. Оуена, К. Маркса та інших – був надзвичайно сильним. У результаті власність опинилася під вогнем, перш ніж вдалося проаналізувати і захистити сам принцип приватної власності. Твердження соціалістів, ніби зі знищенням приватної власності на засоби виробництва обсяг виробництва зросте, здавалося явно абсурдним, проте його почали повторювати все більше теоретиків і філософів: «Оскільки власність виникла в силу недосконалості людської природи, зміцнилася дивна ідея, що скасування власності послужить стимулом для перетворення людини. Цей помилковий довід допоміг узаконити різкі перетворення, незабаром розпочаті більшовиками» [3, с. 156]. Почалася їх 70-річна спроба організувати життя без приватної власності. У цей період встановилося щось на зразок табу на обговорення інституту власності. Був запущений багатобіччючий експеримент, а лабораторним майданчиком став Радянський Союз.

Капіталізм як система панування приватної власності продукує найбільшу економічну ефективність і гранично швидкі темпи економічного зростання – завдяки перш за все максимальній зацікавленості людини в результатах своєї праці і можливості необмежено комбінувати ресурси в процесі виробництва. Як пише С. Пейович, капіталізм зрушує ресурси в бік найкращого їх використання – і в цьому полягає головна економічна перевага капіталізму перед іншими соціальними системами [9]

Важко сказати, яким чином тенденція до концентрації власності в руках держави сьогодні відіб'ється на розвитку сучасних суспільств, але слід зауважити, що кожна форма власності необхідна на певному етапі розвитку людського суспільства, і тому не можна її просто штучно ліквідувати. Для її трансформації в іншу форму власності повинні дозріти відповідні економічні умови. І якщо вона в нових історичних реаліях гальмує рух суспільства шляхом соціального прогресу, то вона повинна поступитися місцем іншій, більш ефективній формі власності.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Фридман М. Капитализм и свобода / Фридман М. – М.: Новое издательство, 2006. – 240 с.
2. North D. The Rise of the Western World: A New Economic History /D. North, R. Thomas. – Cambridge, 1993. – 424 p.
3. Бетелл Т. Собственность и процветание / Том Бетелл / Б. Пинскер; [пер. с англ.]. – М.: ИРИСЭН, 2008. – 475 с.
4. Pope Leo XIII. On the Condition of the Working Classes (Rerum Novarum, 1891) / Pope Leo XIII. – Boston: St.Paul editions, n.d. – 34 p.
5. Пайпс Р. Русская революция / Р. Пайпс. В 3-х кн. 1. – М.: Захаров, 2005. - 456 с.
6. Локк Дж. Опыт о человеческом разумении / Дж. Локк // Соч.: В 3-х т. – Т.1. – М.: Мысль, 1985. – 582 с.
7. Локк Дж. Два трактата о правлении. Кн. 2. / Дж. Локк // Соч. . В 3-х т. Т.1. – М. Мысль, 1988. – 406 с.
8. Плеханов Г. В. Очеки по истории материализма / Г. В. Плеханов. – М.: Госполитиздат 1938. – 265 с.
9. Pejovich S. The Economics of Property Rights: Towards a Theory of Comparative Systems / S.Pejovich. – Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1990. – 534 p.

УДК 005.3:3.075.5:35.075.5

Діброва А. О.

Запорізький національний університет

#### КРИТЕРІЙ ТА СТРУКТУРА ЛІДЕРСТВА В ПОЛІТИКО-УПРАВЛІНСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

*Аналізуються критерії та структури лідерства в політико-управлінській діяльності. Досліджуються особливості лідерства в діяльності політичних інститутів та властиві лише цій сфері характеристики. Аналізуються основні критерії лідерства в політико-управлінській діяльності, а також розглядаються найбільш важливі структурні елементи політичного лідерства. Здебільшого застосовуються такі методи дослідження: аналіз, узагальнення, опис, конкретизація, систематизація, структурно-функціональний. Виділяються критерії та компоненти особистості, що стає лідером в політико-управлінській сфері діяльності, а саме: професійна, емоційна та інформаційна складові лідерства, в також здатність задовольняти суспільні інтереси та потреби.*

**Ключові слова:** політичне лідерство, ефективність, структура, управління, функції.

Діброва А. О.

#### КРИТЕРИИ И СТРУКТУРА ЛИДЕРСТВА В ПОЛИТИКО-УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

*Анализируются критерии и структуры лидерства в политико-управленческой деятельности. Исследуются особенности лидерства в деятельности политических институтов и присущие только этой сфере характеристики. Анализируются основные критерии лидерства в политико-управленческой деятельности, а также рассматриваются наиболее важные структурные элементы политического лидерства. В основном применяются следующие методы исследования: анализ, обобщение, описание, конкретизация, систематизация, структурно-функциональный. Выделяются критерии и компоненты личности, которая становится лидером в политико-управленческой сфере деятельности, а именно: профессиональная, эмоциональная и информационная составляющие лидерства, а также способность удовлетворять общественные интересы и потребности.*

**Ключевые слова:** политическое лидерство, эффективность, структура, управление, функции.

Dibrova A. O.

## THE CRITERIA AND THE STRUCTURE OF LEADERSHIP IN POLITICAL AND ADMINISTRATIVE ACTIVITY

*The author analyzes the criteria and the structure of leadership in political and administrative activity. The features of leadership in political and administrative activity and characteristics that are unique to this realm are studied. The basic criteria of political leadership in political and administrative activity are analyzed, and the most important structural elements of the political leadership are described. The following scientific methods of research are used: analysis, generalization, description, concretization, systematization, structural and functional method. The criteria and the components of personality, that can become a leader in the political and administrative field are identified (i. e. professional, emotional and informational components of leadership, as well as the ability to satisfy public interests and needs).*

**Key words:** political leadership, efficiency, structure, management, functions.

Сьогодні особливої уваги потребує проблема лідерства у політико-управлінській діяльності. У сучасному світі існує велика кількість політичних партій, рухів, громадських організацій, харизматичних і впливових осіб, які претендують на роль політичних лідерів, проте не всі вони дійсно здатні керувати державою та задовольняти суспільні інтереси.

Актуальним залишається питання ефективності впровадження політичної влади задля досягнення стратегічних державних цілей. З огляду на це необхідне з'ясування основних критеріїв лідерства саме в політичному управлінні, а також виокремлення його структури.

Розгляд політичного лідерства з точки зору особистісних характеристик лідерів розглядали такі дослідники: Ж. Блондель, Г. Лассуел, В. Парето, З. Фрейд, Г. Лебон, Е. Фромм, П. Друкер, Ч. Мерріам.

Поясненням критеріїв політичного лідерства через виконання лідером певних функцій та їх залежністю від умов суспільства займалися Дж. Томпсон, Е. Гембл, С. Вятр, М. Вебер, Е. Дюркгейм, Р. Міллс, К. Ясперс.

Серед українських науковців, що вивчають критерії та структуру політичного лідерства, можна назвати В. Корнієнко, І. Похило, А. Пахарева, В. Токовенко, В. Бебика, О. Бабкіну.

Незважаючи на чималу кількість досліджень, присвячених огляду лідерства, відсутнє системне осмислення управлінської специфіки критеріїв і структури політичного лідерства в сучасних умовах. Це й стало причиною обрання зазначеної проблеми у якості предмета наукового дослідження.

Метою статті, таким чином, є аналіз критеріїв та структури лідерства в політико-управлінській діяльності.

Поняття «лідер» (від англ. «leader») – означає керівник, глава [1]. При розгляді цього поняття в політичній сфері життя суспільства ми використовуємо більш конкретне поняття «політичний лідер».

Політичний лідер – (від англ. «lead» – вести, керувати схилити до чогось) – глава, керівник держави, партії, громадсько-політичної організації, руху, певної громади; знаменитий і впливовий учасник суспільно-політичного життя держави, діяльність якого суттєво позначається на суспільстві, а функції включають згуртування зусиль людей для досягнення певної громадської мети [2].

Особистість у політиці – суб'єкт усвідомленої, раціональної діяльності, який виявляє і впроваджує інтереси політичних сил в єдності зі своїми приватними інтересами та інтегрує їх в єдине ціле [3].

З поняттям «лідер» близьке наступне поняття «лідерство».

Лідерство – один із інструментів інтеграції колективної діяльності, коли індивід або частина соціальної групи виконує роль лідера, згуртовує, направляє дії усієї групи, яка приймає і схвалює його діяльність [4].

Лідерство відноситься до числа найбільш давніх і всеохоплюючих інститутів людства, що пов'язані з характерними йому стремліннями погоджувати шаблони соціальної поведінки індивідів із заданими впливовими ідеалами. Тому політичне лідерство як специфічний вияв цього феномена в політичному процесі, є тип політичної взаємодії, коли одна особистість організовує і спрямовує інших людей, маючи за мету

організацію їх колективної діяльності, причому векторна мета зазначеної діяльності отримує в результаті риси загальнозначимості, які б мотивації по-справжньому не формулювали істинне зацікавлення лідера в цьому процесі.

Можна вивести такі основні функції лідера: постановка цілей, плану, прикладу; формулювання засобів їх здійснення та управління функціонуванням групи (суспільства); «зараження» групи (суспільства) своєю мотивацією; турбота про спільність і збереження групи; регуляція відносин всередині неї («арбітраж»); вираження інтересів групи у внутрішніх і зовнішніх контактах; трансформація першочергових суспільних завдань у певну програму дій [5].

На думку Г. Атаманчука, поняття управлінської діяльності – складне явище соціально-психологічного характеру, в якому основну роль відіграють вольові якості. Кожен управлінець майже постійно виконує розумові та вольові дії, пов'язані з аналізом, оцінкою, вибором, рішенням, підпорядкуванням і виконанням, наказом і контролем. Завдяки цьому в робочих колективах органів управління і місцевого самоврядування створюється своєрідний соціально-психологічний мікроклімат, що значно відбивається на свідомості, почуттях і життєвих орієнтаціях людини, а також на особливостях її поведінки діяльності. Автор зазначає, що навіть зовнішній вигляд «людини влади» сильно відрізняється від людей, які не мають влади. Природними рисами людини-управлінця у сфері державної влади називаються: воля, відповідальність, дисциплінованість, підпорядкування власного «я» виконанню потреб посади [6, с.169].

Визначаючи критерії лідерства звернімося до досліджень відомого італійського психолога, філософа А. Менегетті. У своїй роботі «Психологія лідера» він зазначає, що лідер – це людина, яка що характеризується такими основоположними рисами:

а) неординарними природними здібностями, що виражаються як талант творця і координатора;

б) ґрунтовними знаннями і професійною компетентністю в галузях, що найбільше потребує соціальна група або усе суспільство;

в) беззаперечним пріоритетом результатів, отриманих у певній галузі [7, с.31].

Розгляд критеріїв лідерства в політико-управлінській діяльності тісно пов'язаний із дослідженням функцій політичного лідера.

Так, у своїй роботі «Ефективність політичного лідера: критерії та механізми реалізації в сучасній Україні» українські науковці В. Корнієнко, І. Похило виділяють такі функції політичного лідера:

– інтегративна (погоджування й поєднання спільних міркувань, цінностей та візій);

– світоглядна (вироблення політичного курсу й платформи функціонування);

– інструменталістська (втілення політичного курсу й створення механізму прийняття найкращих політичних рішень);

– мобілізаційна (розкривається в умовах фундаментальних трансформацій у суспільстві);

– суспільного арбітражу й патронажу (проявляється в умовах надмірного насилля й свавілля урядовців);

– легітимації політичної системи [8, с.16]. Важливим для нашого дослідження є доробок американського психолога Р. Стогділла, який класифікує лідерство за кількома напрямками:

1. Лідерство як центр колективних інтересів. Цей підхід ілюструє, як лідер стає духовно-емоційним осередком групи, втіленням волі усіх в одній особі. Він встановлює будову групи, атмосферу, світосприйняття і групові інтереси.

2. Лідерство як втілення індивідуальних якостей лідера, що допомагають особі успішно добиватися і тримати лідерські позиції.

3. Лідерство як уміння досягати взаєморозуміння. Акцентується на неодмінно притаманних дійвовому лідеру вмінні досягати взаєморозуміння, консенсусу, лояльності і співпраці, умінні владжувати непорозуміння. Подібне лідерство іменують консенсусним. Лідерство тут аналізується як знаряддя субординації групи волі лідера.

4. Лідерство як вчинок і позиція. Наголос робиться на поведінкових рисах лідерства. Лідерська діяльність – будь-які поведінкові акти, які здійснює лідер для управління і координації функціонування групи. Прикладом можуть слугувати такі дії: розподіл обов'язків, спонукання і критика членів групи, мотивація задля досягнення успіху.

5. Лідерство як знаряддя досягнення цілей або результатів. У цих ідеях ефективність лідерства прямо пов'язується з досягненням результатів і задоволенням потреб групи.

6. Лідерство як спільна діяльність. У цьому випадку лідерство розуміється як наслідок спільного акту. Мається на увазі,



що обов'язковою умовою ефективного лідерства є його прийняття і підтримка з боку членів групи. Лідерство – це міжособистісні взаємозв'язки, коли члени групи реалізують завдання тому, що вони прагнуть це робити.

7. Лідерство як майстерність переконувати. Робиться наголос на різниці між лідерством і управлінням. Управління, з точки зору прибічників цього підходу, є майстерністю примусу і застосування сили або погрози застосування сили для того, щоб змусити людей слідувати в необхідному напрямку. Лідер керує за допомогою переконання, заохочення і спонукання до дії силою особистого прикладу. Подібна позиція лідера характерна для багатьох політичних і громадських (найчастіше неформальних) організацій.

8. Лідерство як реалізація впливу. Лідерство аналізується як процес впливу на діяльність впорядкованої громади, що є додатком до правил і засад реалізації завдання. Вагома роль відводиться розгляду міжособистісних стосунків.

9. Лідерство як відносини влади. В цьому випадку владні взаємозв'язки аналізуються як конфігурація лідерських відносин, як спроможність одного індивіда домінувати над іншими і долати опонентів. Якщо одна особистість в групі може змінити поведінку іншого індивіда, то таку діяльність можна визнати актом лідерства, при цьому деякі лідери більшою мірою спроможні перетворювати лідерські взаємини у владні.

10. Лідерство як розподіл функцій. Це визначення ґрунтується на рольовій теорії сучасної соціології, згідно з якою, всі члени суспільства, групи та громадські організації займають своє місце в системі соціальних статусів. Кожен учасник взаємин «лідерство – підпорядкування» має певне значення, а лідерство може аналізуватися як рольовий розподіл. Засадою такого розподілу є процес взаємодії і взаємовпливу між членами групи, коли одна особистість впливає на інших, а вони реагують на цей вплив.

11. Лідерство як організація групи. Лідерство розглядається як процес, який формує і підтримує рольову будову групи. Лідер бажає побудувати структуру таким чином, щоб узаконити свій лідерський статус. Згідно з твердженнями прибічників такого розуміння лідерства, ці процеси найбільше помітні на стадіях становлення нових колективів, будова яких ще не має стійкого характеру [9].

Досліджуючи структурні елементи політичного лідерства, на нашу думку, слід виділити окремо особистісні харизматичні характеристики лідера. Науковець Л. Скібіцька, яка займається питаннями лідерства в менеджменті, виділяє такі харизматичні риси лідера:

- енергійність (створення у підлеглих відчуття, що керівник випромінює енергію);
- зовнішність почтивої, діяльної людини, зовнішня привабливість;
- самостійність;
- видатні ораторські здібності, вміння аргументовано говорити, спілкуватися з іншими людьми;
- адекватна перцепція особистих компліментів;
- вміння упевнено виходити з різних, у тому числі неоднозначних, ситуацій;
- поважаний та впевнений стиль поведінки.

Харизматичні люди справляють чималий стійкий вплив на інших осіб, крім того, можуть викликати довіру до себе одним-єдиним виступом [10, с.21].

А. Пахарев характеризує ще одну класифікацію, висунуту англійським політологом К.Ходжкінсоном, в якій запропоновано чотири типи лідерів.

1. Лідер-кар'єрист – в ідеалі знаходиться на найнижчій сходинці, але в реальній політиці він є базовим типом. Основними його елементами є інстинкт самозбереження та егоцентризм. Невдачі підвищують у таких лідерів рівень роздратування, потрясіння, розлюченості. У разі успіху вони дістаються високого професійного рівня і пошани з боку прибічників.

2. Лідер-політик – представник політичних інтересів організації (партії, блоку). Формування його програми і стилю управління пов'язані з цінностями організації, яку він представляє. Вплив такого лідера в суспільстві залежить від ступеня авторитетності і впливовості його політичної організації.

3. Лідер-технік – характеризується специфічним рівнем раціоналізму. Лідери цього типу інтелектуали, в своїх діях неупереджені, орієнтуються на послідовний та методичний аналіз, прораховують результати своїх дій. Основна цінність лідерів-техніків – доцільність, що досягається за допомогою орієнтації на компетентність і професіоналізм власного оточення. Головними рисами є прагматизм та ефективність управління суспільством.

4. Лідер-поет – бажає загального благополуччя. У політиці він відбиває сподівання

народу. Йому притаманні харизматичні риси та якості, могутня воля, яка дозволяє впливати на оточення та прибічників і надихати їх, проте політична практика таких лідерів зазвичай невдала і малоефективна.

Але К.Ходжкінсон вважає, що такі визначення не можуть дати повну характеристику тому чи іншому типу лідера, оскільки багато що залежить від політичної ситуації і оточення, в якому відбувається процес лідерства, від особистих даних лідера, а також від якісних ознак помічників та найближчого оточення лідера [11, с.136-137].

Отже, підсумовуючи результати дослідження та проаналізувавши структуру лідерства, можна виокремити декілька основних компонентів, які характеризують головні напрямки взаємодії політичного лідера з суспільством.

По-перше, слід виділити ділове лідерство, тобто вольовий, авторитарний вплив лідера на вирішення основних завдань суспільства. Цей компонент тісно пов'язаний із вмінням лідера швидко приймати рішення, мати великий професіональний досвід.

По-друге, емоційна складова лідерства, тобто прихильність до нього з боку суспільства. Вона характеризується довірою, впевненістю у правильності дій лідера та відрізняється психологічним комфортом.

По-третє, інформаційне лідерство. Воно полягає у відстежуванні нових тенденцій у міжнародному співробітництві та в результаті – прийнятті стратегічно важливих для держави рішень.

Таким чином, можна дійти висновку, що більшість науковців виділяють такі критерії особистості, що дозволяють їй стати лідером в політико-управлінській сфері:

- 1) вміння стратегічно та тактично мислити (ставити першочергові та довгострокові цілі);
- 2) мати лідерські якості, виявляти волю та бути здатним впливати на інших людей;
- 3) вміти встановлювати ділові контакти та активно співпрацювати;
- 4) вміти взаємодіяти з усіма членами суспільства
- 5) мати здатність розв'язувати конфліктні ситуації та досягати компромісу;
- 6) бути досвідченим та компетентним професіоналом.

Також необхідно зазначити, що останнім часом все більше уваги приділяється можливостям політичного лідера позитивно впливати на розвиток держави та задовольняти суспільні інтереси й потреби; з цього випливає новий структурний елемент лідерства – реформаторські здібності. Усвідомлення необхідності перетворень держави, пошук, накопичення та концентрація необхідних ресурсів для її розвитку – ось характеристика лідера-реформатора. Він мотивує своїх підлеглих до пошуку нових шляхів розвитку та вдосконалення держави.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Лідер [Електронний ресурс] // Словник АБВУД Lingvo – Режим доступу : <http://www.lingvo.ua/uk/Translate/en-uk/leader>.
2. Лідер політичний [Електронний ресурс] // Бібліотека: політологія – Режим доступу : <http://politics.ellib.org.ua/encyclopedia-term-349.html>
3. Личность в политике [Електронний ресурс] // Словарь по политологии – Режим доступу : <http://politics.ellib.org.ua/encyclopedia-term-1340.html>
4. Лидерство [Електронний ресурс] // Философская энциклопедия – Режим доступу : <http://www.term.ru/dictionary/804/word/leaderstv>.
5. Политическое лидерство [Електронний ресурс] // Словарь по политологии – Режим доступу : <http://politics.ellib.org.ua/encyclopedia-term-1414.html>
6. Атаманчук Г. В. Теория государственного управления. Курс лекций / Г. В. Атаманчук. – М.: Юрид. лит., 1997. – 400 с.
7. Менегетти А. Психология лидера / Антонио Менегетти; пер. с итал. Славянской ассоциации Онтопсихологии; изд. 3-е, исправленное и дополненное. – М: ННБФ Онтопсихология, 2001 г. – 208 с.
8. Корнієнко В. О. Ефективність політичного лідера: критерії та механізми реалізації в сучасній Україні / В. О. Корнієнко, І. Д. Похило. – Вінниця: УНІВЕРСУМ, 2009. – 140 с.
9. Stogdill R. M. Personal factors associated with leadership: A survey of the literature / R. M. Stogdill //The Journal of psychology. – 1948. – V. 25. – №. 1. – P. 35-71.
10. Скібіцька Л. І. Лідерство та стиль роботи менеджера: навчальний посібник / Л. І. Скібіцька. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 192 с.
11. Пахарев А. Д. Політичні інститути і процеси в сучасній Україні. Навчальний посібник / А. Д. Пахарев. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011. – 182 с.

### ОСНОВНІ КОНЦЕПЦІЇ ПРЕДСТАВНИЦТВА ІНТЕРЕСІВ У ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ

*Систематизовано класичні і сучасні концепції політичного представництва. Розглянуто класичні концепції представництва інтересів у політичному процесі, теоретичні розробки яких належать таким авторам, як Дж. Локк, Ш.Л. Монтеск'є А. де Токвіль, Дж. С. Мілль, Е. Берк та ін. Структуровано сучасні моделі політичного представництва з урахуванням пізніших політичних теорій, авторами яких є К.Маркс, М. Дюверже, П. Бурдьє, Г. Алмонд, С.Верба, С. Ліпсет, С. Роккан, Е. Вятр, Е. Хейвуд тощо. Особливу увагу приділено ролі політичних партій у вираженні політичних інтересів.*

**Ключові слова:** політична партія, політичне представництво, інтереси.

Малявін Є. В.

### ОСНОВНЫЕ КОНЦЕПЦИИ ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВА ИНТЕРЕСОВ В ПОЛИТИЧЕСКОМ ПРОЦЕССЕ

*Систематизированы классические и современные концепции политического представительства. Рассмотрены классические концепции представительства интересов в политическом процессе, теоретические разработки которых принадлежат таким авторам, как Дж. Локк, Ш.Л. Монтескье, А. де Токвиль, Дж.С. Милль, Э. Бёрк и др. Структурированы современные модели политического представительства с учетом более поздних политических теорий, авторами которых являются К.Маркс, М. Дюверже, П. Бурдьє, Г. Алмонд, С.Верба, С. Липсет, С. Роккан, Е. Вятр, Э. Хейвуд и др. Отдельное внимание уделено роли политических партий в выражении политических интересов.*

**Ключевые слова:** политическая партия, политическое представительство, интересы.

Malyavin E.

### THE MAIN CONCEPTIONS OF INTEREST REPRESENTATION IN THE POLITICAL PROCESS

*The article deals with the classical and modern theories of political representation. The classic conceptions of interest representation in the political process are considered, whose theoretical elaboration belongs to such authors as J. Locke, S.L. Montesquieu, A. de Tocqueville, J.S. Mill, E. Burke, etc. The modern models of political representation are structured taking into consideration more recent political theories, fathered by K. Marx, M. Duverger, P. Bourdieu, G. Almond, S. Verba, S. Lipset, C. Rocken, J. Wiatr, E. Heywood, etc. Special attention is paid to the role of political parties in the political interests' representation.*

**Key words:** political party, political representation, interests.

Політичне представництво є важливим елементом сучасної демократії, однак і досі точаться дискусії навколо різних концепцій представництва інтересів. Метою цієї статті є систематизація класичних і сучасних концепцій політичного представництва. Концепції політичного представництва різною мірою розробляли такі вчені, як Д. Локк, Ш.Л. Монтеск'є, А. де Токвіль, Д. С. Мілль,

Е. Бьорк, К. Маркс, пізніше – М. Дюверже, П. Бурдьє, Г. Алмонд, С. Верба, С. Ліпсет, С. Роккан, Е. Вятр, Е. Хейвуд та ін. Політичне представництво можна визначити як спосіб передання повноважень особою або соціальною групою своїм представникам в органах влади для захисту своїх інтересів.

Одним із суб'єктів представництва інтересів є політична партія. Політичні партії виникли та розвивались поряд із системою виборів та ідеєю представництва. Більш того, остання ідея мала ключове значення

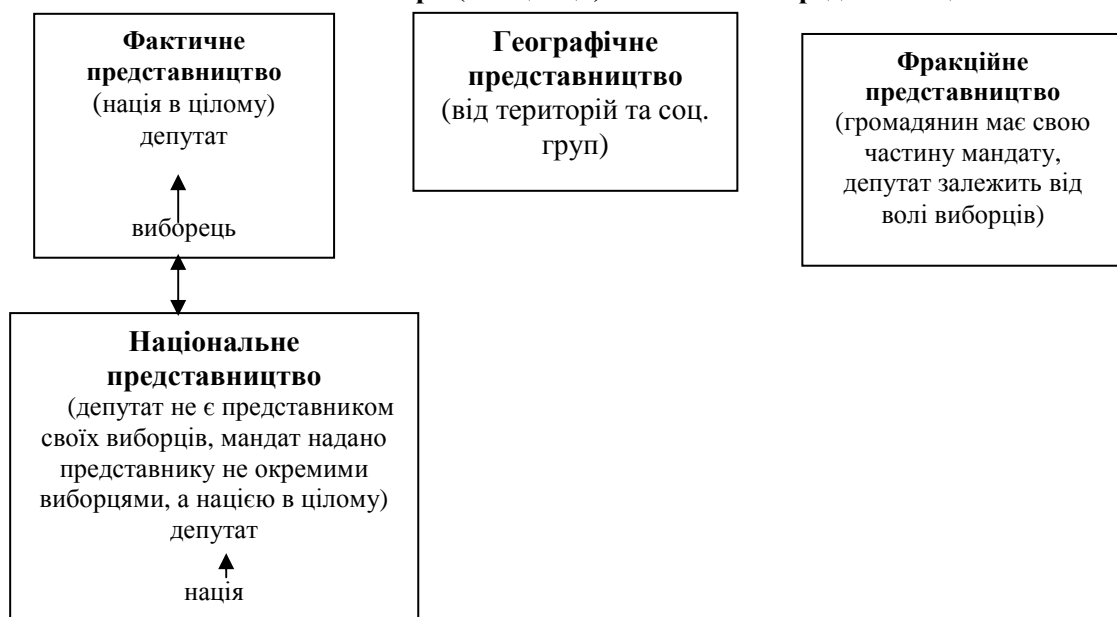
для формування сучасної теорії демократії і її найважливіших принципів – політичного плюралізму, партій, виборчої системи. Поняття «представник» використовується в багатьох значеннях. Від самого початку розгорнулися пошуки оптимальних шляхів і механізмів реалізації представництва. Як зазначав Ш.Л. Монтеск'є, люди, як правило, знають інтереси та проблеми свого населеного пункту, міста, регіону краще, ніж інтереси та проблеми інших регіонів країни. Отже, і своїх представників до владних органів оцільніше обирати не від всієї країни в цілому, а від окремих міст або місцевостей, організованих у виборчі округи.

Є чотири класичні теорії політичного представництва. В Англії затвердилася так звана теорія «*фактичного представництва*». Її сутність полягає в тому, що парламентарі представляють не просто окремі шари та групи населення, а всю сукупність нації в цілому; і не має значення, як і з кого вони обиратимуться. На противагу цій теорії політичні діячі США висунули концепцію *географічного представництва*, згідно з якою члени законодавчих зборів повинні обиратися від певних територій і груп населення, а не від усього населення держави. З цими двома теоріями тісно пов'язані *теорії фракційного та національного представництва*, що виникли у Франції. Перша з них була започаткована Ж.-Ж. Руссо, який вважав, що суверенітет народу складається з суми суверенітетів частин цього народу, себто із суверенітетів кожного окремого індивіду. Припустимо, говорив Руссо, держава складатиметься з 10 тисяч громадян. За такої ситуації кожен громадянин цієї держави має

одну десятитисячну частку суверенної влади. Саме такий підхід отримав назву *теорії фракційного представництва*. Згідно з нею, кожен громадянин має свою частку в тому мандаті, що виборці надали своєму депутатові. Ця теорія передбачає імперативний характер мандату – себто такий стан, коли депутат залежить у своїх діях від волі виборців (принцип «одна людина – один голос»). Ця теорія використовується як фундамент конструювання парламентських виборчих систем у сучасних демократичних країнах. Важливе місце також займає *теорія національного представництва*. В період Великої французької буржуазної революції Конституційна асамблея сформувала ідею про те, що суверенітет не належить окремим громадянам, а є власністю «нації» в цілому. Кожний окремий депутат не може розглядатися як представник своїх виборців, лише сукупність всіх депутатів разом представляє всю націю в цілому. Депутати, які висловлюють волю нації, здійснюють цю волю через реалізацію наданого нацією мандату, який не зв'язує їх із конкретними виборцями. Відповідно до цього мандат втрачає імперативний характер, що був передбачений у межах теорії фракційного представництва (Схема 1).

Значущість теорії представництва полягає, окрім іншого, в тому, що вона надає можливість розширити просторові межі республіканської форми правління. Головними інструментами представлення інтересів окремої особистості й соціальних груп у всіх сучасних індустріально розвинутих країнах є політичні партії [1, с. 115-118].

Схема 1. Класичні теорії (концепції) політичного представництва



Крім того, у політичній соціології існує декілька нормативних моделей, розроблених на різних етапах розвитку європейського та північноамериканського парламентаризму.

Модель **довіри**, що пов'язана з ім'ям Е. Бьорка, розглядає представництво як моральний обов'язок: виборці обирають тих, чий спосіб мислення та позиції викликають довіру виборців; в результаті представники діють від їхнього імені так, як вважають за потрібне. Ця модель базується на елітистському підході та фактично ототожнює освіченість із розвинутим почуттям соціальної відповідальності, що й викликає небезпідставну критику. В рамках цієї моделі представництво асоціюється із високими моральними та інтелектуальними здібностями народних обранців.

Протилежною за змістом є **модель делегата**, згідно з якою представник лише артикулює думки виборців і не може орієнтуватися на власні судження та схильності. Ця модель є теоретично сконструйованою, а відтак не застосовується в політичній практиці у чистому вигляді, але реалізується в деяких принципах дизайну представницьких інститутів (регулярні вибори, короткий термін владних повноважень, право відкликання депутата, використання референдумів як додаток до звичайного законодавчого процесу і т.п.). У цьому випадку сенс представництва полягає у лояльності до виборців і здатності точно виражати їхні інтереси.

На відміну від перших двох моделей, **модель мандату** відбиває реальну практику партійного представництва: у результаті перемоги на виборах партія отримує мандат, що уповноважує її на реалізацію політики, яка відповідає передвиборчим обіцянкам. Утім, ця модель також є недостатньо коректною, оскільки безпідставно виходить з того, що виборці раціонально голосують за програми. Виходить так, що представництво пов'язано із здатністю партії виконувати

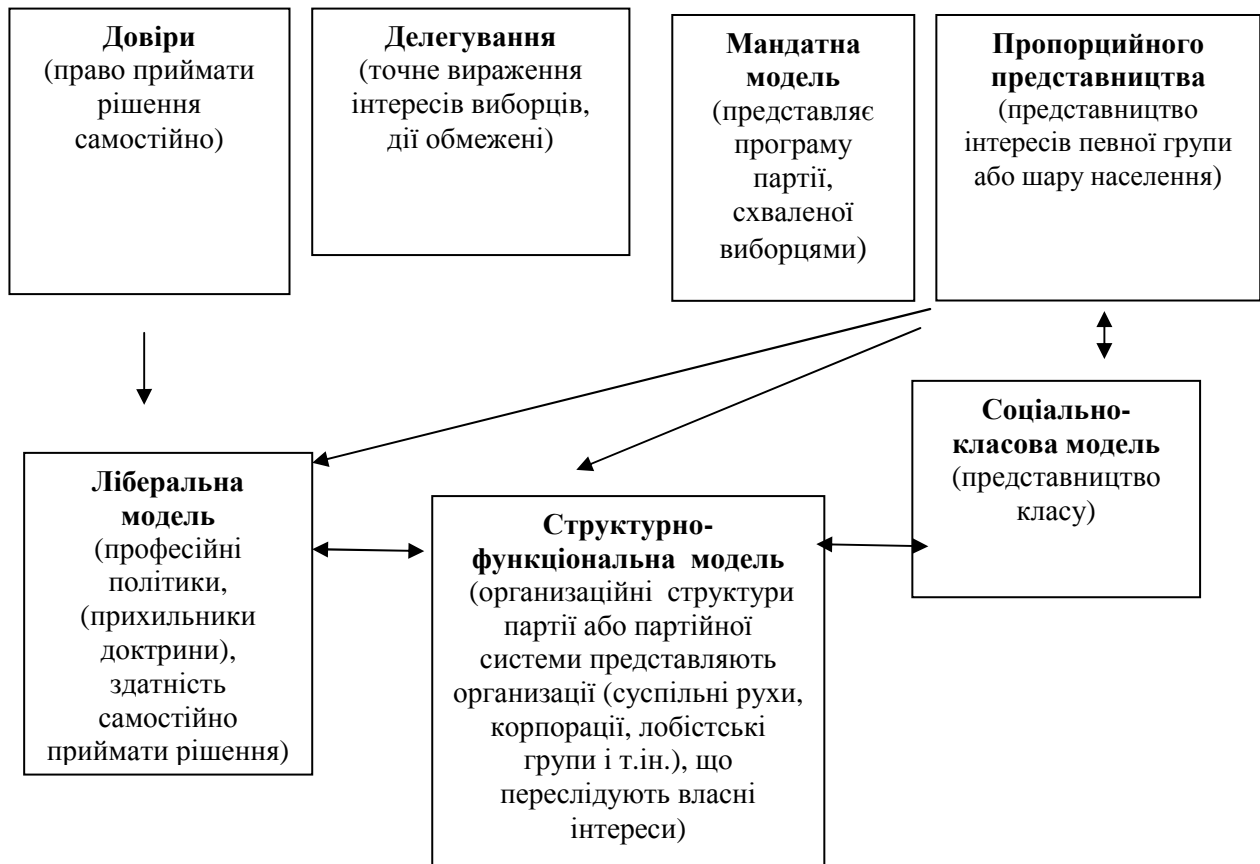
передвиборчі обіцянки (хоча це не завжди від неї залежить) [2, с. 7], тоді як часто партії неспроможні повною мірою виконати свою передвиборчу програму і реалізують її (у кращому випадку) лише частково, скаржачись зазвичай на зовнішні економічні, політичні та інші фактори.

Не можна залишити за межами уваги й інші концепції представництва. Наприклад, деякі радикальні теоретики пропонують розглядати представницький орган як копію суспільства в мініатюрі, мікрокосм. З їхньої точки зору, представництво асоціюється із належністю представників (влади) до різних соціальних груп, прошарків, тому така модель має назву **модель пропорційного представництва**.

Теорію представництва не дуже цікавить спосіб обрання представників, для неї головне, щоб вони максимально повно представляли свою групу обранців, персоніфікували її найбільш характерні риси. Представницький орган повинен включати в себе представників усіх груп та прошарків (класів, віросповідань, етносів, вікових груп, чоловіків та жінок) за умови, що представляти ту або іншу групу посправжньому можуть тільки ті, хто належить до неї [3, с. 280-285].

Недолік цієї моделі полягає в тому, що представити інтереси всіх груп та прошарків неможливо, оскільки людина може відносити себе водночас до різних соціальних груп, наприклад: пенсіонер, чоловік, католик, представник національної меншини, мешканець селища. Однак ідеї **моделі пропорційного представництва** частково використовуються у сучасних виборчих системах, за пропорційної системи виборів до парламенту. Виходячи з цієї та вищезрозглянутих моделей представництва можна виділити нові моделі (теорії), які можуть доповнити ті, що існують, з метою вироблення більш сучасних ідей про політичне представництво (Схема 2).

Схема 2. Основні сучасні теорії (концепції) представництва інтересів у політичному процесі



Розглянувши **мандатну** та **пропорційну модель** представництва, необхідно виділити, на наш погляд, **соціально-класову модель**. К. Маркс пропонував ідею класового представництва, тобто представники класу репрезентуватимуть його інтереси. Згідно з цією моделлю, партія визначається як організований клас, що має свої інтереси. Історичні зміни в суспільстві відбуваються під впливом класової боротьби для реалізації своїх інтересів. Відповідно, класи створюють партії й можуть бути представлені в органах влади [4, с. 17]. К. Маркс, Ф. Енгельс виділяють два основних антагоністичні класи (пролетаріат і буржуазія) й соціальний прошарок (інтелігенція). Їхні послідовники (Г. Плеханов і В. Ленін) не заперечували можливість існування партій, що виражали б інтереси не лише партій, а й соціальних верств. Така модель, приміром, застосовувалась у СРСР та інших країнах соціалістичного табору (існує в деяких країнах і сьогодні).

Антиподом соціально-класової моделі представництва є **ліберальна модель**, яка

тісно пов'язана з **моделлю довіри**. Однак при цьому ліберальна модель Дж. С. Мілля передбачає скоріше представництво освічених людей, ніж виборців з робітників чи дрібних керівників. Партійні представники, які мають освіту, зможуть самостійно й для суспільного блага приймати рішення. Завдяки цьому вони можуть ставати професійними політиками. Дж. С. Мілля запропонував ідею множинності голосів, згідно з якою чотири або п'ять голосів отримували би люди із дипломами (вченими ступенями), два чи три – кваліфіковані робітники й керівники, один – некваліфікований робітник [3, с. 280-282].

На наш погляд, у сучасному світі певні елементи частково зміненої **ліберальної моделі** представництва існують в США (де президент обирається «виборниками»), система обрання верхньої палати представників в Італії (існування довічних сенаторів) та у Великій Британії (лорди).

Згідно з ліберальним підходом, партія розглядається як група як людей, які дотримуються однієї й тієї самої доктрини.

Ліберальній трактовці партії як носія такого суспільного ідеалу, що поділяється певною групою людей, протистоїть детерміноване марксистське визначення партії як виразника інтересів певного класу [5, с. 129-132].

Крім вищезгаданих моделей (концепцій) представництва інтересів, можна виділити **структурно-функціональну модель** представництва, що розроблена засновником партології М. Дюверже. Представники, обрані населенням, представляють не стільки свою соціальну групу, клас або доктрину (ідею), за якою можуть піти вільні громадяни, скільки певну організаційну структуру, яка репрезентує інтереси різноманітних організацій (корпорацій, суспільних рухів, груп інтересів і т.ін.). Партійна організаційна структура будується так, щоби представляти інтереси різних організацій. Так, наприклад, Лейбористська партія Великої Британії представляє профспілкові організації та будується на їхній базі. При цьому партійна система в країні будується для самозбереження, а саме – провідних партій. Партійна система репродукує або змінює виборчу систему для втримання влади [див.: 6, с. 5-185, 268-347]. Наприклад, мажоритарна система виборів в більшості країн світу на парламентських виборах дає можливість лише двом крупним партіям пройти до парламенту й представляти свої інтереси, закріплюючи свій вплив в країні.

Сучасна ситуація в пострадянських країнах, на наш погляд, відповідає **структурно-функціональній і ліберальній моделям** представництва, що прийшли на зміну модернізованій **соціально-класовій моделі**. В цих країнах більшою мірою діють представники тих чи інших організацій, корпорацій, груп інтересів і нових груп. Зрозуміло, це супроводжується появою професійних політиків та їхніх консультантів, які володіють технологіями втримання влади. Однак є і інша точка зору. Так, можна навести приклад ефективного використання досить специфічної концепції «**делегативних демократій**». Є.В. Новакова у 2013 р. вивчила особливості політичного розвитку в пострадянських країнах на прикладі України. При цьому в якості методологічних основ дослідження вона використовувала концепцію Г.Доннела про формування «**делегативних демократій**». Аналіз специфіки функціонування українського парламентаризму дозволив їй виділити тенденції до витіснення **демократичного представництва «делегативністю»**, що передбачає надмірну

централізацію та зниження конкурентності політичного процесу. На основі кількісних методів вона дійшла висновку про низький рівень політичної участі громадян та ослаблення опозиції. Наслідком стало формування одного центру прийняття рішень за відсутності системи горизонтальної відповідальності та використання виборів задля забезпечення формальної легітимності влади [7, с. 53-62].

Після подій в Україні 2014 р. з'являються нові горизонти для вивчення інституту представництва. В такому контексті можна говорити про зберігання актуальності **соціально-класової моделі** в її специфічному різновиді, коли класова боротьба завершується повною перемогою так званого «правлячого класу» і формує жорстко зафіксовану структуру представництва.

Таким чином, можна говорити про неможливість обмежитися однією моделлю системи представництва під час вивчення сучасних суспільств. Необхідними є не тільки варіювання підходів залежно від конкретних обставин, але й синтезування для створення ефективного універсального підходу до аналізу політичного представництва, що потребує від політичних соціологів подальших зусиль у розробці цього напрямку.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Гаджиев К.С. Политология: Учебник для высших учебных заведений / К. С. Гаджиев. – М.: Логос, 2001. – 488 с.
2. Малинова О. Ю. Теория представительства и политический символизм парламента в Российском контексте // Вестник Томского гос. ун-та. Философия. Социология. Политология. – 2014. – № 3 (27). – С. 5-10.
3. Хейвуд Эндрю Политология: Учебник для студентов вузов / Пер. с англ. под ред. Г.Г. Водолазова, В.Ю. Вельского – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005., - 544 с.
4. Маркс К., Энгельс Ф. Манифест коммунистической партии // Избранные произведения. М.: Политическая литература, 1997. – Том. 1. – 636 с.
5. Санжаревский И.И. Пропорциональность и в современных социально-политических отношениях. Монография / Под ред. проф. В.М. Долгова. – М.: Директ-Медиа, 2014. – 144 с.
6. Дюверже М. Политические партии [пер.с франц.] /М. Дюверже. – М.: Академический Проект, 2000. – 558 с.
7. Новакова Е.В. Украинский парламент: делегативность или представительство? // PolitBook. – 2013. – № 3. – С. 53-62.

## МІЖНАРОДНА БЕЗПЕКА ТА ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ

УДК 327.2 + 323

**Zaporozhchenko R.**  
V. N. Karazin Kharkiv National University

### STRUCTURAL ANALYSIS OF MODERN EMPIRES IN THE FRAMEWORK OF GLOBAL GOVERNANCE THEORY

*This present paper analyzes three powerful players of the modern global governance: the United States, the Russian Federation and the People's Republic of China. The main parameters that allow us to call them modern empires and help identify patterns of spreading influence are determined. The basic directions of geopolitical «giants» are used for comparative analysis of the imperial system of the above-mentioned countries.*

**Key words:** global governance, empire, geopolitics, globalization, imperial power, post-empire.

**Запорожченко Р.О.**

### СТРУКТУРНИЙ АНАЛІЗ СУЧАСНИХ ІМПЕРІЙ КРИЗЬ ПРИЗМУ ТЕОРІЇ ГЛОБАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ

*Аналізуються три потужних гравців сучасного глобального управління: Сполучені Штати Америки, Російська Федерація та Китайська Народна Республіка. Визначаються основні параметри, які дозволяють назвати їх сучасними імперіями і допомагають виявити закономірності поширення впливу. Описані основні напрями геополітичних «гігантів» використовуються для порівняльного аналізу імперської системи перелічених країн.*

**Ключові слова:** глобальне управління, імперія, геополітика, глобалізація, імператорська влада, пост-імперії.

**Запорожченко Р.А.**

### СТРУКТУРНИЙ АНАЛИЗ СОВРЕМЕННЫХ ИМПЕРИЙ СКВОЗЬ ПРИЗМУ ТЕОРИИ ГЛОБАЛЬНОГО УПРАВЛЕНИЯ

*Анализируются три мощных игрока современного глобального управления: Соединенные Штаты Америки, Российская Федерация и Китайская Народная Республика. Определяются основные параметры, которые позволяют назвать их современными империями и помогают выявить закономерности распространения их влияния. Описаны основные направления геополитических «гигантов», которые используются для сравнительного анализа имперской системы перечисленных стран.*

**Ключевые слова:** глобальное управление, империя, геополитика, глобализация, императорская власть, пост-империи.

The topicality of the theme lies in finding a new approach to forming a system of global governance, which has pursued new features in terms of information, diversification and unification in the spheres of the three key elements of international order: the individual, society and state. As the methodological concepts that were developed over the past

twenty years, proved their inefficiency in attempts to predict the possible outcome of the process of political decision-making in the global field, to identify patterns of formation and development of the state as the subject of global governance, because of their inability to foresee bifurcation points, nonlinear influence on decision-making and their results, to create a new system of global governance that focuses on multi-directed world and affect the economic and political processes; to extrapolate «global



governance» to the dynamic development of modern economic processes in terms of deetatization of the states and legitimization of supranational administrative apparatus, which are international organizations (associations, blocks, unions).

The article is to determine the role of three powerful international political players – the United States, the People's Republic of China and the Russian Federation, in the structuring of contemporary forms of global governance.

The above-mentioned countries nowadays turned into powerful actors of international relations, participating in global management, dealing with the redistribution of economic and political spheres of influence, building powerful interactions between centers and dependent territories. Therefore, we can speak of them as modern empires – consolidated and structured management system, which are located at a sufficiently large area, have in its arsenal powerful military force, the available resources (economic, demographic, political) and build a clear power hierarchy.

**The United States.** Currently, there is no denying the fact that the United States is the most influential and most powerful country in the world and is playing a leading role in international relations. The USA participates in addressing the issues of contemporary global governance, redistribution of influence spheres, the process of differentiation of global capital, legitimization / delegitimization of political regimes in developing countries. The USA owns a large spectrum of influence instruments, the main role of which belongs to economy.

Thus, the Bretton Woods conference in 1944 marked the beginning of large-scale dollarization of the economies of the world, which led to the establishment of Monetary US dominance in the world economy. The Federal Reserve of the United States received the strongest dominance – control of the national currencies of all countries and adjustability to their influence in the region. This has also allowed the USA to strengthen its positions in the US International Monetary Fund (IMF) and the World Bank (WB). Thus, in the IMF the USA have the largest share of the vote – more than 16%, while the number of votes of Germany, Japan, France, the UK ranges from 5% to 6% [1]. With the World Bank we have a similar situation – the USA have more than 16% [2, p. 48]. These indicators show the large scale of the US dominance in the world economy and the fact that the USA concentrated powerful instruments of influence and pressure on other countries.

Another indicator is the establishment of a US military hegemony, namely the construction of a strong and dynamic army, able to respond to potential threats to the country and serve as the «patrol» areas of the United States. According to Global Firepower (GFP) the US has the most powerful army in all respects and is far ahead of Russia and China, which take the second and third places respectively [3]. With powerful naval forces, the United States entered the expanses of the world's oceans and took control of all maritime trading system.

Another instrument of US military power is the dominance of the NATO (North Atlantic Treaty Organization), which is used to lobby their own purposes, to consolidate military capacities of the armies of developed countries and to conflict potential and real threats to national interests. Taking into account these characteristics the United States can be seen as a military and financial empire.

To ensure the functioning of the system of imperial government United States has used domains – supporting points of distributing spheres of influence. They are objects of the empire, and members of the network system of domination, so their conservation formed military bases worldwide. Network domain system, backed by military power and world economies dependent on the US dollar is a factor of legitimization of global US dominance.

The use of economic and administrative and military resources allows the United States to influence the internal processes of other countries to remain a global hegemon, economically and politically redistribute the world, deciding who can participate in trade relations of the region and who is not permitted. The use of power resources, as noted by scientists, is the «imperial grand strategy of the United States, which provides for the right of preventive military action in its sole discretion» [4, p. 20].

The American political scientist George Friedman singled out the following US goals: «to complete domination over the oceans, to strengthen physical security and ensure the US control of the international trading system» [5, p. 44]. So it is interesting that domains are influence instruments of other geopolitical players and act as stimulants for the US economy. This extensive network domain system allows the USA to have constant and cheap labor, reorienting the country from internal to external commodity markets and to ensure the creation of production capacity worldwide. The function of receiving and

reallocating the capital is exercised by the representatives of TNCs (transnational elite) that are included in the political elite and actually become subjects of the empire, forming the principles of its functioning.

In this situation, the possible collapse of the empire can be a result of inability to control domains, which entails the destruction of the whole system. Therefore, the existing factor of danger destruction outside the Empire encourages the latter to use physical violence, administrative and law enforcement resources, establishment of military bases, acting as observers, should quickly respond to system failures. Thus, the prevention of such failures by exporting democracy («*democratia populus*») outside and extrapolation of the functioning of the political system to the domain consolidates center with the periphery. The United States as a form of modern global imperial system is characterized by a reflective individualist behavior of every citizen, as the dominance of private ownership of the state and value of individual freedoms and ideals formed a society of individuals. Although, it should be noted that mass, primarily cultural, by the United States is used to support globalization and spreading its influence by exporting information products worldwide. This affects the network structure of post-empire, creating a demand for the «American people»: individualistic, independent and prosperous; creates an image models, integrates the domains of residents in the general community of the Empire; generates a list of features required to achieve that image. As noted by A. Toffler: «These traits arise not only under the influence of pressure on people. They generated voltage existing between internal needs or desires of many individuals and external demands or pressures of society» [6, p. 283].

Thus, americanization is a factor promoting imperialism. So we can speak about inclusive transnationality and creating network system for exchange gains of globalization and its support. The United States does not create barriers to penetration of other cultures in their own empire, but try to show their weakness, vulnerability and discrepancy of high standards that formed in the state. The US as a superpower of the XXI century, sets cultural trends and information development, so any influence of outside cultures will be considered as undermining the authority of a world leader.

**The Russian Federation.** Russian Federation traditionally attributed to the signs of «imperial state». This perception is associated with the historical development of the country from the

Russian Empire through the Soviet Union and modern Russia. This image is supported by the foreign policy pursued by the Russian Federation, and which is aptly described by the American political scientist George Friedman: «If we want to understand the behavior and intentions of Russia, we must begin with its fundamental weakness – borders» [5, p. 102], and this is an acceptable fact, providing that every modern empire seeks to increase its own space existence. The aggressive foreign policy explains the «principle of offensive realism»: To protect yourself, be sure to attack. However, the available tools of political, economic, cultural and military influence limit Russia to the scope of its regional dominance.

The current structure of imperial power in Russia is a combination of three elements: the subject – the so-called «oligarchat» that brings together the elite in whose hands the main economic and symbolic capital is concentrated; the object which is a colony that by joining the military expansion of the empire is used as outposts sphere of influence and preserves the main borders of the empire; the resources – labor and administrative power, where Russian raw material base and its successful use are preferred in conducting foreign policy. It is important that the construction of Empire is not based on domains, as in the US, but on the colonies – which have economical, political and military dependence from the center. Therefore, great importance is given to ideological foundation, as an ideology (political / religious) was and remains an important part of «imperial traditionalism» in Russia, which is manifested in the pride of past victories, worship the greatness of history, constantly carrying out the parallels between past and present, unification of all achievements of Imperial Russia and the Soviet Union. So the likely collapse of the imperial government, formed in Russia is possible if ideological foundations – the Russian Orthodox Church and the President in the form of a charismatic leader are delegitimized.

Another important factor is that in the world ranking GlobalFirepower (GFP) Russia takes the second place on military power [3]. And this fact is acceptable, taking into account the geographical location of the empire, the size of the borders to be protected, and its position in two world regions: Europe and Asia. Russia is also a member of the IMF (International Monetary Fund) and World Bank (WB), where it has its share of votes equal to 3% of the total [1; 2, p. 48]. Since these international institutions are dominated by the United States,

Russia is forced to look for other possible economic source of power. In an alternative model of global initiatives for the Russian club BRICS (Brazil, Russia, India, China, South Africa) was established, which is the idea of forming an international financial institution that can compete with the World Bank and the IMF – BRICS Development Bank. The main objective of the bank is the protection of national currencies from market fluctuations and efforts to reduce the dollarization of the world.

Therefore, we can say that modern Russia has global imperial character, and it is demonstrated by the participation of the civil war in Syria, the redistribution of spheres of influence in Eastern Europe and the Middle East, the initiation of military conflict in the last ten years (Transnistria, Chechnya, Georgia, Ukraine), the constant deterioration of relations with neighboring countries. To maintain such a structure Russia is using hard-power, which is «the ability to make others do what you want and get the results you want» [7]. The presence of military forces and economic mechanisms of coercion transforms the system of international relations into compulsory diplomacy where the last word rests with the more powerful state.

The peculiarity of the political system of traditional pre-centered hierarchy is a clear vertical power headed by the charismatic leader who absorbed most attractive to the public images and uses the administrative power unit for construction of an authoritarian government. Other elements of this vertical structure are presented by the representatives of «oligarchat» who are committed to the leader and whose existence and well-being depend on the political will of the leader. It forms the ideological system-reflexive behavior of society in which each individual cannot exist separately from the accepted norms, because it will be considered a manifestation of dissent that is not acceptable in the imperial order. Unlike «American society of individuals» for Russia as empire «society of the masses» is traditionally inherent which actively supports the political program and vectors of the leader. Such society is vulnerable to cultural and information manipulation, while available multiculturalism does not prevent the unification and provides consolidated habitat regime.

**The People's Republic of China** is historically positioning itself as a powerful Eastern empire – «Middle Kingdom». However, modern China also claims to be positioning itself as an empire based on its economic and military potential. Indeed, manufacturing and

resource capacities allow China to compete with the United States. Evidence of this is the existence of the third force army in the world [3], the active participation of China in the IMF and the World Bank (the annual increase in the share of votes), the establishment of Beijing Development Bank BRICS, attempts to build its own financial system through progressive displacement from the region of the dollar and replacing its yuan, an active investment policy in Latin America, Africa, Europe, including the United States. This allows us to evaluate modern China as a global empire and to talk about whether China will in the XXI century become a new superpower.

All this is a consequence of the establishment of China's system of centralized imperial government, among which are: the subject – the Communist Party of China, together with its management and big bureaucracy; the object – domains (Africa, Middle East, Latin America, Europe, Russia) through which the impact of the state extends; resources – economic and demographical which enabled China to become a major player not only in the world economy, but have considerable political influence. As noted by John Friedman: «The basis of Chinese state regime lies in two factors. The first is the pervasive bureaucracy that controls all of China. The second is the power of the army and security forces that carry out the will of the state and the Communist Party» [5, p. 97]. In imperial network structure, which forms China, domains are the raw materials for a strong manufacturing sector. China is trying to get into all available regional dimensions (economic, political, cultural). However, as noted by scientists, «China is encountering resistance or mistrust of small countries, because they are interested in maintaining their sovereignty and consideration of their economic interests in the future» [8, p. 84].

As a result, gravity model of production-oriented demographic resources of the empire, raw materials domains and dependent position of the allies that serve markets for goods is formed. It is also important that due to the powerful industrial complex the Empire attracts investment and economically developed countries redirect their production, placing it in China. Thus, there is a close network and production system that concentrates most of the capital in China, although it remained the prerogative of the USA.

All this interacts with the system as a reflexive behavior of society and its vision of China's role in global governance. The country

has long been held de-individualization of rights and the transformation of the individual into the mass (universal, shared). Although many modern scholars suggest a liberalization of China for the past twenty years, it is impossible to say that such "softening" in the economy have an impact on changes in the behavior of society. It should be noted that the subject of the empire is represented by the Communist Party, which specifies the vectors of social development, controlling these processes and following their compliance. In case of system failures or deviations from the common doctrine reaction from the authorities is immediate. However, as Henry Kissinger said: «China economically achieved great results, but this country needs 24 million annually to find jobs in cities to take 6 million people each year leave rural areas to equip 150 to 200 million the number of internal workers» [9, p. 54-55]. Also it is necessary to add that the above described facts contribute to the large middle class demands to meet their material needs. Each year, China increases its own resource requirements to ensure the welfare of its citizens, but it is threatened by the collapse of the empire. Indeed, social movements do not occur when the situation is really bad, but when the situation improved but the recession at once started.

To interact within the entire system China uses the concept of soft-power – the policy of

agreements, beliefs, economic pressure to find new allies to unite, for the sake of their own interests. China has a claim to territory that are near its borders and which China wants to return to its possession, because there are important resources, and these areas are of strategic importance for the promotion and protection of internal frontiers center. However, China's political elite understand the use of military force to resolve the current result of the war. However, military conflicts are not in the interests of «Far Eastern dragon» because they can wrap it against the modern world economic leaders. All it could take investment out of the country, reduce production capacity, begin the sanctions to be focused on reducing the share of Chinese goods on world markets, and most importantly could deprive a large number of domains that readily attach to their sphere of influence of other modern empire. Therefore, the use of soft-power in international relations is the best mechanism for global equilibrium and development in China.

Thus, the proposed extrapolation of the concept «post-empire» allows us to determine the internal structure of the modern principles of global governance and the role of the above-described powerful players in international relations.

Table 1.

Comparison characteristics of methodological parameters of modern empires: the USA, the Russian Federation and the China.

№	PARAMETERS	The USA	The RUSSIAN FEDERATION	The PEOPLE'S REPUBLIC of CHINA
11	Empire Model	Military and financial	Ideological	Production and materialistic
22	Structure of imperial power	Subject – combination of economic and political elite Object – domains Resources – economic, administrative, military	Subject – «oligarchat» Object – colonies Resources – administrative, military, energy	Subject – the Communist Party of China (party, officials) Object – domains Resources – economic, demographic
33	Raisond'etre	Domains are the instrument of influence on other geopolitical players and present the stimulus of economic advances	Seizure is explained by the desire of influence. Ideology is a vital element of empire existence.	Domains present the material basis.
44	Scale of influence	Global	Global	Global
55	Empire build	Formation of network system of domains through «democratia populus»	Pre-centralized hierarchy	Gravity production model
66	Reflection	Individualist	System and ideological	System

77	Structural characteristics	Inclusive trans-nationality, Americanization – as a factor of imperialism promotion	Struggle for preserving imperial identity. Implementing <i>hard-power</i>	Implementing <i>soft-power</i> as an instrument of building the empire
----	----------------------------	---	---	--

Lastly, we can note that on the basis of determining methodological parameters of modern global empires the features of imperial organization are pursued by the United States of America, the Russian Federation and the People’s Republic of China. These states due to their geopolitical, geoeconomic and geographical features became modern powers of globalization concentrating in their interests production and material bases, a big amount of world economic capital, monopolized cultural and information process, have powerful military and administrative structures and dominate in all spheres of public life.

#### REFERENCES

1. IMF Members' Quotas and Voting Power, and IMF Board of Governors. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.imf.org/external/np/sec/memdir/members.aspx>
2. The World Bank and the Emerging World Order. Adjusting to multipolarity at the second decimal point. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ciaonet.org/attachments/18025/uploads>
3. The complete Global Firepower list puts the military powers of the world into full perspective. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.globalfirepower.com/countries-listing.asp>
4. Chomsky N. Hegemony or Survival: America's Quest for Global Dominance (American Empire Project) / N. Chomsky. – Holt Paperbacks; Reprint edition, 2004. – 304 p.
5. Friedman, G. The Next 100 Years: A Forecast for the 21st Century / G. Friedman. – Anchor, 2010. – 253 p.
6. Toffler, A. The Third Wave / A. Toffler. – Mass Market Paperback, 1984. – 560 p.
7. Quirk T. Soft Power, Hard Power, and Our Image Abroad [Електронний ресурс] / T. Quirk. – Retrieved. – Oct. 2012. – Режим доступу: [https://www.lagrange.edu/resources/pdf/citations/2010/22Quirk\\_PoliticalScience.pdf](https://www.lagrange.edu/resources/pdf/citations/2010/22Quirk_PoliticalScience.pdf)
8. Гарри М. Конкурентные стратегии Пекина и малых стран АСЕАН в Южно-Китайском море / М. Гарри // Международные процессы. – 2015. – Т.13, № 1 (40). – С. 81-88.
9. Станет ли XXI век веком Китая: Манковские дискуссии о роли Китая: Генри Киссинджер и Фарид Закария против Найла Фергюсона и Дэвида Дяокуя Ли; [пер. с англ. В.Н. Верченко]. – Москва: АСТ, 2013. – 190 с.

УДК 321.7.

**Авксентьєва Т. Г.**

Харківський національний  
університет імені В.Н. Каразіна,

**Тихонова Л.А.**

Харківський національний  
університет радіоелектроніки

## ПОЛІТИКО-ВЛАДНІ ЗМІНИ В ІНФОРМАЦІЙНУ ЕПОХУ

*Розглядається проблема специфіки суспільних і політичних процесів в інформаційну епоху. Аналізуються основні політичні характеристики цифрового розриву між суспільствами, які мають матеріальні та культурні передумови для існування у межах інформаційного світу, та такими, які їх не мають. Стверджується, що влада в інформаційну епоху належить тим, хто здатен створювати нові культурні коди.*

**Ключові слова:** інформаційна епоха, влада, політика, віртуальний світ, культурні коди.

**Авксентьєва Т. Г., Тихонова Л.А.**

## ПОЛИТИКО-ВЛАСТНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ В ИНФОРМАЦИОННУЮ ЭПОХУ

*Рассматривается проблема специфики общественных и политических процессов в информационную эпоху. Анализируются основные политические характеристики цифрового разрыва между обществами, имеющими материальные и культурные предпосылки для существования в рамках информационного мира и не имеющими их. Утверждается, что власть в информационную эпоху принадлежит тем, кто способен создавать новые культурные коды.*

**Ключевые слова:** информационная эпоха, власть, политика, виртуальный мир, культурные коды.

**Avksentyeva T., Tyhonova L.**

## THE CHANGE OF POWER AND POLITICS IN THE INFORMATION EPOCH

*The specificity of social and political processes in the information epoch is observed. The main political characteristics of the digital division between societies are analyzed. In particular, author concerns societies that have the material and cultural conditions for their existence in the world of information and those who do not have them. It is alleged that the power in the information epoch belongs to those who are able to create new cultural codes.*

**Key words:** information epoch, government, politics, the virtual world, cultural codes.

Сучасний світ набуває все більших динамічних змін, які зумовлені швидкістю обміну інформацією, циркуляцією ідей, можливостями взаємодії, які надаються інформаційно-комунікативними технологіями (ІКТ). Від того, які змісти буде спроможне надати сучасне суспільство ІКТ, залежатимуть перспективи стабільного розвитку не лише окремих суспільств, а й усього світу, оскільки реальністю стала взаємозалежність окремих частин світу.

Один із істотних вимірів сьогодення полягає в тому, що локальні конфлікти, як і локальні спільноти, можуть істотно впливати на всесвітній розвиток, у тому числі й у сенсі його дестабілізації. Життя змінюється під впливом ІКТ, однак багато соціальних схем (особливо розподілу добробуту, володарювання) залишаються незмінними. Зовнішня людська діяльність змінилася, її ж сутність багато у чому залишається такою самою, як і раніше. Демонструється наявна сталість змісту людської діяльності при зміні її форми. Засади соціально-економічних систем лівової частки країн світу, механізми

політики й влади, мотивація громадян, засади ідентичності великою мірою є такими самими, як і в індустріальну епоху.

Проблему специфіки суспільних та політичних процесів в інформаційну епоху докладно висвітлювали такі автори, як Ст. Люкс, Л. Мамфорд, В. Дізард, М. Кастельс, Д. Белл, П. Хіманен, Дж. Нейсбіт, М. Луман, Дж. Грей, К. Мей, Е. Тоффлер, Х. Ленке, В. Іноземцев, О. Зінов'єв та ін. Отже, слід зосередитись на специфіці розуміння політико-владних змін в інформаційну епоху, оскільки від регулюючого впливу саме цієї сфери значною мірою залежать можливості адаптації як окремих суспільств, так і світового співтовариства в цілому до нових викликів.

Багато дослідників констатують сприятливий вплив ІКТ для прозорості комунікативного простору, розширення перспектив соціальних та політичних можливостей громадян. Однак при тому наявними є тенденції до формування дещо локального, елітарно означеного кола людей, які найбільшою мірою залучені до використання ІКТ та отримання прибутків від цього. Значна частка цього «елітарного клубу», долученого до феномена мережевого суспільства, концентрується у розвинених країнах, у той час, як у іншій частині світу, згідно з М. Кастельсом, логіка мережевого суспільства будується здебільшого на старих аксіологічних засадах отримання прибутку. Елітарна спільнота виділяє та інкорпорує до своїх структур найбільш корисні соціальні сегменти, залишаючи за межами значний відсоток населення країн периферії. Тобто виявляються тенденції формування еліти із глобалізованою ідентичністю, що визначено так званим «цифровим розривом» (М. Кастельс) і само по собі поглиблює цей розрив.

Головні міські центри, глобалізовані види діяльності і високоосвічені соціальні групи залучаються у підтриманні інтернетом глобальні мережі, в той час як більшість регіонів виключаються з них. Економіка та інформаційна система, що розвивається з швидкістю ІКТ (насамперед інтернету) включились до траєкторії розвитку з обмеженим вибором. Причому інтереси та ідеологія еліт базується на діючій європоцентричній моделі розвитку, виключаючи можливості пошуку та реалізації альтернативних форм (менш техноємких, менш продуктивних, без вдосконалення матеріалів і технологій, однак більш близьких історії, культурі, природним умовам і, відповідно, здатним задовольнити більшу частку

населення країн, спосіб життя, засади свідомості й світогляду яких відстають від історично безперервного мейнстріму). Тобто цифровий розрив утворився між суспільствами (навіть індивідами, регіонами, державними інститу-тами, фірмами), які мають матеріальні та культурні передумови для існування у межах інформаційного світу, та тими, хто не має або не бажає адаптуватися до швидкісних змін. Відбувається об'єднання у мережу тих сегментів, які є найбільш успішними, адаптованими, творчими. Зворотним боком нової епохи, таким чином, є маргіналізація, фрагментація суспільств і державних інститутів, формування нової елітарної ідентичності глобалізованого характеру.

Глобалізаційні процеси, стимульовані інформаційними впливами, спрямовані, на утворення суспільної сфери за межами території національної держави й, можливо, націлені проти держави. Посилюється вплив на політичній сцені акторів, що пов'язані з транснаціональними тенденціями: з'являються світові медіа-компанії, які претендують на роль транснаціональних «королівств», змінюється статус національних і регіональних країн-лідерів. У боротьбі за перерозподіл сил впливу у XXI столітті все більш дієвим стає навіть не зброя масового знищення, а володіння інструментами формування образів ідентичності, що традиційно визначалося історією, мовою, етнічною належністю, релігією тощо.

Крім медійної еліти, до груп впливу щодо маніпуляції світовим політичним простором відносяться фінансово-економічні кола. Вони становлять реальну загрозу національним ідентичностям та національному суверенітету сучасних держав. Ці групи можуть обминати національні обмеження й виходити у світовий інформаційний простір. Формується так звана глобальна «співдружність», де індивіди мають можливість напряму спілкуватися з глобальними центрами економічної, політичної та культурно-інформаційної влади, обминаючи посередництво національних культур і урядів. Відриву сучасних еліт від національно-державницького ґрунту інтересів сприяють зрушення в системі сучасного інформаційного виробництва, обміну й розподілу, в тому числі все більша різниця між знаковою (семіотичною) й змістовною (семантичною) функціями образів, як наслідок – збільшення кількості образів і понять, що не відбивають культурну пам'ять, емпіричний досвід і є результатом інформацій-

ного імпорту [1, с.45]. Сучасні комунікації сприяють порушенню звичайних зв'язків між повсякденністю й закріпленим у національній політичній культурі досвідом. Це відбувається в умовах прозорості політичних кордонів для інформаційних потоків. Змінюється сама структура політично значущих інтересів і моделей політичної участі.

Уже зараз у багатьох країнах популярна модель плюралістичної демократії. Політичні реалії також розглядаються крізь призму деліберативного підходу, постдемократії. Сама велика кількість підходів до розуміння демократії, спроб впровадити ті чи інші моделі на практиці свідчить про певне розпорошення нормативно-ціннісного стрижня демократичної ідеї та значну плутанину в питанні її практичного втілення. Наприклад, К. Крауч відзначає, що постдемократія в інформаційну епоху дещо спотворює демократичні принципи, чітко визначивши пріоритети лише у прагматично-прибутковій сфері. Разом із цим у суспільстві ніби щезає активна роль свідомого, відповідального, небайдужого громадянина, завдяки зусиллям якого на межі XIX-XX ст. стали реальністю здобутки демократії [2, с.18]. Втрата населенням настанов свідомих громадян відбивається на помітному погіршенні реалізації реалізації прав і свобод людини, на політичній відповідальності еліти і загалом на рівні добробуту.

Амбівалентність культурних наслідків удосконалення електронних комунікацій і інтерактивних технологій виявляється у порушенні гармонії культур, що вже склалися, у розмиванні їхніх базових цінностей. ІКТ, впливаючи на культурне середовище, переформатують соціальну диференціацію шляхом, наприклад, надання політичній меншості непропорційно високого представництва у мережі. Зрештою люди починають переосмислювати власний і груповий досвід змінюючи саму структуру своїх політично значущих інтересів. У цьому плані віртуалізація політичного простору виявляється у переплетінні реальності з вигаданими подіями, що підриває основи раціональної політичної орієнтації, породжує у людини елементи скепсису та іронії. У політичній культурі інформаційного суспільства, на думку А. Дернера, складається «культура політичної розваги», яка через утворений нею утопічний світ дає користувачам ЗМІ та ІКТ спрощене розуміння, інтерпретацію та осмислення політичної реальності [3, с. 170-171]. Безумовно,

спрощення є фактором, який полегшує управління політичною активністю людей: штучно конструюються реакції на політичні події, люди, не усвідомлюючи своїх справжніх інтересів залучаються у кимось сконструйовані політичні акції.

Також дослідники констатують послаблення зацікавленості громадян у контактах із владою, їхнє певне розчарування у багатьох аспектах публічного управління. Таке становище продукується самою владою, яка обмежується виступами на телевізійних ток-шоу, на яких коментує свої дії і рішення. Зрозуміло, що у такому випадку діалогу з владою не відбувається. Сьогодні спостерігається потяг громадян до певної карнавалізації політичного простору замість серйозного публічного обговорення суспільно значущих проблем, більше того, проблеми такого рівня стають недосяжними для осмислення зневіреними та пасивними громадянами – споживачами політичного продукту. Як відомо, вибір споживання продукту (якісного/неякісного) багато в чому залежить саме від міри інформованості та підготовленості споживача, його загальної культури. Важливим аспектами у цьому сенсі є індивідуальний досвід, стимулювання активності, укріплення раціональних настанов формування політичної позиції. Важливим тут є також зацікавленість влади в інформованому громадянинуві, у підвищенні його ролі як учасника політичного процесу в державі, у формуванні в ньому здатності мислити самостійно і водночас патріотично.

Неможливо не підтримати тезу про те, що в умовах інформаційного суспільства змінюються параметри його системоутворення порівняно з попередніми етапами розвитку. Інформаційні технології переформатовують принципи суспільної взаємодії, що раніше здавалися непорушними. Насамперед це стосується перетворення ІКТ на нову виробничу силу, яка забезпечує масове виробництво когнітивної, систематизованої інформації, технологій і знань. На думку Й. Масуди, саме інформаційні послуги, виробництво і розподіл інформації, що передбачають існування інформаційних мереж і банків даних, замінять завод індустріального суспільства як основний центр виробничої діяльності. Відбувається зміна символів суспільної ідентичності: завод як символ індустріального виробництва замінюється невлотливими децентралізованими ІКТ та відповідною сферою послуг. Це позначається на трансформації змістов-



них складових суспільної взаємодії. Соціальні відносини у «комп'ютопії» Й. Масуди передбачають вільне співтовариство як основний суб'єкт соціальної активності, що реалізує свої зусилля посередництвом демократії участі як основної форми політичної системи в інформаційну епоху. Принцип вільної конкуренції індустріального суспільства буде замінений синергетичною раціональністю, пайовим використанням продукції інтелектуального виробництва [4, с.29].

Осмилюючи параметри, що змінюються у нову епоху, Томас Фрідман зазначає процеси фрагментації та децентралізації, що охоплюють різні боки життя. Це стосується ринків, влади і, навіть, відбувається фрагментація істини, що стає майже невловимою. Закінчується епоха вертикальної політики, на зміну якої йде горизонтальна, більш гнучка, та така, що відповідає, згідно з Т. Фрідманом, моделі більш рівноправного співробітництва [5]. Порушуються старі ієрархії та вирівнюється ігрове поле суспільних відносин. Однак виникає питання, чи означає це зникнення ієрархії взагалі, чи формування нових її форм, що відповідатимуть більш динамічним, текучим і прозорим параметрам суспільної реальності, що змінилася? На нашу думку, сьогодні найважливішим є саме необхідність осмислення нових реалій суспільної взаємодії, яка набуває нових форм. Слід констатувати, що все ж таки частіше ці форми відбивають, на жаль, намагання втиснути у них старі смисли. Беззаперечно, така діалектика можлива лише за умов зміни у політичних та інших мотиваціях громадян. Саме вони є важливішими, на нашу думку, за зміни в технологіях комунікації, адже самодостатній розвиток ІКТ неможливий без врахування гуманітарної складової.

Культура через посередництво всіх соціальних індикаторів і показників зростання повинна бути останнім і найважливішим критерієм суспільного прогресу [6]. Культура повинна базуватися на використанні можливостей нових технологій, однак насамперед стан культурного потенціалу суспільства визначає темпи і характер технологічних змін. Динаміка культурних змін веде до зміни ціннісних уявлень у суспільстві. Звісно, що ціннісні настанови, спосіб життя людини формують його картину світу як комплекс раціональних, інтуїтивних, емоційних уявлень і відчуттів про сутність життя, про закономірності та норми буття. Картина світу як певної людини, так і суспільства в цілому може

вступати у конфлікт з реальністю, що призводить до втрати усталених ціннісних орієнтирів.

Інакше кажучи, наголос у процесі розвитку суспільства в інформаційну добу має бути зроблений на гармонійному співвіднесенні потягу людства до високих технологій, що уможливають раціональне використання природних ресурсів і водночас збереженні духовного простору самої людини.

Влада в інформаційну епоху належить тим, хто здатен створювати нові культурні коди, які потім використовуються для конструювання нової, часто віртуальної, реальності. Підґрунтям для поширення саме віртуальних проєктів є те, що безмежність сучасного інформаційного потоку обрушується на людину, можливості якої є обмеженими, багато хто взагалі є не підготовленим до того, щоб самостійно «перетравлювати» інформаційне навантаження. М. Кастельс образно називає це розшаруванням світу на «швидких» і «повільних». З. Бауман констатує той факт, що сучасна людина живе в умовах «плинної сучасності» [7].

Мати важливу достовірну й повну інформацію – це мати владу, уміти відрізнити важливу інформацію від неважливої, означає мати ще більшу владу, можливість поширювати інформацію у власній режисурі або збагачувати її означає мати подвійну владу. Однак для цього необхідні не лише технічне переоснащення, а й зміни у формах організації суспільної взаємодії. Це стосується політичної системи, виробництва, освіти й науки, всіх сегментів соціальної інфраструктури. Важливою у цьому сенсі є також трансформація суспільної свідомості й переосмислення усталених парадигм соціальної реальності

Відставання суспільної свідомості та форми соціальної організації створює умови для недемократичного й загрозливого для людства використання досягнень інформаційно-технологічного характеру. Сьогодні наявним є той факт, що самодостатній розвиток технологій не достатній для прогресу людства [8, с.44]. Він є важливим підґрунтям, але ж зміна самої людини, її свідомості, мотивів діяльності, характеру взаємодії з іншими людьми має істотне значення. Демократичність, відкритість соціального простору, ствердження свободи особистості, як показує практика, мають діалектичний зв'язок із інформаційно-технологічними процесами. Якісний зміст суспільства, його спроможність іти шляхом прогресу є першою

запорукою того, що технологічні надбання

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Панарин А. Глобальное информационное общество: вызовы и ответы / А. Панарин // Глобальная информатизация и безопасность России: Материалы Круглого стола «Глобальная информатизация и социально-гуманитарные проблемы человека, культуры, общества». – М.: Наука, 2004. – С. 36–53.
2. Крауч К. Постдемократия / К. Крауч. – М.: Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. – 192 с.
3. Дернер А. Политика как развлекательный жанр / А. Дернер // Государственная информационная политика: Реферативный бюллетень. – М., 2001. – № 3(39). – С. 165-175.
4. Masuda Y. The Information society as Postindustrial Society / Y. Masuda. – Washington: World Future Society, 1983. – 171 p.
5. Фридман Т. Плоский мир: краткая история XXI века / Т.Фридман. – М. АСТ; Хранитель, Мидгард, 2007. – 608с.
6. Козловски П. Культура постмодерна / П. Козловски. – М.: Республика, 1997. – 240 с.
7. Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман; пер с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. – М.: Логос, 2005. – 390 с.
8. Селезнева Е.Н. Проблемы трансформации культурных ценностей в моделях образования и культурной политики / Е. Н. Селезнева // Социально-гуманитарные знания. – 2001. – № 1. – С. 43-51.

УДК 355.01

Осадча Я. Д.

Харківський національний  
університет ім. В. Н. Каразіна

### МІСЦЕ ТЕОРІЇ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ СЕРЕД ІНШИХ КОНЦЕПЦІЙ СУЧАСНОГО ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

*Розглянуто найвпливовіші концепції сучасних збройних конфліктів та проаналізовано їх дослідницький потенціал. Особливу увагу зосереджено на основних тезах теорії гібридної війни, а також досліджено її місце серед подібних парадигм. Обґрунтовано необхідність звернення до концепції гібридних конфліктів під час вивчення сучасних збройних сутичок.*

**Ключові слова:** збройний конфлікт, гібридна війна, опосередкована війна, війна четвертого покоління, нова війна, асиметричний конфлікт, нерегулярний конфлікт.

Осадчая Я. Д.

### МЕСТО ТЕОРИИ ГИБРИДНОЙ ВОЙНЫ СРЕДИ ПРОЧИХ КОНЦЕПЦИЙ СОВРЕМЕННОГО ВООРУЖЕННОГО КОНФЛИКТА

*Рассмотрены самые влиятельные концепции современных вооруженных конфликтов и проанализирован их исследовательский потенциал. Особое внимание сосредоточено на основных тезисах теории гибридной войны, а также определено её место среди подобных парадигм. Обоснована необходимость обращения к концепции гибридных конфликтов при изучении современных вооружённых столкновений.*

**Ключевые слова:** вооруженный конфликт, гибридная война, опосредованная война, война четвертого поколения, новая война, асимметричный конфликт, нерегулярный конфликт.

Osadcha Y.

## HYBRID WARFARE AMONG THE OTHER CONCEPTS OF THE MODERN ARMED CONFLICTS

*The author concerns the most influential concepts of contemporary armed conflicts and analyzes their research potential. Attention is focused on the main thesis of a hybrid war theory. Moreover, the place of the hybrid warfare among similar paradigms was defined. In addition, it was explained why this concept is the best one in studying modern wars.*

**Key words:** armed conflict, hybrid warfare, proxy war, fourth generation warfare, new war, asymmetric warfare, irregular warfare.

У військовій політології існує безліч способів теоретичної концептуалізації сутності сучасних збройних конфліктів. Повсякчас різноманітні концепції відрізняються лише окремими рисами й у цілому повторюють одна одну. Саме тому доцільно розібратися з різноманіттям цих теорій, аби виділити найкращий аналітичний інструмент для аналізу сучасних війн і зрозуміти місце концепції гібридної війни поміж них. Остання зростає на інтелектуальному ґрунті попередніх теорій і мала на меті синтезувати їх напрацювання в єдину систему.

Однією з провідних парадигм, що розглядають специфіку сучасних збройних конфліктів, є концепція поколінь. Її запропонував Вільям Лінд. Загалом було виділено чотири покоління, які відрізняються технологічними та тактичними особливостями військових дій. Війни першого покоління відбувалися в період з XVI по XIX століття. Саме тоді широко використовувалася рядна або лінійна побудова військ, гладкоствольна зброя та масові армії. Перемога забезпечувалася винятковими здібностями головнокомандувача. Від початку XX століття беруть відлік військові конфлікти другого покоління. Для них характерне застосування нарізної та автоматичної зброї, системи окопів і бліндажів, колючих дротів тощо, а досягнення успіху вже залежить від технічної оснащеності та вогневого потенціалу армії. Характерною рисою наступного покоління є стратегія «бліцкригу», яка застосовувалася в перші роки Другої світової війни, а також маневровість і нелінійність бойових дій. Останнє покоління конфліктів вирізняється використанням нечисленних самостійних операційних підрозділів, зменшенням залежності кампаній від логістичної підтримки, наголосом на маневрених діях і психологічному ефекті операцій [1, с. 23-24].

Згодом після значної критики власної концепції через її перебільшену технологічну детермінанту, В. Лінд відмовився від такого розуміння генераційних змін у військовому мистецтві та додав фактор ідейних складників [2]. Головним чином це стосується саме сучасних військових конфліктів, де чітко простежуються три ідеологічні зсуви, які зумовлюють специфіку війн четвертого покоління. Це – втрата державою монополії на війну, повернення до «світу культур» та поява ідеології мультикультуралізму. Крім того, В. Лінд зауважує, що як мінімум одна зі сторін протистояння у такій війні матиме ненаціональну або транснаціональну природу [2, с. 37]. Таким чином, класична концепція доповнилася глобальними та ідейними складниками.

Подальший розвиток зазначеної теорії відбувся в межах концепції війни «п'ятого покоління». Тут увага акцентується на змінах у стратегії, організації військових дій та типі учасників. Біотехнології та зброя масового знищення стають головним інструментом ведення бойових дій. Крім того, відтепер всі операції набувають вигляду стратегічних комунікаційних кампаній. Тож основною стає інформаційна стратегія, спрямована на зміну світогляду супротивника, а організаційний переворот свідчить про перехід від ієрархічних до сітьових форм організації бойових одиниць, які часто є транснаціональними та трансвимиірними [3].

Згодом послідовники В. Лінда розширили його класифікацію на ще одну генерацію. Вони вважають, що сучасні війни є збройними конфліктами «шостого покоління». Для них характерна втрата масштабності, зникнення понять «фронту» і «тилу» у їх класичному розумінні та застосування новітніх типів озброєння. Крім того, широкого застосування набуває диверсійна та дезінформаційна тактики [4].

Однією з провідних теорій сучасного збройного конфлікту є концепція асиметричної війни. Її сутність полягає в описанні фундаментальної нерівності сил супротивників, яка стосується в тому числі інформаційної асиметрії. Зазвичай такі конфлікти є зіткненням регулярних армій з нерегулярним супротивником. У той же час ця нерівність не надає однозначної переваги більш сильній стороні, адже вона зазвичай обмежена у своїх діях вимогами міжнародного права, а також моральними й політичними імперативами. Крім того, існує невідповідність тактичної підготовки регулярних армій до умов розгортання подібного конфлікту. Саме тому слабший суперник змушений шукати більш винахідливі та жорстокі засоби боротьби [5, с. 25]. Таким чином, стратегія слабкої сторони заснована на тому, щоб зробити війну якомога дорожчою для сильної сторони. Ця концепція дає змогу дослідити стратегію та тактику різних сторін конфлікту, однак не пропонує цілісного розуміння специфіки сучасних бойових дій.

Ще один тип сучасних збройних конфліктів – це комбіновані війни. Для них характерне одночасне використання регулярних і нерегулярних сил, а також тактичних операцій, спрямованих на досягнення єдиної стратегічної мети. Нерегулярні сили найчастіше діють на більш уразливих територіях, аби змусити опонента розпорозити свої сили. Тоді як регулярні підрозділи спонукають супротивника сконцентрувати бойову міць для захисту чи наступу [6]. Ця парадигма дещо розширює теорію асиметричного конфлікту, аби додати до неї фактор використання конвенціональних засобів.

Мері Калдор у своїй праці «Нові та старі війни. Організоване насилля в глобальну епоху» розробила теорію «нової війни». Вона вважає, що традиційні війни велися і фінансувалися державою, послуговувалися державними інтересами та використовували регулярні збройні сили, які мали чітку ієрархію й структуру. Мета війни була геополітичною або ідеологічною, а її досягнення відбувалося шляхом знищення ворога на полі бою та захоплення його території. Однак з середини 1990-х років дослідники почали помічати зміни у способах ведення збройних конфліктів. Саме тоді була сформульована теорія «нових воєн», особливістю яких є те, що вони виникають в авторитарних режимах всередині держави і можуть мати

громадянський характер. Зазвичай такі війни є результатом послаблення режиму внаслідок включення держави до глобалізаційних процесів. Особливу роль у нових війнах відіграє політика ідентичності, яка пропагується завдяки сучасним інформаційним технологіям та стимулюється груповими або індивідуальними інтересами [7]. Таким чином, Мері Калдор об'єднала в єдину систему і сутнісні, і процесуальні характеристики сучасних збройних конфліктів, а також описала можливі причини їх виникнення.

Безумовно, не можна оминати концепцію нерегулярної війни. Вона не є принципово новим явищем для історії людства, однак із сучасними типами бойових дій її споріднюють мотиви сторін конфлікту. Розуміння феномена нерегулярної війни ускладнюється тим, що вона не має сталих відмінних рис і може відбуватися у різних формах. Методи у нерегулярному збройному конфлікті обираються за принципом «підходить все, що працює», і саме це є сутністю стратегії такої війни [8, с. 37]. Регулярну війну від нерегулярної можна відрізнити за політичним і правовим статусом її учасників і за типом військових операцій, для нерегулярної війни характерне залучення недержавних акторів та використання методів типу герильї й тероризму. Нерегулярні війни ведуться з метою отримання підтримки чи хоча б визнання з боку місцевого населення, саме тому військова поразка не є необхідною умовою програшу нерегулярних сил. Оскільки основні бойові дії ведуться скоріше не на реальному полі бою, а у свідомості громадян, головним завданням нерегулярних кампаній є інформаційна війна [9].

У концепції комплексної нерегулярної війни до цього всього додаються маніпуляції суспільством з метою посилення вищезазначених ефектів. Крім того, широко застосовуються надбання сучасного технологічного прогресу і глобалізації, зокрема, кібер-атаки, тероризм, захоплення ключових енергетичних, транспортних і телекомунікаційних мереж [10, с. 25]. На жаль, ця теорія акцентує увагу лише на методах ведення конфлікту, оминаючи його феноменологічну природу.

Ще один тип збройних конфліктів – опосередкована війна – це конфлікт, в якому третя сторона здійснює опосередковане втручання з метою впливу на стратегічні результати конфлікту на свою користь. Така війна є продуктом відносин між

бенефіціаром, який завжди знаходиться ззовні конфлікту і може бути представленим як державними, так і недержавними акторами, та обраними ним посередниками, яким бенефіціар постачає озброєння, надає фінансування та допомагає в тренуванні. Таким чином, опосередкована війна є засобом, який дозволяє державам здійснювати свої стратегічні цілі без прямого втручання у конфлікт. Карл Дойч визначав опосередковані війни як міжнаціональний конфлікт між двома іноземними державами, який ведеться на території третьої держави та маскується як внутрішній конфлікт [11]. Слід зазначити, що роль зовнішнього фактору в такій війні не можна переоцінювати, адже опосередкована війна виникає тільки там, де вже було джерело внутрішньої нестабільності [12]. Ця теорія дозволяє нам проаналізувати інтереси зовнішніх гравців та оцінити їхню роль у перебігу конфлікту, саме тому вона має значний евристичний потенціал. На основі ідеї про опосередковану війну було створено й парадигму гібридних конфліктів.

Опосередковані війни стали поширеним явищем після 1945 року, коли з'явилося ядерне озброєння і збільшилися потенційні витрати прямого втручання в конфлікти. Тоді державні й недержавні актори починають застосовувати опосередковані методи для досягнення своїх цілей, оскільки повномасштабну війну виправдати стає дуже складно. У свою чергу посередники мають свою програму дій, через що їхні відносини з бенефіціарами можуть бути ненадійними та короткостроковими. З часом посередники можуть розширювати автономію своїх дій або пропонувати альтернативні сценарії досягнення стратегічної мети [12].

Після падіння блокової системи у 1989 році опосередковані конфлікти залишилися поширеним явищем. Перша причина цього зумовлена зменшенням ймовірності тотальної війни між розвиненими державами завдяки змінам в міжнародному порядку та трансформації державності. У той час як деякі держави припиняють здійснювати будь-які військові операції, супердержави шукають інші можливості реалізації власних ідеологічних і національних інтересів, одна з яких – опосередкована війна. Друга причина пов'язана з небажанням суспільства вести довгі та ресурсоємні війни, утримувати армію та служити в ній. Тому опосередковані війни дозволяють зберегти політичну й економічну стабільність в

державі-бенефіціарі. Використання посередників сприймається як дешева альтернатива утриманню армії. Крім того, можна виділити чотири напрямки змін у сучасному військовому мистецтві, котрі також вплинули на поширення такої тактики, це – актуалізація «в'єтнамського синдрому», який поклав край бажанню західних суспільств вести антиповстанські операції на іноземних територіях; поява та збільшення ролі приватних військових компаній; використання кіберпростору для ведення опосередкованої війни; становлення Китаю як супердержави [11].

«В'єтнамський синдром» на сьогодні є досить впливовим чинником зовнішньої політики США, оскільки наразі немає ані публічної підтримки, ані політичної волі для введення повномасштабних військових операцій закордоном. Саме тому опосередковані війни стали в нагоді як засіб захисту національних інтересів без загострення суспільного невдоволення. Далі перехід багатьох державних функцій з захисту населення на приватні військові компанії дає змогу говорити про те, що останні стануть одним із основних агентів опосередкованої війни. Приватні військові компанії значно здешевлюють війну, адже їх легше утримувати, ніж національні армії, і не потрібно дбати про пенсійне забезпечення найманців. Ще один фактор – кібероперації, дозволяють маскувати бенефіціарів опосередкованої війни, оскільки дуже важко відслідковувати джерело кібер-атаки. Це дозволяє зменшити ризик і ціну військових операцій. Таким чином, існує передбачення, що в майбутньому війна буде вестися проксі-серверами, а не наземними силами. Піднесення могутності КНР та збільшення тиску на американську гегемонію може призвести до використання непрямих методів боротьби як механізму утримання балансу сил між двома державами. Та головне питання в тому, яким чином КНР зможе поєднати стратегію невтручання у внутрішні справи інших країн з необхідністю доводити і підтримувати свій статус супердержави [13, с. 45].

На думку Леслі Брауна, війни двадцять першого століття матимуть гібридний характер, адже спостерігається збільшення кількості гібридних загроз [14]. Гібридна війна не тільки поєднує риси конвенційної та нерегулярної війни, але й виступає як певна стратегія, яка поєднує різноманітні тактики, завдяки чому той, хто її використовує, отримує рішучу перевагу над супротивни-

ком. Френк Хоффман, засновник теорії гібридної війни, визначає гібридну загрозу як «одночасно та варіативно використовувану будь-якою стороною сукупність конвенціональних методів боротьби, нерегулярної тактики, тероризму та кримінальної поведінки на полі бою з метою досягнення політичних цілей» [15, с. 442].

Слід відзначити, що концепція гібридної війни не протистоїть всім іншим теоріям, які описують сучасні збройні конфлікти – навпаки, поняття гібридної війни синтезує всі можливі види загроз та методи ведення війни в єдину парадигму. Ця концепція висвітлює тенденцію до розмивання меж між різними видами конфліктів, миром та війною, комбатантами та некомбатантами тощо [16].

Зазвичай джерелом гібридної загрози є більш слабка сторона, адже вона не здатна перемогти сильного супротивника в регулярному бої. Суб'єктами гібридної війни можуть бути як недержавні, так і державні актори. Сторона, що використовує гібридну стратегію, зазвичай не обмежена ні дозволеними методами боротьби, ні потенційними мішенями для насилля. Такі конфлікти не можна назвати конфліктами низької інтенсивності або короткостроковими зіткненнями, тому що вони можуть бути досить довготривалими. Таким чином, гібридні війни завжди поліморфні [17, с. 25]. Велику роль у цьому типі зіткнень відіграє кримінальна активність, яка є одним із засобів підтримки гібридних угруповань та спричинення негараздів населенню [15, с. 23].

Крім того, гібридність війни можна розуміти й у більш широкому сенсі – як рефлексію базової єдності конфлікту, яка складається з матеріального та когнітивного аспектів. Матеріальний та когнітивний підходи до війни є ідеальними типами, які на практиці сприяють перемозі лише у комплексі. За матеріального підходу визначальними чинниками перемоги є фізична та матеріальна перевага. Когнітивний підхід ґрунтується на тезі, що центральним моментом війни є воля супротивників. Сторони конфлікту намагаються в першу чергу здійснити вплив на розум, ментальні процеси, емоції, почуття, погляди, поведінку та рішення як окремих осіб, так і соціальних груп, громад, націй, а не захопити матеріальні ресурси [17, с. 4].

Таким чином, гібридна стратегія орієнтована на синтез цих підходів. У гібридних війнах можуть одночасно застосовуватися і матеріальні, і когнітивні

тактики, або вони можуть застосовуватися окремо відповідно до ситуації.

Ми вважаємо теорію гібридної війни дуже зручним аналітичним інструментом, який дозволяє аналізувати сутнісні та структурні характеристики сучасних збройних конфліктів. Утім, критики теорії гібридної війни пишуть, що немає сенсу використовувати ще один термін для позначення явища, яке можна описати термінами нерегулярної та комбінованої війни [18]. Але насправді специфіка понять комбінованої та нерегулярної війни трохи інша. Зокрема, комбінована війна відрізняється застосуванням як регулярних, так і нерегулярних сил, але в межах різних просторів боротьби. Нерегулярні сили використовуються здебільшого задля економії ресурсів і для виснаження супротивника. Такий тип бойових дій зазвичай застосовується в тому разі, коли територія слабшої сторони частково чи цілковито знаходиться під контролем сильнішої. Таким чином, тут традиційні та нерегулярні сили діють у різних вимірах, тому вони не взаємодіють в ситуації бою, через що їм не вистачає синергії, характерної для гібридних загроз.

Гібридним війнам притаманний більший ступінь тактичної та оперативної координації дій, оскільки тут різні сили діють під єдиним командуванням задля досягнення єдиної політичної мети [18, с. 20]. Крім того, є імовірність того, що гібридні сили іноді будуть застосовувати конвенціональні методи боротьби, особливо в разі симетричних бойових дій. Нерегулярні конфлікти також не передбачають синергетичної взаємодії між конвенціональними та неконвенціональними бойовими підрозділами й методами боротьби й не претендують на те, щоб стати парадигмою сучасних збройних конфліктів.

Різноманітні концепції сучасних збройних конфліктів зробили значний внесок у розуміння того, чому традиційні конвенціональні армії значно обмежені у своїй силі, коли йдеться про громадянську війну чи протиповстанську операцію. Перемога тепер залежить, головним чином, від здатності послабити суспільну підтримку опонента та ізолювати його від ключових ресурсів.

Можна зробити висновок, що сучасна воєнна політологія пістрявить різноманітними концепціями, які намагаються пояснити сутність змін, які відбуваються у воєнній практиці. Зокрема, було розглянуто

концепції поколінь, асиметричні, комбіновані війни, «нові війни», нерегулярні конфлікти, гібридні та опосередковані війни. Безумовно, багато з них не отримали належної оцінки й критикувалися за різноманітними напрямками. Але найбільш актуальними для аналізу сучасних конфліктів, на нашу думку, є концепції гібридного та опосередкованого конфлікту, адже вони якнайкраще дозволяють проаналізувати сучасні збройні сутички і зокрема український конфлікт.

#### ЛІТЕРАТУРА

- Lind W. S. The Changing Face of War: Into the Fourth Generation / W. S. Lind, K. Nightengale, J. F. Schmitt, J. W. Sutton, G. I. Wilson // *Marine Corps Gazette*. – 1989. – October. – P.22-26.
- Lind W. S. Fourth Generation Warfare: Another Look / W. S. Lind, J. F. Schmitt, G. I. Wilson // *Marine Corps Gazette*. – 1994. – December. – P.34-37.
- Borelli F. 5th Generation Warfare? [Електронний ресурс] / F. Borelli. – Режим доступу : <http://www.projectwhitehorse.com/pdfs/7a.%205th%20Generation%20Warfare.pdf>
- Сліпченко В. І. Війни шостого покоління. Зброя і військо мистецтво майбутнього [Електронний ресурс] / В. І. Сліпченко. – Режим доступу : <http://lib.rus.ec/b/52435/read>
- Деріглазова Л. Асиметричний конфлікт в сучасній американській політології / Л. Деріглазова // *Міжнародні процеси*. – 2010. – № 2 (23). – С. 23-29.
- Huovinen P. Hybrid Warfare – Just a Twist of Compound Warfare? [Електронний ресурс] / P. Huovinen. – Режим доступу: [https://www.doria.fi/bitstream/handle/10024/74215/E4081\\_HuovinenKPO\\_EUK63.pdf?sequence=1](https://www.doria.fi/bitstream/handle/10024/74215/E4081_HuovinenKPO_EUK63.pdf?sequence=1)
- Kaldor M. Old Wars, Cold Wars, New Wars, and the War on Terror [Електронний ресурс] / M. Kaldor. – Режим доступу: <http://dSPACE.africaportal.org/jspui/bitstream/123456789/8613/1/Old%20Wars%20Cold%20Wars%20New%20Wars%20and%20the%20War%20on%20Terror.pdf?1>
- Gray C. S. Irregular Warfare One Nature, Many Characters / C. S. Gray // *Strategic Studies Quarterly*. – 2007. – Winter. – P. 35-57.
- Hoffman F. Complex Irregular Warfare: The Next Revolution in Military Affairs / F. Hoffman // *Orbis*. – 2006. – Vol. 50(3). – P. 395-411.
- Krause M. G. Square Pegs for Round Holes: Current Approaches to Future Warfare and the Need to Adapt / M. G. Krause // *Land Warfare Studies Centre Working Papers*. – 2007. – №132. – 47 p.
- Gleiman J. K. The Future of War Is Here: Proxy Warfare [Електронний ресурс] / J. K. Gleiman. – Режим доступу: <http://nationalinterest.org/blog/the-buzz/the-future-war-here-proxy-warfare-11546>
- Beckerman L. P. The Non-Linear Dynamics of War [Електронний ресурс] / L. P. Beckerman. – Режим доступу: <http://www.calresco.org/beckermn/nonlindy.htm>
- Mumford A. Proxy Warfare and the Future of Conflict / A. Mumford // *The Rusi Journal*. – 2013. – Vol. 158. – P. 40-46.
- Brown L. F. Twenty-first Century Warfare Will Be Hybrid / L. F. Brown // *Strategy Research Project*. – Washington: U. S. Army War College, 2011. – 28 p.
- Hoffman F. “Hybrid threats”: Neither Omnipotent Nor Unbeatable / F. Hoffman // *Orbis*. – 2010. – Vol. 54(3). – P. 441-455.
- Hoffman F. Conflict in the 21st century: The rise of hybrid wars / F. Hoffman. – Arlington: Potomac Institute for Policy Studies, 2007. – 72 p.
- Davis J. R. Jr. Defeating Future Hybrid Threats / J. R. Davis Jr. // *Military Review*. – 2013. – September. – P. 21-29.
- Sadowski D., Becker J. Beyond the «Hybrid» Threat: Asserting the Essential Unity of Warfare / D. Sadowski, J. Becker // *Small Wars Journal*. – 2010. – №3– P. 1-13.

УДК 32.1

Бірюков Д.С.

Національний інститут стратегічних досліджень

Лещенко О.Я.

Державна служба України з надзвичайних ситуацій

### ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ ЯК БЕЗПЕКОВОЇ ФУНКЦІЇ КРАЇН-ЧЛЕНІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

*Досліджуються політичні аспекти цивільного захисту як безпекової функції сучасної держави на прикладі країн-членів ЄС. Аналіз здійснюється із використанням полікомпонентного підходу, складниками якого є дослідження ступеня політизації (врахування безпекової функції в стратегічних, доктринальних та програмних політичних установах), соціально-економічного впливу, здійснення безпекового партнерства (залучення всіх заінтересованих акторів – держава, суспільство, бізнес), децентралізації (передачі повноважень від центральної до місцевої влади), регіонального співробітництва та інтеграції.*

**Ключові слова:** національна безпека, цивільний захист, країни-члени ЄС, загальноєвропейський механізм цивільного захисту

Бірюков Д.С., Лещенко О.Я.

### ФУНКЦИИ ОБЕСПЕЧЕНИЯ БЕЗОПАСНОСТИ СТРАН-ЧЛЕНОВ ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА

*Исследуются политические аспекты гражданской защиты как функции обеспечения безопасности современного государства на примере стран-членов ЕС. Анализ осуществляется с использованием поликомпонентного подхода, составляющими которого является исследование степени политизации (принятие во внимание функции обеспечения безопасности в стратегических, доктринальных и программных политических установках), социально-экономического влияния, осуществления безопасности партнерства (привлечение всех заинтересованных акторов - государство, общество, бизнес), децентрализации (передачи полномочий от центральной до местной власти), регионального сотрудничества и интеграции.*

**Ключевые слова:** национальная безопасность, гражданская защита, страны-члены ЕС, механизм гражданской защиты ЕС

Biriukov D., Leshchenko O.

### POLITICAL ANALYSIS OF CIVIL PROTECTION AS A SECURITY FUNCTION OF EU MEMBER COUNTRIES

*Political aspects of civil protection as a security function of modern state are investigated on the case of EU Member Countries. We use multicomponent approach for the analysis, which investigates the following issues: extents of the politization of certain security function (its inclusion into strategic, doctrinal and political agenda frameworks), the socio-economic influence, and the implementation of security partnership (involvement of all stakeholders - government, society, and business), decentralization (devolution of powers from central to local government), regional cooperation and integration.*

**Key words:** national security, civil protection, EU member states, EU mechanism for civil protection



Із завершенням «холодної війни», коли загроза глобального протистояння між Сполученими Штатами та Радянським Союзом із розпадом останнього була знята з порядку денного, а по всьому світу відбувалося стрімке поширення демократії та ліберальної економіки, суттєвих змін зазнали і системи забезпечення безпеки на всіх її рівнях – глобальному, регіональному та національному. Цивільна оборона, яка розглядалася як складова оборони у широкомасштабній війні, як у країнах Північноатлантичного Альянсу, так і Варшавського договору, втратила свою гостру актуальність. Натомість збільшення впливу природних і техногенних надзвичайних ситуацій на економічний розвиток і соціальне благополуччя населення змінило пріоритети діяльності цивільної оборони на невоснні загрози, а разом з ними і її назву. Нині цивільний захист є однією з функцій сучасної держави у сфері національної безпеки, що полягає у забезпеченні захисту населення, територій, навколишнього природного середовища та майна від надзвичайних ситуацій природного та техногенного характеру [1-4].

З огляду на поступове уточнення державної безпекової політики України, реформування сектору безпеки й оборони, що здійснюється в рамках євроатлантичної інтеграції нашої країни, актуальним бачиться політологічний аналіз окремих безпекових функцій держави, розвиток методів прикладного політологічного дослідження, орієнтованих на вирішення такого дослідницького завдання. Так, у цій роботі досліджується цивільний захист у країнах Європейського Союзу (ЄС), пропонується застосувати полікомпонентний підхід.

Політичні аспекти здійснення цивільного захисту як в окремих країнах ЄС, так і на загальноєвропейському рівні, відображені в багатьох документах дорадчо-аналітичного характеру, зокрема в звітах Секретаріату Міжнародної стратегії зменшення небезпеки природних лих ООН (UNISDR, див. [5]), проектів, що виконувалися на замовлення Європейської Комісії (наприклад, так зв. «Біла книга» проекту ANVIL – «Аналіз систем цивільної безпеки в Європі») [3]), аналітичних центрів (наприклад, Центру безпекових досліджень в Цюріху [4]). Як правило монографії з питань цивільного захисту в ЄС є міждисциплінарними за своїм спрямуванням, тобто вони не звужуються рамками та термінологією окремої галузі наук, скажімо, політичних. Водночас такі

роботи розкривають і окремі політичні аспекти здійснення цивільного захисту [1, 2, 6]. Інформаційну базу дослідження доповнюють нормативно-правові документи та офіційні документи профільних відомств країн ЄС, що визначають державну політику щодо здійснення цивільного захисту, а також проблемно-орієнтовані опитування проекту «Євробарометр» [7, 8].

Вітчизняні фахівці розглядали питання цивільного захисту в країнах ЄС здебільшого в аспекті організації державних та наддержавних систем у цій сфері. Так, О.О.Труш в серії статей [9-11], а також О. Михалко [12] та В.О.Тищенко [13], розглядають досвід побудови систем цивільного захисту розвинених країн ЄС, приділяючи основну увагу організаційній побудові національних систем цивільного захисту, організації системи управління та діяльності центрів реагування на кризові ситуації, функціонуванню служб допомоги населенню у випадках надзвичайних ситуацій тощо. Ці дослідники погоджуються щодо необхідності узагальнення інформації про існуючі системи, проведення їх компаративного аналізу, порівняння досвіду окремих держав. О.О.Труш та О.А.Козубенко розглядають функції загальноєвропейських інституцій у сфері цивільного захисту [14]. Фахівці НІСД А.Шевцов та О.Їжак пов'язують процес реформування цивільного захисту в Україні із завданнями євроатлантичної інтеграції [15]. Так само звернутися до європейського досвіду розбудови системи цивільного захисту закликають А.М.Капля, В.С.Чубань, О.Г.Снісар [16]. В.Костенко відмічає важливість розвитку механізмів двосторонньої співпраці між Україною та ЄС [17, с.112-113].

Метою статті є визначення та аналіз політичних аспектів здійснення цивільного захисту як функції сучасної держави в країнах ЄС.

На нашу думку, для політологічного вивчення окремих функцій безпекової політики (як в нашому випадку – цивільного захисту) доречно застосовувати полікомпонентний підхід, який розкриває такі питання: політизація даної безпекової функції, її соціально-економічне значення, здійснення партнерства між всіма заінтересованими акторами, децентралізація (передача повноважень, зобов'язань та ресурсів від центральної влади до місцевої), співробітництво в рамках регіональних наддержавних утворень.

Очевидно, не правильно говорити про тотожність політики, що здійснюють європейські країни у сфері цивільного захисту. Так, у звіті Секретаріату Міжнародної стратегії зменшення небезпеки природних лих ООН відмічається значна розбіжність між європейськими країнами щодо розподілу людських і фінансових ресурсів, які витрачаються на цивільний захист, між місцевим і центральним рівнями влади, а також значною є відмінність у частці активного населення (добровольців), яке зайняте у сфері цивільного захисту під час значних надзвичайних ситуацій [18, с. XX]. Проте, можна говорити про певні тенденції та ключові питання для політологічного аналізу, які й запропоновані як компоненти підходу, що нами застосовується.

Перший компонент – політизація є процесом введення певних загроз у безпекову політику держави, результатом якого є відображення практики протидії таким загрозам в інституційно-організаційних механізмах, нормативно-правових і стратегічних (доктринальних) документах, а також включення питань, пов'язаних із здійсненням таких функцій, у політичному житті (програмах політичних партій та громадських об'єднань, політичному дискурсі, передвиборчих дебатах тощо). Крайнім ступенем політизації є сек'юритизація загрози, тобто її представлення як такої, що загрожує існуванню певного об'єкту (наприклад, державі через порушення конституційного ладу, демократичним цінностям через зміну усталеного способу життя суспільства тощо). Дослідження з питань сек'юритизації та політизації були започатковані в Копенгагенському інституті проблем миру (COPRI) в 1970-х роках та отримали значне поширення, зокрема, предметом таких досліджень в т.ч. стали і еколого-техногенні загрози [19].

Щодо цивільного захисту в країнах ЄС відмітимо, що важливість цієї безпекової функції підтверджується наявністю добре розроблених нормативно-правових та інституціональних основ її здійснення [9-13]. Причому завдання зменшення ризиків природних катастроф не обмежуються реагуванням на надзвичайні ситуації, а розглядаються в контексті таких напрямів державної політики, як адаптація до змін клімату [20], економічний розвиток і соціальний захист громадян [5, с.12]. Разом із цим організаційні особливості, необхідність застосування спеціальних сил, засобів і механізмів державного управління у сфері

цивільного захисту виокремлює його від довгострокових стратегій захисту навколишнього середовища, сталого розвитку і попередження руйнівних терористичних нападів [15].

Події 2014-2015 років, анексія Криму та агресія із-зовні проти України у формі «гібридної війни», змусили більшість європейських країн підняти питання про перегляд політики в сфері національної безпеки. Цей процес торкнувся і цивільного захисту, який за чверть століття після «холодної війни» значною мірою зосередився на невоєнних загрозах. Так, автори аналітичного звіту «Національна безпека Швеції: виклики та можливості після 2014 року», відмічаючи невідповідність можливостей сектору оборони та цілей безпекової політики країни, і піднімають питання про оновлення концепції «тотальної оборони» в новітніх безпекових умовах [21, с.46]. А в останніх стратегічних документах цієї скандинавської країни чітко наголошується на необхідності підсилення «цивільної складової» оборони (див. про політику Швеції в сфері оборони [22, с.6]).

Другий компонент, що досліджується, – соціально-економічне значення цивільного захисту як функції країн-членів ЄС. Він має дати уяву про значимість цієї безпекової функції для забезпечення добробуту населення та сталого розвитку економіки країн ЄС. Надзвичайні ситуації природного та техногенного характеру мають все більший вплив на економіку та соціальне благополуччя країн ЄС, який через стохастичний характер цих подій оцінюється з використанням аналізу ризиків [23]. Про масштаби економічного впливу говорять звіти одного з лідерів страхового ринку – компанії MunichRe, за оцінками якої в 2015 році країни Європи отримали збитків, пов'язаних із надзвичайними ситуаціями природного характеру, приблизно на 13 млрд дол. США [24]. За даними щорічного статистичного звіту, що публікує Інститут здоров'я та суспільства (Католицький університет міста Льовен, Бельгія), за останнє десятиліття цей показник коливався від 7,8 до 25 млрд дол. США, що пояснюється підвищенням частоти виникнення масштабних повеней та стихійних сезонних метеорологічних явищ [25, с.32]. Відповідно, можна очікувати і зростання витрат на здійснення цивільного захисту в країнах ЄС. Дослідження, здійснені для країн Південно-Східної Європи та трьох країн ЄС (Швеції, Словенії та Італії) показали, що частка ВВП,

яка витрачається у цих країнах на цивільний захист, є відносно однаковою і коливається від низького рівня – 0,02% в Македонії до максимуму – 0,33% в Швеції [18, с. XIX]. Для порівняння, протягом 2000-х років фінансування системи цивільного захисту в Україні, за даними, що наводить А. Чубенко, в середньому становило 0,2% від ВВП, що менше 1% від сукупних видатків Державного бюджету [26].

Водночас із кількісними показниками потрібно зважати на сприйняття певних ризиків, оскільки вплив громадської думки на прийняття політичних рішень є значним. Так, за даними опитувань у рамках проекту «Євробарометр» в 2015 році [7], понад три чверті (77%) громадян країн ЄС вважають, що природні лиха можуть негативно вплинути на економіку їхньої країни. Така точка зору є переважаючою в кожній з країн ЄС, а в деяких (Мальта та Кіпр) досягає 90%. Водночас меншість опитуваних вважає, що для запобігання та підготовки до надзвичайних ситуацій прийняті заходи достатньою мірою (для регіонального рівня це відмічають 40% опитуваних, національного – 39%, загальноєвропейського – 31%). Також опитування розкрили низьку обізнаність громадян країн ЄС як щодо здійснюваної політики у сфері цивільного захисту, так і щодо ризиків надзвичайних ситуацій (тільки 55% опитуваних вважають себе обізнаними з цього питання).

Третій компонент – партнерство між всіма заінтересованими акторами. В ньому пропонується розглядати всі форми взаємодії державних і недержавних акторів при виконанні безпекової функції, тобто державно-приватне партнерство в сфері цивільного захисту, а також залучення «специфічних» інститутів суспільства (в цій роботі розглядається залучення збройних сил до реагування та подолання наслідків надзвичайних ситуацій).

Як відмічає Девід Александер, цивільний захист має бути спрямований в першу чергу на забезпечення інтересів суспільства, а не держави, що можливо лише при активній участі громадян [27, с. 56]. Наприклад, в Іспанії в рамках концепції цивільного захисту постулюється «самозахист» (ісп., *autoprotección*) [28, ст. 7], тобто здатність громадян захистити себе в надзвичайних ситуаціях визначена як така, що має першорядне значення не тільки на ранніх етапах надзвичайної ситуації. Хоча, без сумніву, громадяни повинні отримати відповідний захист від органів державної

влади в разі виникнення надзвичайної ситуації, навчання і розширення участі громадян визначається як важливе завдання цивільного захисту.

Слід підкреслити, що організації волонтерів роблять важливий внесок у здійснення функцій цивільного захисту в більшості країн ЄС. Проте ступінь досконалості організаційної та нормативної складової забезпечення взаємодії між органами влади та недержавними акторами значно варіюється в країнах ЄС. Особливо в країнах Центральної Європи, для яких характерні «некорпоративні» традиції (наприклад, Австрія та Угорщина), розглядають включення офіційно зареєстрованих організацій з великою кількістю членів як найкращий шлях для підсилення системи цивільного захисту. Натомість, в інших країнах (наприклад, Велика Британія) перевагу віддано неофіційним формам волонтерської участі [29, с. 14].

На приватні компанії, як правило, покладена первинна відповідальність за виконання вимог до технологічної безпеки та здійснення відповідних дій у випадку виникнення аварії на підприємствах [29, с. 14]. Водночас політична відповідальність у разі виникнення значної техногенної аварії лежить на уряді країни.

Слід також відмітити, що в деяких країнах ЄС при здійсненні цивільного захисту чітко вираженою є «приватизація» функцій безпеки, тобто виконання таких функцій не державою (в особі вповноважених органів), а приватними компаніями. Як приклад, О.О. Труш наводить дані про діяльність датської компанії Фальк, яка працює як рятувальна служба, а також про оператора служби «112» в Швеції, яка є акціонерною компанією, що працює на комерційних засадах і отримує фінансування за рахунок власної діяльності [9].

Для України надзвичайно актуальним є питання побудови ефективної взаємодії між державою та суспільством, державою та бізнесом в умовах надзвичайних ситуацій різного характеру. Про стан та проблеми формування в Україні політики державно-приватного партнерства в сфері попередження та реагування на надзвичайні ситуації зазначається в роботі [30].

Розглядаючи залучення «специфічних» інститутів суспільства до реагування та подолання наслідків надзвичайних ситуацій, можна відзначити таке. Збройні сили країн ЄС, як відмічається в звіті з проекту ANVIL, «регулярно надають живу силу та логістичні

засоби» для здійснення заходів з цивільного захисту на звернення «цивільної влади» у випадках тривалих та виняткових надзвичайних ситуацій [29, с.8]. Проте, незалежно від масштабу загроз та їх частоти, порядок звернення про залучення збройних сил значно різниться поміж європейських країн, що викликано такими факторами, як розмір наявних ресурсів (спеціалізованих для цивільного захисту та таких, якими володіють збройні сили), національними «традиціями» щодо залучення військових у подоланні невоєнних кризових ситуацій [29, с.8].

Четвертий компонент, що пропонується дослідити, – децентралізація. Він характеризує розподіл повноважень, відповідальності та ресурсів на виконання безпекової функції між органами центральної та місцевої (регіональної) влади в державі.

Слід відмітити, що в країнах ЄС відповідальність за здійснення цивільного захисту розподілена між центральною та місцевою владою, причому, як правило, більший тягар припадає на останню. За оцінкою виконавців проекту ANVIL, політика в сфері цивільного захисту більшою мірою децентралізована в багатьох європейських країнах, ніж політика в економічних питаннях [29, с.10]. Наприклад, у Швеції кожен муніципалітет повинен мати та забезпечувати функціонування окремої, або спільної із сусідніми муніципалітетами аварійно-рятувальної бригади [6, с.18], так само в Фінляндії діяльність регіональних підрозділів аварійно-рятувальної служби фінансується з муніципальних бюджетів [9].

П'ятий компонент – регіональне співробітництво розкриває суть виконання функції в рамках механізмів, що утворюються при регіональній інтеграції. Тут слід відмітити, що компетенція ЄК в сфері цивільного захисту, попри розбудову загальноєвропейського механізму, досі залишається обмеженою [29, с.10]. Масштабні природні лиха та терористичні атаки, які зазнавали європейські країни ЄС за останнє десятиліття, підвищили розуміння необхідності впровадження принципу «солідарності», який був відображений у 222 статті Лісабонської угоди [31]. На підтримку розвитку загальноєвропейських механізмів із цивільного захисту свідчать і дані опитувань у рамках проекту «Євробарометр», які показали, що європейці підтримують надання допомоги іншим країнам у разі масштабних надзвичайних ситуацій як в середині, так і за межами континенту [7]. Проте, як відмічають фахівці з Націо-

нального коледжу оборони та Інституту міжнародних відносин (Швеція), питання здійснення цивільного захисту є досить чутливим і часто спричиняє необхідність вибору між проявом солідарності країнами-членами ЄС у вирішенні безпекових питань та відстоюванням власних інтересів у рамках суверенної політики [32]. Більш того, наявність загального механізму цивільного захисту не означає «повноцінної» допомоги країні, яка зіткнулася із надзвичайною ситуацією, що потребує реагування більшими силами, ніж ті що є у країні. Так, часто згадується приклад лісових пожеж в Португалії, коли при промовленій волі допомогти з боку 21 країни ЄС, на практиці тільки дві країни спромоглися направити обмежені ресурси [33, с.31].

Залишаються і організаційні перешкоди для поглиблення загальноєвропейської системи цивільного захисту, що пов'язані з укоріненням певних форм і принципів побудови цивільного захисту як безпекової функції держави (тобто способу та особливостей реалізації державної політики). Можна говорити про відсутність «домінуючої логіки» на рівні ЄС, різноманіття «інституційних логік» у різних країнах ЄС, що зумовлює відсутність єдиного погляду на майбутнє співробітництва у сфері цивільного захисту [34]. Як відмічають автори звіту «Системи цивільного захисту в регіоні Балтійського моря», не зважаючи на наявність загальноєвропейського механізму цивільного захисту, основне навантаження та відповідальність щодо захисту населення від надзвичайних ситуацій природного та техногенного характеру залишається за національними відомствами та відповідними структурами [6, с.32]. Таким чином, два принципи «солідарності» та «суверенітету» утворюють «внутрішнє напруження», яке визначає співробітництво в сфері цивільного захисту на рівні ЄС [4].

У результаті це призводить до серйозного політичного промаху, на який вказує Єва Хагстрійом Фрізель: «однією з фундаментальних характеристик процесу формування політики ЄС з управління кризою є те, що вона значною мірою є реактивною. Політичні ініціативи за конкретними програмами і механізмами антикризового управління розроблені в період вже після криз, які вплинули на Союз» [2, с.17]. Більш того, розвиток загальноєвропейських механізмів цивільного захисту, зокрема Центру реагування на надзвичайні ситуації не був узгоджений із функціонуванням подібних

структур НАТО, на що наголошується, зокрема у звіті Комітету з питань Європейського Союзу Палати лордів Парламенту Великої Британії [35, с.9, п.21].

Суттєвим акселератором процесу розвитку спільних зусиль з цивільного захисту зокрема, а в більш широкому сенсі, спільної безпекової політики в ЄС є періодичне виникнення трансграничних надзвичайних ситуацій, які не обмежуються границями окремих країн ЄС і потребують спільного реагування. Таким прикладом є масштабні повені, що періодично турбують країни ЄС. Кожного разу такі трансграничні проблеми стають «випробуванням» для цивільного захисту як окремих країн, так і загальноєвропейського механізму [36]. Інший приклад – можливі значні аварії на небезпечних хімічних підприємствах. Рамкові вимоги до національних нормативно-правових актів, що регулюють безпеку таких підприємств, закладені в спеціальній Директиві ЄК (т. зв. Директива «Севезо»). Тут цікавим є результати опитувань європейців, проведених у 2009 році, які показали значне занепокоєння такими можливими аваріями. Так, серед трьох найбільш загрозливих надзвичайних ситуацій понад чверть населення 3-х найбільш розвинених країн ЄС вважають інциденти на промислових об'єктах підвищеної небезпеки (в першу чергу, хімічні комбінати), в середньому по ЄС таку думку поділяють 29% опитаних, а в Данії, Швеції та Фінляндії – понад 50% [8, с.11].

Окремо слід відмітити, що для ЄС здійснення гуманітарних місій та допомоги у надзвичайних ситуаціях є компонентом «м'якої сили». На підтвердження цієї тези можна навести дані, опубліковані на офіційному сайті профільного директорату ЄК, де сказано, що ЄК та країни-члени надали разом народу України гуманітарної допомоги на суму приблизно 268 млн Євро як «спільний жест солідарності» за час з початку кризи. Відмічається, що разом із фінансовою допомогою підтримка надавалася через Механізм цивільного захисту ЄС. Причому допомога надавалася найбільш вразливим верствам населення, що проживає в т.ч. на територіях, які не підконтрольні українській владі (біля 55% фондів) [37].

Нині цивільний захист є складовою державної політики в безпековій сфері, яка щільно пов'язана із соціально-економічним розвитком країн-членів ЄС. Це виражено в розвинених інституціональних і нормативно-правових формах, що забезпечують здійснення такої безпекової функції.

Для здійснення політологічного дослідження цивільного захисту як безпекової функції країн ЄС нами застосовано полікомпонентний підхід, за яким розкривалися такі питання: політизація, соціально-економічний вплив, здійснення безпекового партнерства, децентралізація, регіональне співробітництво та інтеграція. Ці компоненти були розглянуті детально, і потрібно відзначити суттєву роль державно-приватного партнерства, залучення волонтерських організацій, а подекуди і «приватизацію» функцій цивільного захисту в безпековій політиці країн ЄС. Рівень децентралізації цієї функції також є переважно високим, таким чином центральна влада делегує разом із повноваженнями і відповідальність за здійснення цивільного захисту на регіональний та місцевий рівні.

Побудова загальноєвропейського механізму цивільного захисту, напевно, як і інші складники спільної безпекової архітектури ЄС є питанням балансу інтересів суверенних держав та їх союзу. Цивільний захист розглядається як «політично чутлива» сфера, оскільки пов'язана із збереженням і захистом суверенітету країн-членів ЄС, які не бажають делегувати права з прийняття рішень у цій сфері на загальноєвропейський рівень, посилаючись на принцип субсидіарності, який надає пріоритет національним, регіональним та місцевим органам влади у вирішенні політичних питань.

## ЛІТЕРАТУРА

1. EU Civil Security Governance: Diversity and cooperation in crisis and disaster management / Bossong R., Hagemann H. (eds.). – Basingstoke: Palgrave, 2015. – 300 p.
2. Crisis Management in the European Union / S. Olsson (ed.). – Berlin: Springer, 2009. – 171 p.
3. Civil Security and the European Union: A survey of European civil security systems and the role of the EU in building shared crisis management capacities // Swedish Institute of International Affairs: UI Occasional papers. – 2014. – No.2. – 16 p.
4. Cooperation in Civil Protection: EU, Spain, and the UK. – Zürich: ETH, Zürich, 2010. – 33 p.
5. Implementing the Hyogo Framework for Action in Europe: Advances and Challenges 2005-2015. – Geneva: UNISDR, 2016. – 61 p.
6. Civil Protection Systems in the Baltic Sea Region / Pursiainen C., Hedin S., Hellenberg T. – Helsinki: Aleksanteri Institut, 2005. – 41 p.
7. Special Eurobarometer 328: Civil protection [Електронний ресурс]. – European Commission, November 2009. – Режим доступу: [http://ec.europa.eu/public\\_opinion/archives/ebs/ebs\\_328\\_en.pdf](http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_328_en.pdf)
8. Special Eurobarometer 433: Civil protection [Електронний ресурс]. – European Commission,

- March 2015. – Режим доступу: [http://ec.europa.eu/public\\_opinion/archives/ebs/ebs\\_433\\_en.pdf](http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_433_en.pdf)
9. Труш О.О. Досвід побудови та діяльності систем цивільного захисту країн-членів Європейського Союзу Північної Європи та Норвегії [Електронний ресурс] / О.О. Труш // Державне будівництво Електронне наукове фахове видання. – 2009. – № 2. – Режим доступу: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2009-2/doc/5/02.pdf>
10. Труш О.О. Досвід побудови та функціонування систем цивільного захисту країн-членів ЄС Західної Європи / О.О. Труш // Теорія та практика державного управління. – 2009. – Вип. 4 (27). – С.364-373.
11. Труш О.О. Досвід побудови та діяльності систем цивільного захисту країн-членів ЄС Центральної Європи / О.О. Труш // Теорія та практика державного управління. – 2010. – Вип.2 (29). – С.454-461.
12. Михалко О.Г. Роль і важливість формування і трансформації системи цивільного захисту в сучасних умовах / О.Г. Михалко // Зб. наук. праць. – 2013. – Вип. 71. – Дніпропетровськ: ГУВЗ «Придніпровська державна академія будівництва та архітектури», 2013. – Т. 2. – С. 107-113.
13. Тищенко В.О. Сучасний стан державного управління у сфері цивільного захисту у країнах Євросоюзу / В.О. Тищенко // Економіка та держава. – 2013. – №4. – С. 94-97.
14. Труш О.О. Політика Європейського Союзу в сфері цивільного захисту / О.О. Труш, О.А. Козубенко // Теорія та практика державного управління. – 2009. – № 3 (26). – С. 387-393.
15. Шевцов А. Реформування системи цивільного захисту населення відповідно до завдань європейської та євроатлантичної інтеграції [Електронний ресурс] / А. Швцов, О. Їжак. – НІСД, 2009. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/monitor/mart2009/3.htm>
16. Капля А.М. Удосконалення державного управління систем запобігання і реагування на надзвичайні ситуації в Україні з використанням досвіду зарубіжних країн: проблеми та перспективи / А.М. Капля, В.С. Чубань, О.Г. Снісар // Пожежна безпека: теорія і практика. – 2013. – №14. – С. 39- 46.
17. Костенко В. Модернізація державної системи цивільного захисту в контексті європейської інтеграції України / В. Костенко // Державне управління та місцеве самоврядування. - 2013. - Вип. 4. - С. 107-115.
18. The Structure, Role and Mandate of Civil Protection in Disaster Risk Reduction for South Eastern Europe. – Geneva: UNISDR, 2009. – 179 p.
19. Бірюков Д.С. Потенціал сек'юритизації проблем екологічної та техногенної безпеки в Україні /Д.С. Бірюков // Гілея: науковий вісник: Зб. наук. праць. – К., 2014. – Вип. 81 (№ 2). – С. 301 – 304.
20. Integrating climate change adaptation into civil protection: comparative lessons from Norway, Sweden and the Netherlands / Groven K., et al. // Local Environment. – Vol.17(6-7). – 2012. – P. 679-694.
21. Nilsson S.-C., Larsbrink G., Swedish National Security: Challenges and Opportunities beyond 2014. – The Royal Swedish Academy of War Sciences, 2013. – 57 p.
22. Sweden's Defence Policy 2016 to 2020 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.government.se/globalassets/government/document/forsvarsdepartementet/sweden\\_defence\\_policy\\_2016\\_to\\_2020](http://www.government.se/globalassets/government/document/forsvarsdepartementet/sweden_defence_policy_2016_to_2020)
23. Krieger K. The limits and variety of risk-based governance: The case of flood management in Germany and England / K.. Krieger // Regulation and governance. – 2013. – 7(2). – P. 236-257.
24. Annual statistics 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.munichre.com/en/reinsurance/business/non-life/natcatservice/annual-statistics/index.html>
25. Annual Disaster Statistical Review 2014: The Numbers and Trends / Guha-Sapir D, Hoyois Ph., Below R. – Brussels: CRED; 2015. – 44 p.
26. Чубенко А.Г. Теоретико-правові засади фінансування системи цивільного захисту : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Нац. акад. внутр. справ. - К., 2012. - 32 с.
27. Alexander D. Disaster Management: From Theory to Implementation // JSEE. – 2007. – Vol. 9, No. 1-2. – P. 49-59.
28. Ley 17/2015, de 9 de julio, del Sistema Nacional de Protección Civil [Закон про національну систему цивільного захисту] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-1985-1696>
29. ANVIL Deliverable 4.2: Final Analytical Report [Електронний ресурс]. – Analysis of Civil Security Systems in Europe, 2014. – Режим доступу: [http://anvil-project.net/wp-content/uploads/2014/02/Deliverable\\_4.2.pdf](http://anvil-project.net/wp-content/uploads/2014/02/Deliverable_4.2.pdf)
30. Бірюков Д.С. Державно-приватне партнерство як елемент державної політики в сфері попередження та реагування на надзвичайні ситуації / Д.С. Бірюков // Стратегічні пріоритети. – 2014. – Вип.1. – С. 164-168.
31. Konstadinides T. Civil Protection in Europe and the Lisbon 'solidarity clause': A genuine legal concept or a paper exercise [Електронний ресурс] / T. Konstadinides / Uppsala Faculty of Law, Working Paper 2011:3. – Режим доступу: <http://www.jur.uu.se/>
32. Solidarity or Sovereignty? EU Cooperation in Civil Protection / Ekengren M., Matzén N., Rhinard M., Svantesson M. // J. European Integration. – Vol. 28(5). – 2006. – P. 457-476.
33. The European Union as Crisis Manager: Patterns and Prospects / Boin A., Ekengren M., Rhinard M. – Cambridge, 2013. – 206 p.
34. Bremberg N. Uncovering the Diverging Institutional Logics of EU Civil Protection / N. Bremberg, M. Britz // Cooperation and Conflict. – 2009. – Vol. 44, No. 3. – P. 288-308.
35. Civil Protection and Crisis Management in the European Union - 6th Report of Session 2008–09 [Електронний ресурс]. – House of Lords, European Union Committee, 2009. – Режим доступу: <http://www.publications.parliament.uk/pa/ld200809/lds/elect/lducom/43/43.pdf>
36. Flood risk management, an approach to managing cross-border hazards / Bracken L. J., et al. // Natural Hazards. – 2016. – P. 1-24.
37. Ukraine [Електронний ресурс]. – ЕС, Humanitarian Aid and Civil Protection. – Режим доступу: <http://ec.europa.eu/echo/node/2978>

УДК 325.2

Люба О.О.

Харківський національний  
університет імені В.Н. Каразіна

### ПЕРСПЕКТИВИ ТА НАСЛІДКИ МІГРАЦІЇ НА ЗАХІДНИХ БАЛКАНАХ

*Розглядаються причини й особливості сучасної міграційної кризи на Балканах. Увага акцентується на стихійності, масштабності та транзитному характерові сучасних міграційних потоків через «балканський коридор». Робиться висновок щодо незворотності етнокультурної та релігійної трансформації європейського простору. Підкреслюється необхідність реформування європейської міграційної системи та переформатування міграційної політики на периферії Європейського Союзу.*

**Ключові слова:** міграційна криза, «балканський маршрут», біженці.

Любая Е.А.

### ПЕРСПЕКТИВЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ МИГРАЦИИ НА ЗАПАДНЫХ БАЛКАНАХ

*Рассматриваются причины и особенности современного миграционного кризиса на Балканах. Внимание акцентируется на стихийности, масштабности и транзитном характере современных миграционных потоков через «балканский коридор». Делается вывод о необратимости этнокультурной и религиозной трансформации европейского пространства. Подчеркивается необходимость реформирования европейской миграционной системы и переформатирования миграционной политики на периферии Европейского Союза.*

**Ключевые слова:** миграционный кризис, «балканский маршрут», беженцы.

Lyuba O.

### PROSPECTS AND CONSEQUENCES OF MIGRATION IN THE WESTERN BALKANS

*The author considers the causes and features of the modern migration crisis in the Balkans. Attention is focused on the spontaneity, magnitude and the transitional nature of the contemporary waves of migration through the «Balkan corridor». The author concludes that the processes of the ethno-cultural and religious transformation of the European space are irreversible. The necessity of the reform of the European migration system and reformatting of the migration policies on the periphery of the European Union is underlined.*

**Key words:** migration crisis, «Balkan route», refugees.

Міграція населення у середині 20-х рр. ХХІ ст. набуває характеристики масового хвилеподібного міжконтинентального переміщення людей. Масштаби, особливості плину та загрози, що несе в собі це явище, ставить питання міграції у розряд першочергових на порядку денному багатьох сучасних держав. Балканські країни, які є місцем перетину трьох континентів, лишаються одним із найпопулярніших сучасних маршрутів для мігрантів з Близького Сходу та Північної Африки. Складність управління міграційними переміщеннями, соціально- економічне

навантаження та проблеми для суспільств, що приймають мігрантів, актуалізує питання наукових розвідок та аналізу досвіду країн-реципієнтів і країн-накопичувачів для української держави. Аналізу міграційних процесів на Західних Балканах присвячені роботи багатьох дослідників, серед яких - О.Гуськова, В.Лукич, О.Пономарьова, О.Потьомкіна, К.Новокович, О.Скопич, А.Філімонова.

У минулому році світова спільнота зіткнулася з найбільш масштабною міграцією біженців з часів Другої світової війни. Дослідники сучасних міграційних процесів відзначають такі особливості сучасної міграційної кризи, як, по-перше, злиття декількох міграційних потоків – легальної та

нелегальної економічної міграції та біженців в один потужний потік [1]. Внаслідок цього національно-етнічний склад населення суспільств-реципієнтів поповнюється сирійцями (їхня частка у загальному потоці мігрантів становить близько 30%), єгиптянами, лівійцями, нігерійцями, афганцями, пакистанцями та представниками інших етноспільнот переважно ісламського віросповідання. По-друге, орієнтація мігрантів і біженців на найбільш розвинені країни Західної Європи свідчить про досить високий ступінь їхньої інформованості (через ЗМІ, формальні і неформальні інформаційні мережі етнічних діаспор, Інтернет і засоби мобільного зв'язку) про умови життя, соціально-економічну підтримку, яка надається в тій чи іншій країні Євросоюзу. По-третє, посилення нелегальної міграції, що збільшує загрозу національній безпеці країн ЄС. Хаос, викликаний поточною міграційною кризою, створює сприятливі умови для проникнення терористичних груп (емісарів Ісламської держави, Аль-Каїди, Хезболли та інших радикальних ісламістських угруповань) в країни ЄС і підвищує ризик терактів. Запобіжні заходи у боротьбі з міграційною кризою та спроби керівництва європейських країн призупинити міграційний потік не виявили належної ефективності.

Події останніх років красномовно свідчать не лише про поразку політики мультикультуралізму в Європі, а й недосконалість міграційної політики країн ЄС, адже країни – члени ЄС так і не змогли домовитися між собою про більш глибоку інтеграцію в міграційній сфері. Існуючі на сьогодні Шенгенські угоди (1985 та 1990 рр.), Дублінська конвенція (1997 р.) говорять лише про деякі мінімальні стандарти в справі прийому біженців і процедур, яким повинні бути піддані особи, що просять притулку. Гаазька (2004 р.) і Стокгольмська (2010-2014 рр.) програми пропонують тільки стандарти співпраці. Більш того, Дублінська конвенція особливу відповідальність покладає саме на ті країни, які стали першими країнами ЄС для іммігранта, що потребує від них акумулювання значних фінансових, технічних і людських ресурсів.

Міграційна політика Євросоюзу, що відмовляється від принципу будь-якої форми колективної ідентичності, призвела до загострення етносоціальних конфліктів. Принципи толерантності, прав людини і мультикультуралізму вимагають від влади європейських країн надання мігрантам

максимальних свобод і натомість не вимагають ніяких зобов'язань. Внаслідок цього на сьогодні, в Європі відмічається тенденція критичного збільшення мігрантів з Близького Сходу, які за фактом є носіями архаїчної свідомості, рис домодерної ментальності, правил життя і поведінки згідно з законами шаріату, що не вписується у сталий культурний тип сучасного європейця. Новоприбулі емігранти як носії ісламської культурної традиції не є новим явищем для Європи, але за довгий час свого перебування в європейських країнах вони не лише змогли зберегти свої традиції, а й фактично організують власні анклавні і навіть диктують свої правила. Більше того, кількість ісламізованих європейців відчутно збільшується.

Таким чином, до наслідків міграційної політики Євросоюзу в 2015 році можна віднести:

- 1) порушення балансу між корінними європейцями та мігрантами;
- 2) розширення соціокультурного поля ісламсько-арабського населення;
- 3) поява фактично живильного середовища для утворення структур радикального ісламізму;
- 4) експансія ісламської культури на європейський соціокультурний простір.

Балканські країни на сьогодні є одним із регіонів найбільшого скупчення мігрантів зі Сходу. Наразі південний схід Європи ризикує стати експортером нестабільності і потрапити у пастку, в якій вже опинявся в недалекому минулому. Серед причин масового міжконтинентального переміщення людей були світові війни, Велика депресія, період деколонізації. Сучасний міграційний бум є кумулятивним ефектом взаємодії низки чинників: поглиблення процесу соціальної нерівності та зубожіння в багатьох країнах і, як наслідок, загострення політичної ситуації в цілому; громадянські війни, міжетнічні та релігійні конфлікти тощо. Тригером «міграційного цунамі» в ЄС, так званім «балканським коридором» – через Туреччину, Грецію, Сербію, Хорватію, Словенію, Угорщину – стала тривала війна у Сирії, нестабільна політична та соціально-економічна ситуація у Лівії, Афганістані, Іраку та інших державах Близького Сходу. Події останнього десятиліття свідчать, що практика насильницького повалення «диктаторських» політичних режимів (Югославія, Лівія, Ірак та ін.), які так чи інакше не догодили певним глобальним політичним гравцям, все більше поглиблює розбіжності серед міжнародного співтовариства,



провокує гонку озброєнь, що зрештою призводить до збільшення потоків біженців та загострення міжнародної ситуації в цілому.

Біженці, які за визначенням Конвенції ООН (1951 р.), є «особами, які через обґрунтовані побоювання стати жертвою переслідувань за ознакою расової належності, релігії, громадянства, належності до певної соціальної групи чи політичних поглядів, знаходяться за межами країни своєї національної належності і не в змозі користуватися захистом цієї країни або не бажають користуватися таким захистом унаслідок таких побоювань; або, не маючи визначеного громадянства і знаходячись за межами країни свого колишнього місця проживання в результаті подібних подій, не можуть чи не бажають повернутися до неї внаслідок таких побоювань» [2] – особлива категорія мігрантів. Загроза масового виходу людей із районів, охоплених тривалими внутрішньо- та міждержавними конфліктами, на жаль, не знижується. Більш того, інтенсивність, як і кількість збройних конфліктів у світі зростає (наприклад, конфлікт у Сирії, Південному Судані, Україні). За даними прикордонного агентства ЄС Frontex, в 2015 р. в Євросоюз прибуло 1,8 млн. мігрантів [3], а в 2016 р., згідно з прогнозами Міжнародної організації з міграції (МОМ), очікується прибуття ще близько 1 млн. чоловік [4].

Традиційно основним центром тяжіння для мігрантів протягом останніх п'ятидесяти років була Німеччина. Вона приймала близько 35 % всіх мігрантів, що припадають на ЄС. Відповідно, Франція приймала близько 19%, Великобританія – близько 12 %, Швейцарія – 7%, Італія – 6 %, Бельгія та Іспанія близько 4,0% [5]. За даними Евростату, головною метою мігрантів сьогодні є дістатися Австрії, Німеччини, Швейцарії, та ін. розвинутих країн Європи [6], де вони мають намір почати нове життя, отримати європейську освіту і пустити

коріння. Згідно з положеннями Женевської конвенції про статус біженців (1951 р.) та її Протоколу (1967 р.), сторони, які підписали документи, повинні в індивідуальному порядку розглядати кожне прохання про притулок. Однак масштаб сучасної міграції все більш нагадує «велике переселення народів», і європейські країни виявляються неготовими як до кількості мігрантів, так і до її якісної складової. Слід відзначити і відсутність єдиної концепції щодо розподілу біженців по країнах ЄС, проблеми пов'язані з фінансуванням, облаштуванням тощо. Минулий рік, напевно, увійде в історію міграції як період безпрецедентної міграційної кризи на південних і південно-східних кордонах Європи.

Не випадково, досить «популярним» маршрутом серед біженців, які прагнуть дістатися до Європи, став саме шлях через Балкани. Західно-Балканський маршрут включає два основних міграційних потоки: перший – з країн Західних Балкан (Албанія, Боснія і Герцеговина, Чорногорія, Сербія та колишня Югославська Республіка Македонія); другий – мігранти, які перетинають болгаро-турецький або греко-турецький кордони та через Західні Балкани прямують до Угорщини (переважно громадяни Пакистану, Афганістану, Алжиру, країн на південь від Сахари). Згідно з даними прикордонного агентства ЄС Frontex, у 2015 р. цим маршрутом на шляху в Європу скористалися понад 870 тис. мігрантів [7].

Починаючи з 2014 р. європейські країни провели ряд заходів з укріплення морських кордонів Європи. Саме тому «балканський маршрут» (див. рис. 1 [8]) лишається найбільш реальною альтернативою (у тому числі і для нелегальної міграції), не зважаючи на те, що ЄС продовжує вкладати значні кошти у зміцнення прикордонного режиму на своїх сухопутних рубежах.

Рисунок 1.



Міграційний натиск, який наразі переживають балканські країни, а саме Греція, Македонія, Сербія, Хорватія, Словенія та Угорщина, може спричинити нову хвилю дестабілізації в міжнародних і релігійних відносинах у регіоні. Слід зауважити, що міжетнічний конфлікт на Балканах, який став найбільш кровопролитним в Європі другої половини ХХ століття, вплинув як на геополітичну, так і на національно-релігійну ситуацію в регіоні. Черга війн на Балканах породила, згідно з даними ООН, понад десять мільйонів біженців і переселенців з території колишньої Югославії.

Як відзначає російська дослідниця А.Язькова, протягом 1990-х р. проблема біженців, соціально незахищених вимушених переселенців, жертв збройних зіткнень, а також озброєних осіб і угруповань, які переміщувалися з країни в країну, лишалася найважливішим деструктивним фактором на Балканах. Згідно з оцінками ООН, на початку 1994 р. чисельність таких «груп ризику» в постюгославських республіках досягла 4135 тис. чоловік. У результаті військових дій в Боснії та Герцеговині лише на території Хорватії нараховувалося понад 300 тис. біженців, а їхня загальна чисельність перевищила в другій пол. 90-х років 600 тис. чоловік [9, с. 148].

За рахунок вимушеної міграції населення усередині самої Югославії істотно змінилася етнічна карта: зникли сербські анклавні в Хорватії, Боснії і Косові, натомість серби розселилися на територіях, раніше зайнятих іншими народами. Частина біженців з країн экс-Югославії сьогодні

продовжує повертатися на батьківщину. З іншого боку, новоутворені республіки колишньої Югославії зазнали суттєвих політичних і економічних трансформацій та отримали шанс долучитися до ЄС. Хорватія та Словенія, що вже є членами ЄС, Сербія, Македонія, Чорногорія та Албанія – кандидати на вступ до Євросоюзу, а також потенційний кандидат Боснія і Герцеговина по-своєму намагаються розв'язувати проблеми біженців – як своїх, так і чужих.

Наразі основними балканськими країнами-донорами мігрантів є Албанія та Косово. Македонія, Сербія, Хорватія та інші балканські держави – країни транзитної міграції. Згідно з даними Євростату, за перше півріччя 2015 р. притулку в ЄС з країн Західних Балкан попросили 120 тис. чол. (більшість з Косова та Албанії), які склали другу за чисельністю групу, після біженців з Сирії [6]. Серед основних причин еміграції з Албанії та Косова: високий рівень безробіття, бідність, відсутність перспектив та ефективних економічних реформ, корумпованість політико-адміністративного корпусу, зневіра громадян у політичні партії, парламент та уряд, стійке переконання косоварів у тому, що в європейських країнах можна покращити рівень свого життя.

Албанія протягом сорока років проводила політику ізоляціонізму, була однією з найбідніших країн в Європі. Відкриття кордонів у другій половині 1980-х рр. призвело до масової міграції албанців (до 20 %) перш за все в сусідні країни – Грецію та Італію. Після падіння режиму Е. Ходжі, взявши курс на євроінтеграцію в 1992 р., албанці обрали для міграції Німеччину, США, Канаду та Австралію. З 2010 р.

Албанія отримала преференції у вигляді безвізового режиму для відвідування її громадянами країн ЄС з туристичною метою, що суттєво вплинуло на міграційну рухливість албанського населення. До 2004 р. через Албанію проходив один із основних в Південно-Східній Європі транзитних маршрутів в напрямку країн ЄС. У результаті цього міграція з Албанії стала джерелом занепокоєння не тільки для самої країни, але і для її сусідів. У червні 2014 р. країна отримала офіційний статус країни-кандидата на вступ до ЄС і на часі, намагається активно взаємодіяти з європейськими країнами щодо вирішення міграційної кризи в рамках спільного європейського плану.

У Косові основна міграційна хвиля бере початок з кінця 90-х років. У результаті косовського конфлікту (1998-1999 рр.) відбулося масове переселення населення (здебільшого албанців, сербів та чорногорців). Дослідники наводять приблизні цифри щодо косовських біженців. За час бомбардувань СРЮ авіацією НАТО в березні – червні 1999 р. Косово і Метохію покинули близько 100 тис. сербів і чорногорців, а на кінець 1999 р. ця цифра складала 250 тис. сербів і чорногорців [10, с. 679]. Велику частку серед вимушених переселенців склали і албанці, які переселялися в Македонію (понад 200 тис. чол.) та Албанію. Загострення сербо-албанських відносин у березні 2004 р. призвело до нового всплеску міграції. Згідно з даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, у 2009 р. в край повернулися приблизно 700 чол., в 2010 р. – близько 800 чол., у 2013 р. лише 54 особи. У червні 2013 р. в Сербії знаходилися 210 тис. переміщених осіб з Косова і Метохії [тамо само].

Косово визнали понад 100 країн, хоча деякі, зокрема, Іспанія, Росія, Китай, Індія і Румунія відмовляються це робити, вважаючи, що не можна визнати незалежність країни, що відкололася від іншої держави. Проте наприкінці семи років незалежності Косово швидше нагадує країну, що не відбулася. На сьогодні рівень безробіття в Косово перевищує 45 %, а відсутність перспектив для молоді є основним мотивом для міграції на Захід. Масова міграція косоварів у період 2014-2015 рр. (згідно зі зведеними даними понад 100 тис. чол., тоді як населення всього краю Косово і Метохія – менше 2 млн. чоловік) стала можливою завдяки Брюссельській

угоді між Белградом і Приштіною, якою гарантовано свободу пересування сербам і косоварам в обох країнах. Основний напрямок міграційного руху албанців – північ Сербії, Воєводіна, звідки вони намагаються проникнути в Угорщину, Австрію, Німеччину. У МЗС Сербії відкрито висловлюється думка щодо безпосередньої причетності Євросоюзу до створення проблеми біженців з Косова та його зобов'язань перед ними. Згідно з даними Федерального відомства Німеччини у справах міграції та біженців (БМФ), у січні 2015 р. жителі Косова зайняли друге місце за кількістю запитів (більше заявок подали тільки сирійці) на притулок в Німеччині [11]. Згідно з даними Посольства Німеччини в Приштіні щомісяця Косово залишають 20-30 тис. чоловік [12].

Слід відзначити, що лише невеликий відсоток біженців із Західних Балкан, здебільшого албанців, отримують притулок в ЄС. Наприклад, у Швеції згідно зі статистикою, тільки близько 3% отримують право залишитися, тоді як решта прохань про притулок класифікуються як «явно необґрунтовані». У рідкісних випадках рішення приймаються протягом двох-трьох тижнів. Найчастіше справи знаходяться на розгляді в міграційних відомствах по кілька місяців. В умовах сучасної міграційної кризи з метою зменшення потоку мігрантів з країн колишньої Югославії деякі держави ЄС почали у пожежному порядку вводити положення про повернення і навіть примусову висилку на батьківщину біженців до країн, які наразі визнані «безпечними»<sup>1</sup> [13]. У зв'язку з тим, що Європейська комісія має намір внести до списку «безпечних країн» Албанію, Косово та Чорногорію і зробити цей список єдиним для всіх країн ЄС, албанці отримують статус «економічний мігрант» і щодо них вживаються екстрені заходи, а саме повернення, згідно з документами «на батьківщину».

На нашу думку, навіть ускладнення процедури отримання притулку та надання статусу біженця для вихідців з балканських країн не вплинуть на наміри албанців емігрувати з Албанії та Косово. Для цього потрібні більш дієві механізми впливу та контролю міграційною рухливістю в цих країнах. З боку керівництва Албанії наразі

<sup>1</sup> Боснія і Герцеговина, Македонія і Сербія були включені до «переліку безпечних для життя країн» в 2014 р.

робляться кволі спроби змінити цю тенденцію (залучення висококваліфікованих фахівців з країн ЦСЄ, фінансові стимули для повернення висококваліфікованих кадрів і студентів), адже на кону – членство в ЄС.

Національна політика Хорватії по відношенню до біженців зараз визнається зразковою в країнах колишньої Югославії. Зазначимо, що за роки незалежності країна досягла значних успіхів у регулюванні міграції, наданні притулку та пов'язаних з цим питань у контексті гармонізації своїх внутрішніх законів із законодавством ЄС. Хорватія керує міграцією відповідно до принципів свободи пересування, солідарності та гуманності, забезпечуючи дотримання прав людини і основних свобод мігрантів, які перебувають на легальних засадах у країні [14].

Після приєднання до ЄС, важливим напрямком міграційної політики стала репатріація і трудова міграція. Хорватія відкрила кордони для сербів і хорватів, які виїхали в 1990-х рр., але зараз можуть допомогти економіці. Такий крок продиктований розумінням того, що промисловість країни останні роки переживає рецесію і ситуацію вдається переломити тільки за допомогою залучення висококваліфікованої робочої сили. Відзначимо, що значна частина репатріантів (хорватів і змішаних сербсько-хорватських сімей) не мають бажання та наміру повертатися на батьківщину, пам'ятаючи події війни. У результаті хорватсько-сербського конфлікту (1991-1995 рр.) з країни виїхало понад 500 тис. чол., з них 350 тис. осіб склали серби, понад 75 тис. – хорвати. У переважній більшості біженці з Хорватії осідали в ФРЮ, або виїжджали до США, Австралії, Канади. Згідно з даними ООН, якщо у проголошеній сербами у 1991-му р. на території Хорватії республіки Сербській Країні до початку війни серби склали 92% від загальної кількості населення, то в 1996-му їх залишалося лише 40% (близько 5,5 тис.чол.) [15]. Переписом біженців і переміщених осіб (1996 р.) на території Сербії в рамках Союзної Республіки Югославії було зафіксовано 330 123 біженця з території Хорватії. У 2001 р. в Сербії, згідно з даними аналогічного перепису, налічувалося 284 336 біженців [16].

Через відсутність гарантій стабільності та безпеки Боснія та Герцеговина лишається досить непривабливою для міграції. Наслідками Боснійської війни (1992-1995),

найбільш тривалої і кровопролитної в колишній Югославії, стала загибель близько 200 тис. осіб, а 2 млн. чол., що за переписом 1991 р. становило половину населення країни, стали біженцями. Найбільшу групу біженців за чисельністю склали серби (близько 800 тис. осіб) з районів Західної Герцеговини, Центральної і Західної Боснії [17, с. 832]. Згідно з даними ООН, тільки 3% біженців (з них 15 % сербів) повернулися до своїх домівок в Боснії, хоча після офіційного завершення війни пройшло вже майже 20 років. Низький відсоток репатріантів є, на нашу думку, показником зневіри населення щодо власної безпеки та гідних соціально-економічних умов.

Основною країною-реципієнтом для біженців на Балканах стала Сербія, яка посіла перше місце в Європі за кількістю біженців і вимушених переселенців. За даними сербського Комісаріату у справах біженців, по закінченні війн на території колишньої Югославії Сербія дала притулок близько 830 тис. особам [18, с. 137], більша частина з яких осіла у Воєводіна та Белграді. Водночас внутрішньо переміщені особи з Косово сконцентровані в центральній Сербії. З встановленням дипломатичних відносин між країнами колишньої Югославії одним із пріоритетних напрямків роботи з біженцями для сербської влади стало заохочення біженців до повернення на батьківщину.

Масовий наплив мігрантів з Сирії, Іраку, Лівії, Афганістану та ін. розколов сербське суспільство на два табори: прихильників європейських цінностей, які демонструють відсутність національних забобонів та вважають, що ліберальний підхід до біженців є нагодою довести свою «європейськість»; прибічників радикального погляду, які відстоюють думку щодо необхідності більш жорсткої міграційної політики. На думку останніх, основним завданням є забезпечення транзитного проїзду біженців через територію країни. Серед аргументів, які висувуються, – небезпека ісламізації православної Сербії, соціальні та економічні проблеми країни, необхідність розв'язання проблем біженців з країн колишньої Югославії, які до цього часу живуть у центрах для біженців і переміщених осіб. Про наміри біженців щодо «країн призначення» та використання балканських країн лише як «пункти тимчасового перебування» свідчить і статистика. За оцінками місцевих влад, у 2015 р. «балканським маршрутом» пройшли понад 800 тис. біженців, однак

заяви на отримання політичного притулку подали 1578 чол. у Македонії, 8 чол. у Сербії – 8, та 211 у Хорватії. Сумнівно, що Сербія і сусідня Македонія зможуть серйозно допомогти ЄС у вирішенні міграційної кризи. Адже за відсутністю коштів для того, щоб у великій кількості розміщувати біженців у себе або надати їм допомогу, створити для них задовільні умови для життя, ці країни потребують фінансової і та організаційної допомоги від Європейського союзу.

На початку 2015 р. балканські країни та Австрія конвенціювали загальну стратегію виходу з міграційної кризи. Було складено спільну заяву, за якою передбачається:

1) уніфікація правил реєстрації новоприбулих;

2) відмова в допуску на територію цих країн у разі відсутності документів або наданні біженцями підроблених документів.

Для того, щоб знизити тиск на Південноєвропейські держави, на які і припадає основний потік мігрантів, голова Європейської комісії Жан-Клод Юнкер виступив за введення для країн Євросоюзу квот на прийом біженців залежно від обсягу національного ВВП, чисельності населення, рівня безробіття і кількості іноземців, яким вже було надано притулок. Наразі ж балканські країни, щоб уникнути скупчення біженців на своїх територіях, почали відгороджуватися, закривати кордони та вводити обмеження з прийому мігрантів і біженців, пропускаючи тільки вихідців з певних країн, включаючи сирійців. Разом із тим, закриття «балканського маршруту», що призвело до посилення міграційного тиску на Балкани, може спричинити гуманітарні проблеми та нанести серйозний удар по бюджетах країн у цьому регіоні.

Біженці є особливою категорією мігрантів, адже вирвані з контексту звичного життя, вони змушені пристосуватися до нових умов, розпочинати нове життя. Успішність їхньої інтеграції в суспільство приймаючої країни вимагає кропіткої і щоденної роботи від представників влади, розуміння потреб і мотивів поведінки людей, їх культурних звичок і уявлень про навколишній світ, знання групової психології тощо. «Стара Європа», яка сповідує принципи ліберальної традиції, поки що досить спокійно реагувала на расово-етнічні зміни в населенні європейських країн (зростання питомої ваги змішаних шлюбів і тих, кого американська статистика кваліфікує як «Інші»). Беручи до уваги той факт, що

гострота міграційної кризи в Європі поки що не зменшується, приймаючі країни, перш за все, повинні сприяти створенню ефективного міграційного режиму на всіх рівнях. При цьому важливим напрямком має бути проведення роз'яснювальної роботи як серед мігрантів, так і місцевого населення приймаючих країн, формування у них толерантного ставлення та взаємоповаги, використовуючи ЗМІ, освітні установи та ін.

Розглядаючи поточну ситуацію з біженцями в ЄС, слід враховувати довгострокові тенденції сформованого тренду. Міграційна політика західноєвропейських країн у тому стані, в якому вона перебуває сьогодні, неминуче прирікає балканські країни на роль «сірої зони», яка повинна абсорбувати значну частину потоку біженців. Колишні югославські республіки, сателіти ЄС, які по суті є заручниками міграційної стратегії основних політичних гравців, стають своєрідною «пасткою» для мігрантів. Однак ми не виключаємо можливість утворення великих етнічних анклавів на територіях балканських країн, а відтак і загострення соціальної напруги на фоні економічних проблем та виникнення конфліктів на міжетнічному й міжрелігійному ґрунті. На наш погляд, від міграційної кризи виграють ті країни, де етнічні діаспори поважають традиції приймаючого суспільства та поводяться стримано, а політична, соціально-економічна система країн-реципієнтів перешкоджає проявам та поширенню дискримінації за расовою, етнічною, конфесійною приналежністю.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Капица Л. Миграционный цунами в Европейском союзе [Електронний ресурс] / Л. Капица // Портал МГИМО. – 2015. – 21 сентября. – Режим доступу: <http://old.mgimo.ru/news/experts/document277067.phtml>.
2. Конвенция ООН о статусе беженцев (1951): принята Генеральной Ассамблеей ООН 28 июля 1951 года [Електронний ресурс]. – Веб-сайт ООН. – Режим доступу: [http://www.un.org/ru/documents/decl\\_conv/conventions/refugees.shtml](http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/refugees.shtml).
3. Western Balkans Risk Analysis Network Quarterly Report [Electronic resource]. – Frontex. – 2016. – 13 May. – Access mode: <http://frontex.europa.eu>. – Title from the screen.
4. About this report: DTM in the Mediterranean and beyond [Електронний ресурс]. – International Organization for Migration. – Режим доступу: <http://doe.iom.int/docs/Flows%20Compilation%202015%20Overview.pdf>.

5. Salt J. Current Trends in International Migration in Europe / J. Salt. – Strasbourg: Council of Europe, 2006. – 15 mars. – 36 p.
6. Asylum in the EU Member States. Number of first time asylum seekers down to fewer than 290 000 in the first quarter of 2016 [Електронний ресурс]. – Eurostat media support. – 2016. – 16 June. – Режим доступу: <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/7494855/3-16062016-BP-EN.pdf/>.
7. Profiting from misery – how smugglers bring people to Europe [Електронний ресурс]. – Frontex. – 2016. – 18 February. – Режим доступу: <http://frontex.europa.eu/feature-stories/profitting-from-misery-how-smugglers-bring-people-to-europe-tQtYUH>.
8. Неманья Р. «Балканский маршрут» и альтернативы: куда хлынет поток беженцев [Електронний ресурс] / Р. Неманья, М. Филимонов // Deutsche Welle. – 2016. – 18 февраля. – Режим доступу: <http://dw.com/p/1Hx1V>.
9. Косово: Международные аспекты кризиса / под ред. Д.Тренина, Е.Степановой; Московский центр Карнеги. – М.: Гендальф, 1999. – 309 с.
10. Гуськова Е.Ю. История югославского кризиса (1990-2000) / Е. Ю. Гуськова. – М.: Русское право/Русский Национальный Фонд, 2001. – 720 с.
11. Цани Б. Миграция от нищеты: косовары бегут в Евросоюз [Електронний ресурс] / Б. Цани, И. Шпаковская // Deutsche Welle. – 2015. – 15 февраля. – Режим доступу: <http://dw.com/p/1EbLf>.
12. Филимонова А. От кого и зачем бегут албанцы из Косова? [Електронний ресурс] / А.Филимонова // Фонд стратегической культуры. – 2015. – 15 февраля. – Режим доступу: <http://www.fondsk.ru/news/2015/02/15/ot-kogo-i-zachem-begut-albancu-s-kosova-31772.html>.
13. Bennhold K. Migrants in Germany Fleeing Poverty Find Only a Ticket Home [Electronic Electronic ресурс] / K. Bennhold // The New York Times Company. – 2015. – 28 sept. – Access mode: [http://www.nytimes.com/2015/09/29/world/europe/germany-migrants-refugees.html?\\_r=1/](http://www.nytimes.com/2015/09/29/world/europe/germany-migrants-refugees.html?_r=1/). – Title from the screen.
14. Migracijska politika Republike Hrvatske za razdoblje 2013. - 2015. godine [Електронний ресурс] / Ministarstvo unutarnjih poslova // European Web Site on Integration. – Режим доступу: <http://www.mup.hr/UserDocsImages/ministarstvo/2013/MIGRACIJSKA%20POLITIKA%202013-2015.pdf>.
15. Доклад Генерального секретаря, представленный в соответствии с резолюцией 1009 (1995) Совета безопасности от 23 августа 1995 г. [Електронний ресурс]. – Web-сайт ООН. – Режим доступу: [http://www.un.org/en/ga/search/view\\_doc.asp?symbol=S/1995/730&referer=http://www.un.org/en/sc/documents/sgreports/1995.shtml&Lang=R](http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/1995/730&referer=http://www.un.org/en/sc/documents/sgreports/1995.shtml&Lang=R).
16. Лукић В. Избегличке миграције из Босне и Херцеговине у Београду / В. Лукић. – Београд: Географски институт «Јован Цвијић», САНУ; Цицero, 2005. – 130 с.
17. Югославия в XX веке: очерки политической истории / К. В. Никифоров (отв. ред.), А. И. Филимонова, А. Л. Шемякин и др. – М.: Индрик, 2011. – 888 с.
18. Никифоров К.В. Сербия на Балканах. XX век / К.В. Никифоров. – М.: Индрик, 2012. – 176 с.

УДК 323.22

Олійник Ю. І.

Національний Інститут стратегічних досліджень,  
відділ зовнішньої політики та міжнародної безпеки

## ПОЛІТИЧНА САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ ТРОПІЧНОЇ АФРИКИ НА МАТЕРІАЛІ ОПИТУВАННЯ АФРИКАНСЬКИХ СТУДЕНТІВ В УКРАЇНІ

*Наводяться результати авторського дослідження – анкетування студентів з країн Африки. Результати опитування дозволяють зробити певні припущення щодо рівня лояльності до уряду окремих етнічних і релігійних груп, відчуття дискримінації представниками меншин у країнах регіону.*

*Ключові слова: етнічна меншина, релігійна ідентифікація, сепаратизм, етнічні конфлікти, політична легітимація*

Олейник Ю. И.

**ПОЛИТИЧЕСКАЯ САМОИДЕНТИФИКАЦИЯ СРЕДНЕГО КЛАССА  
ТРОПИЧЕСКОЙ АФРИКИ НА МАТЕРИАЛЕ ОПРОСА АФРИКАНСКИХ  
СТУДЕНТОВ В УКРАИНЕ**

*Приводятся результаты авторского исследования – анкетирования студентов со стран Африки. Результаты опроса позволяют сделать выводы об уровне лояльности к правительству некоторых этнических и религиозных групп, ощущения дискриминации представителями меньшинств в странах региона.*

*Ключевые слова: этническое меньшинство, религиозная идентификация, сепаратизм, этнические конфликты, политическая легитимация*

Oliynyk Y.

**POLITICAL SELF-IDENTIFICATION OF THE MIDDLE CLASS IN TROPICAL  
AFRICA – THE OPINION OF AFRICAN STUDENTS IN UKRAINE**

*The article presents the results of the research – questionnaires of students from the African countries. Research results allow us to make certain suppositions about the level of loyalty to the government in different ethnic and religious groups and the feeling of discrimination among the minorities.*

*Key words: ethnical minority, confessional identity, separatism, political legitimation, ethnical conflicts*

Для визначення внутрішньополітичних тенденцій у африканських країнах слід порівняти активність міжетнічного напруження, наявність нестабільності, слабкість державних механізмів протягом останніх десятиліть. Існує багато європейських та американських соціологічних досліджень, статистичних зведень, що дають змогу аналізувати ситуацію в найближчому минулому. Але вони не відповідають повністю сучасному моменту, а в умовах нестабільності суспільно-політичної системи менталітет, громадська думка змінюються досить швидко, оскільки великі маси інертного населення змушено залучаються у політичний процес. Громадянські війни, рухи біженців сприяють переміщенню населення, яке саме у такі часи вимушеного позбавлення звичного способу життя гостро відчувають власну ідентичність. Тому до нашого дослідження будуть включені результати соціологічного опитування, проведеного серед 15 студентів з різних країн Південної та Тропічної Африки, що навчаються в Україні (в медичних закладах у Тернополі).

Згадане опитування не можна вважати достатньо валідним, оскільки вибірка досить невелика – кілька десятків осіб (на фоні близько 20 тисяч вихідців з Африки). Крім того, проблемним є вимушена концентрація на представниках вищих страт суспільства –

політичної та економічної еліти, інтелігенції. Однак навіть ці обмеження, що потребують кореляції з високим відсотком статистичної похибки, дозволяють оцінити вектор змін – чи продовжуються описані процеси останніх десятиліть, чи починається зворотний процес (фаза стабілізації). Водночас навіть поверхневий огляд дозволяє оцінити погляди молодого покоління еліти та його кореляцію з реальними політичними процесами.

Методика опитування – анкета з загальними питаннями, що мають виявити особисту оцінку процесів у країні походження респондента. Зокрема йдеться про відчуття наявності дискримінації на основі етнічної, релігійної та расової характеристики групи походження респондента. Ця оцінка, що не потребує доказового підкріплення, повинна виявити групові настрої, які поділяє респондент. Відповідно, зростання відчуття наявності дискримінації здебільшого (хоч і не завжди) призводить до скептичної оцінки правлячих режимів, а також співіснування кількох суб'єктивно ворожих груп у рамках однієї державно-політичної структури.

Серед інших факторів респондентами оцінюється рівень дискримінації їхньої рідної мови, а також врахування інтересів регіону походження під час прийняття рішень у столиці. Мовний аспект здебільшого корелює з етнічним (хоча не

завжди – особливо у випадку накладання релігійних протиріч). Регіональний аспект може видатись менш валідним, оскільки швидше визначає рівень децентралізації та впливу регіональних еліт. Проте найефективніші сепараційні рухи підживлюються відчуттям економічної незалежності та контролю за ресурсами, який нібито обмежує центральний уряд.

Водночас таке дослідження дозволить оцінити деякі аспекти співробітництва України з африканськими державами, зокрема покаже, представники яких країн найбільше присутні у вітчизняних вищих навчальних закладах. У 2014 році у зв'язку з нестабільністю на сході України кількість закордонних студентів вірогідно зменшилась. Таким чином, навіть невелика вибірка дозволить виділити країни, суспільства яких найбільше зацікавлені у продовженні освітньо-кадрової співпраці. Відповідно, в цих країнах реалізація українських національних інтересів швидше за все зіткнеться з меншими перешкодами і тому особливу увагу слід приділити аналізу потенційного розвитку вищезгаданих суспільств, передусім загроз внутрішніх конфліктів (на базі суб'єктивних оцінок представників освіченої еліти та середнього класу).

Результати дослідження стануть одним із доказів валідності наших прогнозів, що базуються на інших фактах та екстраполяціях. Зокрема важливий збіг (чи протиріччя) у порівняльному рівні загроз державно-політичній структурі різних країн.

Анкета –опитувальник (Research of identity among students-foreigners)

1.Name please your ethnic country (Назвіть країну, де проживає Ваш народ)

2.Name please your sex (Назвіть Вашу стать) \_\_\_\_\_ male / female

3.Name please your ethnic identity (Ваша етнічна ідентичність)

4.Name please your religious identity (Ваша релігійна належність)

5.Name please your native language (Яка Ваша рідна мова)

6.Name please your age \_\_\_\_\_ (Скільки Вам років)

7.Put in order the types of your identities (1 – the least important. 6 – the most important ) Проранжируйте за важливістю типи ідентичності (1 – найменш важливий, 6 – найбільш важливий)

Religion (Релігія) – \_\_\_\_\_

Nationality (Національність) - \_\_\_\_\_

Citizenship (Громадянство) - \_\_\_\_\_ Family (Родина) - \_\_\_\_\_ Race (Раса) - \_\_\_\_\_

City/a village of Your origin (Місто/село походження) - Local region (Місцевість) -

8. Are you a patriot of your country? (Ви патріот країни?) – Yes / No (Так/Ні)

9. Do you feel that your nation is discriminated by other people who live in your country? (Чи відчуваєте дискримінацію Вашого народу з боку інших груп?) - Yes / No (Так/Ні)

10. Do you feel that supporters of your religion are discriminated in your country? (Чи відчуваєте дискримінацію віруючих Вашої релігії?) - Yes / No (Так/Ні)

11. Do you know anything about separative political movements in your country? – (Чи знаєте про існування сепаратистських рухів у Вашій країні?) - Yes / No (Так/Ні)

12. Do you support the ideas of political separatism in your country? (Чи підтримуєте ідеї сепаратизму) - Yes / No (Так/Ні)

13. Do you feel that your race group is discriminated in your country? (Чи відчуваєте дискримінацію на расовому ґрунті?) - Yes / No (Так/Ні)

14. Put in order the types of main problems in your country (1 –the least important. 6 – the most important ) (Проранжируйте проблеми у Вашій країні (1 – найменш важливі, 6 – найбільш важливі)

Economic problems (Економічні проблеми)

\_\_\_\_\_ Religious conflicts (Релігійні конфлікти)

Corruption (Корупція) Ethnical conflicts (Етнічні конфлікти) \_\_\_\_\_

Criminal activity (Кримінальна діяльність)

15. Is your native language accepted as official in your country? (Чи одержала Ваша рідна мова офіційний статус?) - Yes / No (Так/Ні) \_\_\_\_\_

16. Do you feel that your language is discriminated in your country? (Чи відчуваєте дискримінацію на мовному ґрунті?) - Yes / No (Так/Ні)

17. Does the government of your country protect the rights of all ethnic groups? (Чи захищає уряд Вашої країни права усіх етнічних груп?) - Yes / No (Так/Ні)

18. What is the level of your local regional interests presentence in central government? (Який рівень представництва місцевих інтересів Вашого регіону в центральному уряді?)– High/Low/ Local regional interests are not presented (Високий/Низький/Місцеві інтереси не представлені)

19. How often do you support the politics of your government? (Як часто Ви



підтримуєте політику Вашого уряду?)–  
Always/Rarely/Never (Завжди/Рідко/Ніколи).

Результати опитування представлені у  
таблиці № 1.

Таблиця 1

Результати анкетування

Країна	Кенія	Нігерія	ДР Конго	ДР Конго	Нігерія	Нігерія	Танзанія	Танзанія
Стать	чоловік	жінка	жінка	чоловік	жінка	жінка	чоловік	чоловік
Етнічна належність	кенієць	едо	конголезець	мулуба-катанга	нігерієць	ібо	едо	-
Релігійна належність	іслам	християнство	християнство	християнство	християнство	християнство	християнство	іслам
Рідна мова	арабська	едо	французька	суахілі	йоруба	ібо	собе	суахілі
Вік	20	27	27	26	20	27	21	20
Важливість ідентичностей (1 – найменш важливі, 6 – найбільш важливі)	Місто/село - 1 (Момбаса) раса - 2 (біла) родина - 3 (Агдахо) громадянство - 4 національність - 5 релігія - 6 (іслам)	родина - 4 місто/село – Бенін регіон - Едо	місто/село - 1 родина - 6	раса - 2 (чорна) релігія - 4 родина - 5 місто/село - 5 (Катанга) Національність – 6(конголезець) громадянство - 6 регіон - Лумумбаши	місто/село – 1 раса – 2 національність – 3 громадянство – 4 родина – 5 релігія - 6	місто/село – Арочукне регіон – 2 (Абія) раса – 3 родина – 4 національність – 5 релігія - 6	місто/село – Собе, штат Едо раса – чорна регіон - традиційний	родина – 1 раса – 1 релігія – 1 регіон – 6 громадянство – 6 національність – 6 місто/село – Занзібар
Відчуття патріотизму	Ні	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так
Відчуття етнічної дискримінації	Ні	Ні	Ні	Ні	Ні	Ні	Ні	Ні
Відчуття релігійної дискримінації	Так	Ні	Ні	Ні	Так	Так	Ні	Ні
Інформованість про сепаратистські рухи	Так	Ні	Ні	Так	Так	Так	Ні	Ні
Підтримка сепаратизму	Так	Ні	Ні	Ні	Ні	Ні	Ні	Ні
Відчуття расової дискримінації	Так	Ні	Ні	Ні	Ні	Ні	Ні	Ні
Ранжування головних проблем країни (1 – найменш важливі, 6 – найбільш)	1 - кримінальна діяльність 2 – релігійні	1 - корупція 2 – економічні пробле-	1 – релігійні конфлікти 6 - корупція	1– релігійні конфлікти 2- етнічні	2- етнічні конфлікти 3– релігійні конфлікти 4 – економічні	2– кримінальна діяльність 3- етнічні конфлікти 4 –	Без проблем	1– кримінальна діяльність 1-

важливі)	конфлікти 3- етнічні конфлікти 5 - корупція 6 – економічні проблеми	ми 3- етнічні конфлікти 4 – релігійні конфлікти 5 – кримінальна діяльність		конфлікти 4 – кримінальна діяльність 5 - корупція 6 – економічні проблеми	проблеми 5 – кримінальна діяльність 6 - корупція	релігійні конфлікти 5 - корупція 6 – економічні проблеми		етнічні конфлікти 6 – релігійні конфлікти 6 - корупція 6 – економічні проблеми
Офіційний статус рідної мови	Так	Ні	Так	Так	Ні	Так	Ні	Так
Відчуття мовної дискримінації	Так	Ні	Ні	Ні	Ні	Ні	Ні	Ні
Урядовий захист всіх етнічних груп	Так	Ні	Так	Так	Так	Так	Так	Так
Рівень представництва місцевих інтересів у центральному уряді	Високий	-	Низький	Високий	Низький	-	Високий	-
Підтримка політики уряду	Ніколи	Завжди	Часто	Часто	Часто	Часто	Часто	Часто

Країна	Нігерія	Нігерія	Зімбабве	Зімбабве	Зімбабве	Замбія	Замбія
Стать	чоловік	чоловік	жінка	Жінка	чоловік	чоловік	чоловік
Етнічна належність	ібо	нігерієць	зімбабвієць	зімбабвієць	шона	бемба	-
Релігійна належність	християнство	християнство	християнство	християнство	християнство	християнство	християнство
Рідна мова	ібо	угробо	англійська	шона	шона	бемба	Бемба
Вік	-	21	19	21	22	-	19
Важливість ідентичностей (1 – найменш важливі, 6 – найбільш важливі)	місто/село - 1 раса - 1 родина - 1 регіон - 6 національність - 6 релігія - 6	місто/село - Варрі удуроад регіон традиційний раса - чорна	раса - 1 (чорна) родина - 2 місто/село - 3 релігія - 4 громадянство - 5 національність - 6	раса - 1 (чорна) місто/село - 2 громадянство - 3 родина - 4 релігія - 5 національність - 6	місто/село - 1 Масвінго релігія - 2 раса - 3 регіон - 4 родина - 6; громадянство - 6; національність - 6	регіон - 1 раса - 1 родина - 4 національність - 6 релігія - 6 місто/село - 6 citizenship - 6	регіон - 0 місто/село - 1 раса - 2 громадянство - 3 національність - 4 релігія - 5 родина - 6
Відчуття патріотизму	Так	Ні	Так	Ні	Так	Так	Так
Відчуття етнічної	Ні	Ні	Ні	Ні	Ні	Ні	Ні

дискримінації							
Відчуття релігійної дискримінації	Yes	Ні	Ні	Ні	Ні	Ні	Ні
Інформованість про сепаратистські рухи	Ні	Ні	Ні	Так	Так	Ні	Ні
Підтримка сепаратизму	Ні	Так	Ні	Ні	Так	Ні	-
Відчуття расової дискримінації	Ні	Ні	Ні	Ні	Ні	Ні	Ні
Ранжування головних проблем країни (1 – найменш важливі, 6 – найбільш важливі)	4 – кримінальна діяльність 4- етнічні конфлікти 6 - корупція 6 – економічні проблеми 6 – релігійні конфлікти	Так - економічні проблеми Ні – етнічні конфлікти Ні – релігійні конфлікти Ні – кримінальна діяльність Ні - корупція	1 – етнічні конфлікти 3- релігійні конфлікти 3 – кримінальна діяльність 4 – корупція 6 – економічні проблеми	2- етнічні конфлікти 3– релігійні конфлікти 4 – кримінальна діяльність 5 - корупція 6 – економічні проблеми	1– релігійні конфлікти 2 - корупція 2 – кримінальна діяльність 3- етнічні конфлікти 6 – економічні проблеми	1- етнічні конфлікти 1 – релігійні конфлікти 1 – економічні проблеми 3– кримінальна діяльність 6 - корупція	2 – релігійні конфлікти 3 – економічні проблеми 4- етнічні конфлікти 5– кримінальна діяльність 6 - корупція
Офіційний статус рідної мови	Ні	Ні	Так	Так	Так	Так	Так
Відчуття мовної дискримінації	Ні	Ні	Ні	Ні	Ні	Ні	Ні
Урядовий захист всіх етнічних груп	Ні	Так	Так	Так	Так	Так	Так
Рівень представництва місцевих інтересів у центральному уряді	-	Низький	Низький	Низький	Місцеві інтереси не представлені	Високий	Низький
Підтримка політики уряду	Ніколи	Рідко	Ніколи	Рідко	Рідко	Завжди	Рідко

Як бачимо, опитування студентів – представників різних країн Африки – включає вихідців з різних субрегіонів, причому як з домінуючих етнічних і релігійних груп, так і з числа різноманітних меншин. Уже при поверхневому огляді спостерігається ряд закономірностей. Перша з них найбільш очевидна – представники групи, що посідає панівне місце (за статистичними показниками демографії і/або рівнем впливу в економіці та політиці),

здебільшого не відчуває дискримінації і задоволені існуючим станом речей, не підтримує сепаратистів (деколи не обізнані про існування подібних рухів). У представників меншин менш лояльне ставлення до влади, що варіюється залежно від держави та політичного режиму. Проте інша закономірність не знаходить однозначного пояснення. Більшість представників дискримінованих груп, що поділяють думку про неадекватність представлення їхніх інтересів

(зокрема в регіональному розрізі), все-таки підтримує діяльність центрального уряду і не згодна з сепаратистськими ідеями, хоча знає про них. Можливо, зберігається страх перед репресіями через вільне висловлення думки (підсвідомо він зберігається і поза межами країни).

Особливо гостро відчуваються релігійні проблеми. У більшості респондентів конфесійна належність на першому місці, хоча є невелика кількість тих, хто відчувають дискримінацію за релігійною ознакою. Йдеться насамперед про Кенію, де недостатньо (на думку арабомовного і європеїдного студента, – очевидного представника меншості) враховуються права мусульман. Більшість опитаних – християни (крім мусульман Танзанії та Кенії), хоча в ряді країн присутність ісламу значна (особливо в Нігерії). Хоча вибірка недостатня для однозначних тверджень, у ній спостерігаємо переважно християнську ідентифікацію студентів, які навчаються в Україні (по суті вихідців з вищого середнього класу, які можуть дозволити собі закордонну освіту в країнах «другого світу»). Як свідчать інші дані, відповідні страти місцевих мусульман пов'язані більше з освітніми закладами Близького Сходу (або з різним напрямом професій).

Зімбабве є характерним прикладом країни, вихідці якої здебільшого наголошують на першочерговості економічних проблем (викликаних неефективністю автаркічної економіки під впливом санкцій, інфляції і т.д.), однак один представник етносу шона наполягає на важливості етнічних протиріч та підтримує сепаратизм. Це виглядає парадоксальним, оскільки шона складають більшість і по суті є правлячим народом (до цього етносу належить президент Р. Мугабе). Характерно, що інші двоє вихідців з Зімбабве ідентифікують себе як зімбабвійців (хоча рідна мова – англійська і шона відповідно). Однак вищезгаданий прихильник сепаратизму на першому місці ставить регіональну приналежність, місце народження. На цій підставі можемо припустити залишки локальних конфліктів всередині народу шона, що могли бути посилені позбавленням еліти району Масвінго впливу на центральний уряд. З іншого боку, наголос на релігійних конфліктах вказує на можливу приналежність до певних відгалужень напрямів християнства (не домінуючих у країні).

У багатьох респондентів виражене скептичне ставлення до місцевого самовря-

дування та представництва локальних інтересів у центрі. У поєднанні з ключовим після етнорелігійних конфліктів проблемним фактором у візії опитаних – корупцією – очевидна недовіра до здатності держави виправляти ситуацію. У разі погіршення політичної та економічної ситуації варто очікувати похвалення сепаратистських рухів. За нашим припущенням, опитувані, які виявили обізнаність про існування антиурядових сепаратистських рухів, тією чи іншою мірою їм співчують. Натомість особи, які цілковито відкидають свою обізнаність про їхнє існування (попри політичну реальність в їхніх країнах) ігнорують ці факти. Саме ці особи насправді підтримують територіальну цілісність. Якщо поглянути на таблицю №1, то побачимо збіг останньої групи з представниками панівних етносів (у випадку ДР Конго людина ховається за державною ідентичністю, проте можна припустити близькість до узбережних народів, які впливають на столичну політику; аналогічна ситуація з окремими представниками Замбії та Нігерії). Двоє з неозначених нігерійці (що виглядає нонсенсом – у Нігерії існували невизнані держави, зокрема Біафра) походять з народу едо (близького культурно і географічно до домінуючих у країні йоруба, що проживають у найбагатших районах за рахунок експлуатації надр інших регіонів), а танзанієць – з суахілі (найбагатший і державотворчий етнос Танзанії) [1].

Винятком є один представник Кенії – араб, який відчуває дискримінацію на релігійному ґрунті. Його група розселена дисперсно і не здатна радикально впливати на політичні процеси (проте він мав би знати про опір сомалійців, що проживають на півночі країни). Інший виняток – представник народу ібо, що спробував сепарувати область Біафри у 1967-70 рр. за підтримки інших племен південного сходу країни [2, с. 473-476]. Однак цей респондент ніколи не підтримує рішення уряду, а також досить високо оцінює рівень проблемності етнічних конфліктів. Швидше за все маємо справу зі звичкою замовчувати антидержавні настрої, які неминучі після, по суті, програної громадянської війни.

1. Характерно, що навіть прихильники домінуючої в суспільстві релігії визнають важливість загрози релігійних конфліктів. Цілковито очікувані подібні результати від проблемних країн, що розколоті за конфесійною ознакою (наприклад, Нігерії). Однак важко пояснити відчуття подібної

загрози у здебільшого християно-анімістичних суспільствах з відсутністю масових резонансних зіткнень на релігійному ґрунті. Однак на провінційному рівні посилюється напруженість між різними конфесійними групами, а також стосовно впливових діаспор (в Замбії у 1995 р. зафіксовані погроми проти індійських торговців в містах Лівінгстон і Мазабука, яких звинуватили у ритуальних вбивствах африканських дітей) [3, с. 208]. Зокрема в Зімбабве зберігається напруженість між групами ліберальних протестантів, що орієнтуються на Захід, та проурядовими більш консервативними об'єднаннями (дискусія зокрема навколо жіночого священства у англікан).

Цікаво розглянути світогляд представників домінантної групи в Замбії – країні, де не траплялось громадянських конфліктів після деколонізації [4, р.33]. Обидва респонденти визнають за рідну мову бемба, якою розмовляє домінантний народ, що проживає в найбільш розвинутих районах на півночі та у центрі, але з цим народом себе ідентифікує лише один опитаний. Для останнього характерна висока довіра до уряду та визнання достатнього рівня представництва місцевих інтересів. Для респондента, що не зазначив власної етнічної приналежності (можливо маргінальна група в ареалі бемба), характерне більш зважене ставлення до урядової політики та рівня представництва місцевих інтересів, а також домінування родинної та релігійної ідентичності. Може відігравати роль і класова належність опитаних.

Загалом слід звернути увагу на фактор соціальної належності. Студенти, що мають змогу навчатись за кордоном, зазвичай належать до вищих прошарків середнього класу та еліти (за рівнем доходів). І такі групи населення в середньому більше схильні до підтримки правлячого режиму, особливо у випадку прямої залежності від джерела доходів (у випадку коли насамперед від політичної влади залежить система редистрибуції доходів). Це явище менш виражене в країнах східної Африки, де відбувається значне економічне зростання та зберігається стабільність (Кенія, Танзанія). В менш розвинутих країнах, особливо залежних від експорту природних ресурсів, високий статус у соціальній ієрархії стає похідною від етнічної належності родини. Ряд найбідніших держав з найбільшим рівнем внутрішньої нестабільності взагалі не представлений у вибірці (зокрема регіони Сахелю та Гвінейського узбережжя, за

винятком нафтотрейдера Нігерії, Судан). Вихідці з Анголи та Мозамбіку мають можливість одержати порівняно дешеву освіту в Бразилії, а також близькій географічно Південній Африці [5].

Слід зауважити, що частина представників етноконфесійних груп долучається до системи елітарного споживання, в обмін на роль стабілізатора в нелояльних регіонах. У країнах з багаторівневою стратифікацією за етнічною та релігійною належністю функції панівного і залежного етносу можуть переплітатися (залежна група зберігає лідерство в локальному регіоні серед менш впливових груп), як і доступ навіть до одного ресурсу (боротьба в Нігерії за контроль нафтоносних областей) [6]. Аналогічно і респонденти могли мати на увазі загрози дискримінації з боку недержавних організацій чи суспільних груп. Зокрема самовідчуття релігійної дискримінації у християн-жінок з етносів ібо та йоруба, а також християнина-чоловіка ібо видаються невмотивованими на фоні прохристиянської політики держави, а також переважного сповідання вищезгаданих народів.

Однак християни в Нігерії потерпають від нападів ісламістів і діяльності організації Боко Харам, що почастишали останніми роками – особливо на території штату Борну біля прикордонного озера Чад. При цьому ісламісти використовують транскордонні переміщення, що змусило відповідно реагувати слабку владу Нігеру та Камеруну [7]. Але на сьогодні ця організація, що принесла формальну присягу (давля) халіфу ІДІЛ, контролює цілі райони на північному сході країни, зокрема всю ділянку кордону з Чадом. Можемо стверджувати, що зростання почуття незахищеності (підсилене зокрема викраденнями дітей та нападами на християнські школи протягом 2014 р., що призвели до сотень жертв, нападами на церкви – за даними правозахисної організації Open Doors, всього за 2014 р. вбито 2284 християн) [8] послаблює відносний суспільний мир та може перерости і до суттєвого незадоволення діями прохристиянського уряду, який продемонстрував свою нездатність адекватно реагувати на загрозу, в середньостроковій перспективі.

В інтересах України використовувати традиції дешевої та якісної освіти в нашій країні, започаткованої в період СРСР, як ресурс впливу на іноземних студентів. Аналогічним чином інші держави забезпечують просування власних національних

інтересів у різних регіонах світу. Зокрема в РФ продовжує приймати і відповідно виховувати представників країн пострадянського простору та країн Азії та Африки; Польща завдяки освітнім програмам посилює вплив на східних сусідів (зокрема Україну) і теж розвиває співробітництво з країнами «третього світу». Вкорінення певної візії про Україну як лояльного партнера потребує цілеспрямованих зусиль, зокрема і впровадження спеціальних рекламних кампаній із залучення більшої кількості студентів насамперед з найбільш важливих країн. Доцільно розвивати стипендіальні та грантові програми для залучення перспективної молоді, самореалізація якої асоціюватиметься з Україною.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Громова Н.В. Этнолингвистическая ситуация в Танзании / Н.В. Громова // Этнографическое обозрение. – 2007. - № 2. – М.: Ин-т этнологии и антропологии РАН.
2. Rotberg R. Protest and Power in Black Africa / R. Rotberg, A.A. Mazrui. – New York: Oxford University Press, 1970. – 1304 с.
3. Прокопенко Л.Я. Новые политические элиты в государствах Юга Африки. – М.: Институт Африки РАН, 2011. – 252 с.
4. Democracy in Zambia: Challenges for the Third Republic. – Harare, 1996. – 237 p.
5. Angola – Brazil Expand Relations on Higher Education // World Education News & Reviews. – 2007. - 1 May [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: <http://wenr.wes.org/2007/05/wenr-may-2007-americas/>.
6. Lewis P. M. Growing Apart: Oil, Politics and Economic Change in Indonesia and Nigeria / Peter M Lewis. – Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 2007. – 360 p.
7. Chad troops killed in Boko Haram counter-attack // News24. - 2015. - 5 February [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: <http://www.news24.com/Africa/News/Chad-troops-killed-in-Boko-Haram-counter-attack-20150205>.
8. Ranked as the #10 country where Christians face the most persecution. – Open Doors. – 2015. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL : <https://www.opendoorsusa.org/christian-persecution/world-watch-list/nigeria/>.

## ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ В ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

УДК 351.711:[378.4(477.54+436.1)]

**Пересада О. О.**

Харківський національний  
університет імені В.Н. Каразіна

### **ВЧЕННЯ ПРО КАМЕРАЛІСТИКУ ПРОФЕСОРІВ ІМПЕРАТОРСЬКОГО ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ І. ПЛАТОНОВА ТА Л. ЯКОБА І ПРОФЕСОРІВ ВІДЕНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ І.ЮСТІ ТА І.ЗОННЕНФЕЛЬСА**

*Розглядається камералістика як наука про державне управління. Політична наука перебувала в різних іпостасях протягом усього існування університету, і ця стаття націлена на те, щоб показати її існування в рамках камералістики. Вивчення камералістики активно відбувалося в Віденському університеті і трохи пізніше – в Харківському університеті. Погляди професорів щодо поширення камеральної науки були спрямовані на впровадження теоретичних ідей про управління державним господарством в практичну площину.*

**Ключові слова:** камералістика, Харківський університет, Віденський університет, державне господарство, бюрократичний апарат

**Пересада А. А.**

### **УЧЕНИЕ О КАМЕРАЛИСТИКЕ У ПРОФЕССОРОВ ИМПЕРАТОРСКОГО ХАРЬКОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА И. ПЛАТОНОВА, Л. ЯКОБА И ПРОФЕССОРОВ ВЕНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА И. ЮСТИ И. ЗОННЕНФЕЛЬСА**

*Рассматривается камералистика как наука о государственном управлении. Политическая наука находилась в различных ипостасях на протяжении всего существования университета, и данная статья направлена на то что бы показать ее существование в рамках камералистики. Изучение камералистики активно происходило в Венском университете и немногим позже, в Харьковском университете. Взгляды профессоров относительно распространения камеральной науки были направлены на внедрение идей об управлении государственным хозяйством в практическую плоскость.*

**Ключевые слова:** Камералистика, Харьковский университет, Венский университет, государственное хозяйство, бюрократический аппарат.

**Peresada O.**

### **THE THEORY OF CAMERALISM OF PLATONOV AND JAKOB FROM KHARKIV IMPERIAL UNIVERSITY AND YUSTI AND ZONNENFELS FROM VIENNA UNIVERSITY**

*In current article, cameralism is considered as science of government administration. Political science have been in different hypostasis during all existence of university and because of that fact, current work dedicated to disclose it in terms of cameralism. The theory of cameralism was developed during XVIII century in Vienna University and later in Kharkiv University. Professor's ideas about cameralism was clodely connected with actual state political and economic agenda and practical implementation of comeralism ideas by government.*

**Key words:** Cameralism, Kharkiv University, Vienna University, state economy, bureaucracy,

З плином часу починає збільшуватись кількість завдань, котрі має виконувати держава. Це зумовило, з одного боку, необхідність підготовки й виховання великої кількості професійно загартованих працівників, котрі могли би грамотно, а головне ефективно, виконувати завдання державної політики. З іншого боку, ці працівники мали бути патріотично, і навіть фанатично, налаштовані на збереження та підтримку монархії у всіх її проявах. І якщо стосовно виховання патріотизму задля державного будівництва думки вже викладались та існували деякі напрацювання [1, с. 193], то виховання професіоналів – чиновників потребує більше часу і системності, конкретних навичок і знань. У цьому своєму специфічному виховательсько-педагогічному завданні камералізм трактувався як підготовка (профільна) вихованих урядових чиновників, котрі могли би найкращим чином для державної скарбниці, управляти окремими галузями, видобувати прибуток від природних ресурсів, вдосконалювати ремесла, упорядковувати та займатися станом фінансів [2].

Виникали нові практичні питання та завдання, котрі потребували вирішення. Ці питання спонукали до розвитку наукових існуючих на той час теоретичних концепцій, а також розробку нових, котрі могли би йти у ногу з часом і давати відповіді на нагальні питання.

Німецький камералізм, з точки зору фінансистів XIX ст. та фінансистів сучасності, був своєрідним проявом та відгалуженням меркантилізму, котрий специфічно розвивався в умовах управління фінансовим господарством Німеччини [3]. Німецькі камералісти зробили спробу системного підходу до управління «камера». Окрім управління виключно фінансами держави, камералістика також починає займатися іншими питаннями державного управління, оскільки неможливо відгалужувати регламентування фінансів держави окремо від загального політичного управління. Наведемо приклад податків. Податки не є інструментом лише збору коштів. Збір податків націлений на забезпечення діяльності держави [4], забезпечення всіх функцій. Також податки мають функцію виконання державою її обов'язків як зовнішніх, так і внутрішніх. Коли людина сплачує податки, вона розраховує на те, що вони підуть на користь держави та кожного окремого громадянина. Виходячи з цього, вже можна говорити про

нероздільність фінансового та державного управління. Зокрема, «батьками-засновниками» фінансової науки у європейській літературі визнають Л. Секендорфа (1626-1692), І.Ф.Юсті (1717-1771) та І. Зонненфельса (1732-1817). Вагомий внесок у розробку фінансової проблематики вніс Л. фон Секендорф – міністр фінансів герцога Ернеста Кобургського, який за визнанням сучасників, був одним із найвидатніших учених-фінансистів. Як відзначав В.О. Лебедев, авторитет Л. фон Секендорфа був настільки великим, що сучасники називали його «найбільш благородним серед християн, найбільшим християнином серед благородних» [5, с. 63].

І І. Зонненфельс, і І. Юсті, намагались визначити, яким чином слід використовувати та змінювати законодавство для формування механізмів функціонування фінансових систем, яку роль законодавство відіграє у цьому. На сьогоднішній день фінансова та правова система є невід'ємними частинами, регламентація держаних фінансів постійно змінюється та вдосконалюється. У XVII-XVIII ст. такого чіткого взаємозв'язку не існувало і з'явилась нагальна потреба у значній кількості різноманітних теоретичних напрацювань з цієї проблематики. Потім їх слід перевірити на практиці, робити висновки і знову змінювати. І сьогодні фінансове законодавство піддається постійним змінам, зокрема в Україні – у часи перманентного реформування та вдосконалення фінансової системи.

Камералістика (нім. Kameralistik – від пізньолат. Camera – палацова скарбниця), в німецькій економічній літературі у XVII-XVIII ст. – сукупність адміністративних і господарських знань з ведення камерального (палацового і в широкому сенсі державного) господарства; спеціальний цикл адміністративних і економічних дисциплін, котрі викладались у середньовічних університетах, а також з другої пол. XIX ст. в університетах Росії [6].

Платонов (Холмогоров) Іван Васильович, (1803-1890) – юрист, професор і почесний член Харківського університету; освіту здобув у Віфанській семінарії і Московській духовній академії. Після дворічного слухання лекцій з правознавства в Петербурзькому університеті І. Платонов слухав лекції з тієї самої спеціальності в Берлінському університеті. Після повернення він витримав іспит на ступінь доктора прав і в 1835 р. був призначений на кафедру законів благоустрою і благочиння державного в Харківський



університет. У 1856 р залишив службу при університеті [7].

У своїй промові «Про камеральну освіту» в 1845 р. професор права І. Платонов показує походження відділу камералістики, предмет науки, історію її розвитку в Європі і Російській Імперії, перспективи розвитку камералістики в Російській імперії [8, с. 12]. І. Платонов вказував, що необхідно задоволення суспільних потреб, тому що без цього міста можуть занепасти [8, с. 17]. Необхідно, наприклад, утримання армії для захисту від зовнішнього ворога. «Держава для свого життя і діяльності має такі свої потреби, як і людина має свої власні» [8, с. 19-20]. Уряд має сприяти розвитку різних форм промисловості, виробництва, щоб бути конкурентоспроможним на світовому ринку [8, с. 26]. Для цього й потрібні камеральні науки, як є втіленням науки про «господарювання» і адміністративної науки. Таким чином, камералістика повинна складатися з двох частин – законодавчої та управління державним господарством. І. Платонов вважає, що для камеральної освіти необхідні природничі науки (фізика, географія, хімія, ботаніка, геологія, зоологія) і господарські науки (сільське господарство, лісівництво, архітектура, політекономія, статистика, закони благоустрою і благочиння держави, фінанси) [8, с. 33].

На думку І. Платонова, витоки вивчення і досліджень в області камералістики на німецьких землях були зумовлені тридцятирічною війною. Після неї гостро постало питання про необхідність ретельного й упорядкованого ведення державного господарства [8, с. 40-41]. Таким чином, теоретично починає вимальовуватися камералістика на початку другої половини XVII століття. Першим читати лекції з камералістики почав Т. Томазі в Галльському університеті, спираючись на твори Ф.Л. Заккендорфа. У 1727 році відкривається кафедра камералістики в Галльському і Франкфуртському університетах. Після цього камералістика починає розвиватися в багатьох інших німецьких університетах. У Віденському університеті кафедра відкривається в 1763 р. завдяки зусиллям Йозефа фон Зонненфельса. Барон І. Зонненфельс – відомий письменник і юрист (1732-1817) [9]. Він був першим у Відні професором політичної і камеральної науки [10, с.191].

У той час фінанси становили ядро камералістики. Німецькі фінансисти розглядали фінанси як частину камеральних наук,

які вивчають палацове та державне господарство в цілому. Вони здійснили першу спробу систематичного викладу фінансового управління, заклавши міцний фундамент фінансової науки [11, с. 23].

Видатну роль у формуванні розвитку камералістики вніс професор Харківського університету Людвіг Гайнріх фон Якоб. Значною мірою завдяки саме йому камералістика потрапила у стіни Харківського університету. Німецьке бачення управлінської науки привніс Л. Якоб до Харківського університету, залишивши значний слід не тільки в історії системи університетської освіти Російської імперії в цілому. Без перебільшень В. О. Лебедев називав Л.Якоба одним із найвизначніших економістів початку XIX століття [5, с.83].

Великий вплив на камералістику мала видатна праця А. Сміта «Дослідження про природу і причини багатства народів». Зокрема вона вплинула і на погляди Л Якоба. Будучи послідовником А. Сміта, Л Якоб дещо інакше ставився до структури та класифікації політичної економії. Л Якоб виокремив фінансове право як окрему науку, відділивши її від політекономії. У цьому його значна заслуга – виокремлення із політекономії фінансового права з власним предметом дослідження, що являє собою окрему сукупність знань та є економічною дисципліною. Л. Якоб розділяв економіку на три складові: політекономію, фінансове право та цивільне право – тобто науку про народне господарство, державну економіку та економічну діяльність держави відповідно. Саме Л. Якоб доклав чималих зусиль для відокремлення юридичної складової від економічної науки.

У своїй промові «Про вплив університетів на освіту і добробут народу» Л. Якоб наголошує, що для державної служби більш необхідно отримання освіти, ніж робітництво і тому необхідна підтримка науки державою [1, с. 194]. Л. Якоб розробив та викладав власний курс фінансового права, що в свою чергу вважав предметом науки про державне господарство, котру він викладав в Харківському університеті в рамках комплексу камеральних наук.

В умовах тодішньої Російської імперії, Л. Якоб мав вкрай прогресивні погляди, приміром, дуже завзято критикував кріпацьке право. Він вважав, що свобода у суспільстві має проявлятися у всьому, виступав та обґрунтовував необхідність скасування кріпацького права, вважав, що праця за наймом є набагато вигіднішою та

ефективною, про що писав у своїй праці «Про порівняльну вигідність кріпосного права і вільнонайманої праці». Погляди Л. Якоба фокусувались і на таких конкретних речах, як чеканка монет приватними особами, передача пошти в оренду, передача лісів у приватну власність [12].

У XVIII ст. камералістика фокусується на теоретичному осмисленні держави, отримуючи при цьому нові назви: «поліцейська наука», «загальна політична наука». «Policey», вважав І. Зонненфельс, повинна «забезпечувати та підтримувати внутрішню безпеку суспільства», яка за допомогою правильного законодавства викоринює і запобігає все, що суперечить природі суспільного блага і перешкоджає його досягненню [2, с. 24]. Варто відзначити, що І. Зонненфельс мав неабиякий вплив на імператрицю Марію-Терезію. Так, завдяки його праці «Ueber Abschaffung der Tortur», в Австрії було скасовано катування [9].

Йоганн Генріх Готліб фон Юсті – один із головних представників камералізму, численні праці якого були присвячені вченню про внутрішнє державне управління, що має на меті загальне благо, щастя кожної окремої людини і всього суспільства. Оскільки економічна діяльність, що породжує конкуренцію, роз'єднує людей, держава як особливий соціально-політичний інститут мала взяти на себе завдання приведення їх до згоди.

У сфері наукових досліджень про роботу поліції І. Юсті виклав ідеї функціонування правоохоронних органів, що відрізнялися від поглядів більшості своїх сучасників. Поліція, на його думку, має відігравати роль посередника між суб'єктами права і державою [9].

Роботи І. Юсті в своїй праці «Істрія економічного аналізу» розглядав Й. Шумпетер. З одного боку, критикуючи Юсті за те, що він не продемонстрував зв'язок економічних явищ між собою та їх взаємну зумовленість, керувався аргументацією звичайного здорового глузду, а з іншого – віддаючи належне за те, що він вносив реальні зміни в політику своєї країни, приймаючи в ній безпосередню участь. Й. Шумпетер підкреслює значимість праць І. Юсті в дослідженні «держави добробуту» [13].

І. Юсті, як і І. Зонненфельс, величезне значення приділяв необхідності регламентування державою сільського господарства, промисловості, торгівлі, грошового обігу, банків. Також уряд

зобов'язувався покращувати освіту, зміцнювати міста, дбати про протипожежну безпеку і таке інше. З цієї точки зору ми можемо говорити про камералістику як «науку про все», про спроби регламентації всіх сфер життя, при цьому не ґрунтуючись на ідеї тотального контролю за всіма громадянами.

Деякий час по тому виходить праця А. Сміта «Дослідження про природу й причини багатства народу» [14], яка не могла не вплинути на камералістику. Поступово вчення А. Сміта почало проникати в камералістику на німецьких землях і замість багатства, і державної скарбниці на передній план починає виходити добробут народу, від якого залежить багатство держави.

Формування каст різних сфер управління – одна з основних думок, яку хоче донести до нас І. Платонов. Це необхідно для повноцінного, професійного управління державним господарством. Державні чиновники повинні займатися не політикою, а виключно господарством. Обов'язком чиновника є найбільш раціональне, ретельне, ефективне використання ресурсів держави незалежно від зміни влади. Тому і зараз законодавство багатьох країн світу намагається максимально відгородити чиновників від участі в політиці. Безумовно, це виходить далеко не завжди, тому що існує велика спокуса чиновника взяти участь у політиці будь-яким неформальним способом.

І. Платонов, будучи професором імператорського Харківського університету, вважає, що чиновники повинні вірно служити государю імператору і благу Вітчизни. Крім ведення господарських справ, вони не повинні забувати і про свій обов'язок царю. На основі відданості «помазаннику Божому» слід створити систему практично ідеальних, з точки зору держави, службовців – добре навчених професіоналів, готових виконувати свою роль, залишатися вірними ідеям монархії.

Завдяки напрацюванням з ведення державного господарства, камералістики, Російська імперія через 50 років повинна стати нарівні з європейськими державами – вважає І. Платонов [8, с. 143-144].

Таким чином, камералістика, на перший погляд, вчення, побудоване на бажанні керувати і контролювати за допомогою бюрократичного апарату всі сфери життя. Найважливіший момент камералістики, важливість якого почали усвідомлювати в багатьох державах після кризи ліберальних

концепції Адама Сміта і наступної кризи, – це соціальна політика, необхідність втручання держави в справи громадян, в їх особисту свободу. Це порушувало основні ідеї про недоторканність приватного життя, свободу ринку, підприємництва. Можна сказати, що ідеї камералістів стали використовуватися на початку ХХ століття за часів Великої депресії в США. Чи можливо управління, регламентування суспільства без догляду в авторитарні і навіть деспотичні методи управління? У своїй промові «Про камереальну освіту» І. Платонов детально описує підготовку кадрів чиновницького, бюрократичного апарату для управління державним господарством: які науки і скільки часу повинні вивчатися на різних рівнях підготовки, якими навичками повинні володіти, закінчивши курси наук, студенти. Тобто, по суті, він відштовхується від суто теоретичного сприйняття державної скарбниці (камера) і описує практичні рекомендації про «застосування» отриманих знань і навичок у результаті навчання. Саме тих управлінців, які стануть ідеальними гвинтиками державної машини, керуючи різними сферами життя громадян, – починаючи з зовнішньої політики і закінчуючи регламентацією повсякденної діяльності. Але такий контроль не повинен прямо обмежувати особисті свободи громадян. Держава повинна виступати як помічник, а не як наглядач або командир. Створюючи методіку управління державою, камералізм в своїй суті несе ідею регламентації основних принципів життєдіяльності, проте залишаючи особисті свободи, свободу підприємництва, цивільні права. Ця, певною мірою, суперечлива сутність камералізму є його унікальністю і підкреслює його крайню актуальність сьогодні. Камералізм багато в чому випередив свій час.

І. Платонов, І. Юсті та І. Зонненфельс зупиняються на одних і тих самих питаннях – управління державним господарством, політикою, пошуком суспільного блага для усіх громадян, проблемою державної служби. Це дозволяє нам говорити про спільні вектори розвитку того часу, проникнення західних ідей у стіни Харківського університету та їхнє подальше розроблення, надаючи їм специфіку Російської імперії в питаннях економіки, промисловості, освіти.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Пересада О. О. Аналіз промов, вимовлених на урочистих зборах імператорського харківського університету 1806-1812 / О. О. Пересада // Вісник Харків. ун-ту. Питання політології. – Х., 2015. – Вип. 28. – С. 189-195.
2. Зубков К. И. Камерализм как модель взаимодействия государства и общества: новое прочтение / К. И. Зубков // Уральский исторический вестник. – 2014. – № 3 (40). – С. 20-29.
3. Пушкарева В.М. История финансовой мысли и политики налогов: учеб. пособие для вузов. / В.М. Пушкарева. – М.: Финансы и статистика, 2003. – 256 с.
4. Кураков Л. П. Экономика и право: словарь-справочник / Л. П. Кураков, В. Л. Кураков, А. Л. Кураков. - М.: Вуз и школа, 2004. – 1072 с.
5. Лебедев В.А. Финансовое право / В.А. Лебедев. - М.: «Статут», 2000. - Том 2. - 461 с.
6. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. А. М. Прохоров. Изд. 2-е, перераб. и доп. М.: Большая рос. энцикл, 2000. - 1456 с.
7. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. - СПб.: Брокгауз-Ефрон. 1890-1907.
8. Платонов И. Речь о камеральном образовании, произнесённая доктором прав, ординарным профессором законов благоустройства и благочиния государственного, Иваном Платоновым / Иван Платонов. – Харьков, 1845. – 144 с.
9. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. - СПб.: Брокгауз-Ефрон. 1890-1907. – Т. 12 – 635с. XII, Т. 41 – 576с.
10. Ковальов В. В. Корпоративні фінанси та облік: поняття, алгоритми, показники: навч. посібник. Ч.1 / В. В. Ковальов. – М.: Проспект, КНОРУС, 2010 р. - 768 с.
11. Матеріали Восьмої Всеукраїнської (із зарубіжною участю) наукової конференції студентів та молодих учених «Актуальні проблеми розвитку фінансів та фінансової науки: ідеї та їх впровадження» – Красноармійськ: ДонНТУ, 2015. – 160 с.
12. Хохуляк В. В. Камералістика та її вплив на становлення вітчизняної науки фінансового права ХІХ століття / В. В. Хохуляк // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Юриспруденція. – 2013. – Вип. 6-1(1). – С. 218-221.
13. Шумпетер Й. История экономического анализа /пер. с англ. под ред. В.С. Автономова, в 3-х т. Т. 1. – 552 с. – Т. 2. – 504 с., Т. 3. – 688 с. СПб.: Экономическая школа, 2001.
14. Адам Смит. Исследование о природе и причинах богатства народов / Смит Адам. – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1962. – 920 с.

Наукове видання

# ВІСНИК

*ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО  
УНІВЕРСИТЕТУ імені В. Н. КАРАЗІНА*

**Серія «Питання політології»**

**Випуск 29**

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Українською, російською та англійською мовами

Комп'ютерне верстання – Н.І. Безугла

Підписано до друку 30.05.2016. Формат 60x84/8. Папір офсетний.

*Друк ризограф. Ум. друк. арк. 18,2 Обл.-вид. арк. 21,2*

*Тираж 100 пр. Ціна договірна. Зам. № \_\_\_\_\_*

61022, м. Харків, майдан Свободи, 6  
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна,

---

Надруковано ФОП «Петрова І.В.»

61144, Харків-144, вул. Гв. Широнінців, 79-в, к.137, т.(057) 362-01-52

**e-mail: bookfabrik@rambler.ru**

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ВОО № 948011 від 03.01.03р.